КУРС ЛЕКЦІЙ · 10 ТЕМ

Філософія освіти

Від пайдейї до освітнього ландшафту

Сергій Терепищий

Доктор філософських наук, професор

Професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Керівник Центру досліджень освітнього ландшафту

s.o.terepyshchyi@npu.edu.ua

ORCID 0000-0001-5506-0914

Український державний університет імені Михайла Драгоманова Київ · 2026

ЛЕКЦІЯ

1 Філософія освіти як галузь філософії та навчальна дисципліна

> *«Ландшафт більше не можна описувати. Його можна лише утримувати.»*
>
> С. Терепищий. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту (2026), с. 476

Рафаель. Афінська школа (1509–1511). Станца делла Сеньятура, Апостольський палац, Ватикан. Вікісховище, суспільне надбання

Учень сховав у долонях метелика й запитав мудреця: «Живий він чи мертвий?» Якщо мудрець скаже «живий», учень стисне долоні. Якщо «мертвий» — відпустить метелика й посміється. Мудрець відповів: «Усе — у твоїх руках». Із цієї притчі ми й почнемо. Цей курс не продаватиме вам готових відповідей. Він вчитиме ставити запитання: навіщо ми вчимося, кого формують школа й університет і хто за це відповідає. А результат, як і метелик, — у ваших руках.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

1.1 Дволикий Янус: що таке філософія освіти

1.2 П’ять запитань до будь-якого уроку

1.3 Учитель і учень: хто кого вчить

1.4 Освіта як «дух епохи»

1.5 Голос сучасності: Герт Бієста і три функції освіти

1.6 Карта курсу: десять тем

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

філософія освіти · об’єкт і предмет · виміри освіти · суб’єкт-суб’єктна взаємодія · дух епохи (Zeitgeist) · людиноцентризм · суб’єктифікація · лерніфікація · освітній ландшафт

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати, чому філософію освіти називають «дволиким Янусом», і розрізняти її об’єкт і предмет;
- аналізувати будь-яку освітню практику крізь п’ять вимірів освіти;
- розкривати зміст поняття «дух епохи» і бачити, як він входить у зміст освіти;
- застосовувати тріаду Герта Бієсти — кваліфікація, соціалізація, суб’єктифікація — до оцінки цілей освіти;
- пояснювати, що таке освітній ландшафт і чому під час війни його треба не лише описувати, а й утримувати.

1.1

Дволикий Янус: що таке філософія освіти

Почнімо з чесного зізнання: щодо того, що таке філософія освіти, філософи досі не домовилися. Ми виходимо з чіткої позиції: «*Філософія освіти – це галузь філософії та навчальна дисципліна*»[1]. Але цей підхід поділяють далеко не всі, бо філософи освіти належать до різних, часом несумісних традицій. Отже, ми входимо не в музей готових істин, а в живу суперечку. І це добра новина: у суперечці можна брати участь.

Бюст Януса. Музеї Ватикану. Вікісховище

ЧОМУ ЯНУС?

Римський бог дверей і початків мав два обличчя: одне дивилося в минуле, друге — у майбутнє. Від його імені походить назва січня — *Ianuarius*.

Найвлучніший образ запропонував американський філософ Гарві Сіґел. Філософія освіти — це філософська рефлексія над природою, цілями та проблемами освіти, і вона схожа на дволикого Януса, «*погляд якого, з одного боку, спрямовано у бік материнської дисципліни – філософії, з іншого – на освітню практику*»[2]. Одне обличчя читає Платона й Канта. Друге дивиться в реальний клас, де сидить тридцятеро дуже різних дітей, у когось сів телефон, а в когось — тривога після нічної сирени. Філософ освіти, який бачить лише одне з цих облич, або витає в хмарах, або перетворюється на методиста.

Ще одне розрізнення, без якого не обійтися на іспиті. **Об’єкт** — те, на що спрямоване дослідження: освіта як ціле. **Предмет** — той бік об’єкта, який бачить саме ця дисципліна. Для філософії освіти це «*найбільш загальні фундаментальні засади функціонування і розвитку системи освіти, адекватної антропологічним орієнтирам і соціальним запитам суспільства*»[3]. Запам’ятайте дві складові цієї формули — «антропологічні орієнтири» і «соціальні запити». Між ними, як побачимо, ціле поле бою.

1. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Філософія освіти як галузь філософії та навчальна дисципліна // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 8.
2. Там само. С. 11 (з посиланням на: Siegel H. Philosophy of Education // Encyclopædia Britannica).
3. Там само. С. 17 (автори цитують посібник 2009 року за загальною редакцією В. Андрущенка та І. Передборської, с. 48).

Філософ і педагог: одна людина в двох ролях

Філософія освіти постійно перетинається з педагогікою, адже обидві досліджують освіту. Їхнє спільне осердя: «І *педагогіка*, і *філософія* займаються ЛЮДИНОЮ, *формуванням її духовного світу, загальної культури, підготовкою до життя в найширшому розумінні цього слова*»[4]. Різниця — в оптиці. Педагогіка питає, як навчати й виховувати. Філософія питає, *навіщо* і *в ім'я чого*.

> *Всі великі та видатні педагоги, як правило, були водночас відомими філософами і, навпаки, – практично кожен великий філософ, як правило, завершував „будівництво" своєї філософської системи етикою, головний зміст якої складали вчення про мораль, теорія освіти та виховання.*[5]

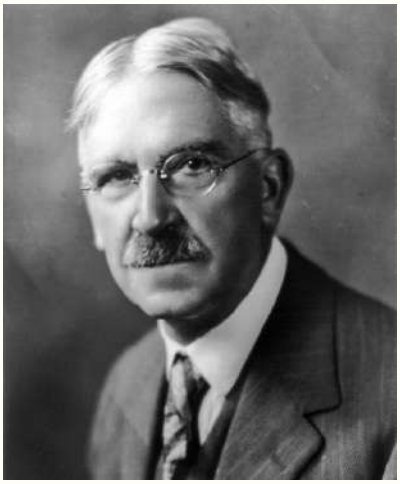
Перевірмо це на історії. Сократ розмовляв із юнаками на афінській агорі й не брав за це ані драхми. Іммануїл Кант понад сорок років викладав у Кенігсберзі, зокрема фізичну географію, хоча сам майже не виїжджав з рідного міста. Гегель вісім років був директором гімназії в Нюрнберзі. Григорій Сковорода навчав у Переяславському й Харківському колегіумах. Джон Дьюї заснував у Чикаго Лабораторну школу (1896), а лікарка Марія Монтессорі відкрила в Римі «Будинок дитини» (1907). Вони не лише писали про освіту — вони стояли перед класом.

Г. В. Ф. Гегель. Портрет Якоба Шлезінгера (1831). Суспільне надбання

Григорій Сковорода (1722–1794). Суспільне надбання

Джон Дьюї (1859–1952). Суспільне надбання

Міждисциплінарність: хто ще сидить за столом

Сучасна філософія освіти — галасливий стіл, за яким сидять багато гостей. Епістемологія питає, як ми знаємо. Етика — що добре в освіті. Психологія — як людина вчиться. Соціологія — як освіта пов'язана із суспільством. Політика — хто ухвалює рішення. Культура — що ми передаємо: мову, традиції, мистецтво. Теорія навчальних планів — чого саме вчити. А філософія технологій тепер постійно питає, що змінюють цифрова школа і штучний інтелект.

4. Там само. С. 12.
5. Там само. С. 12.

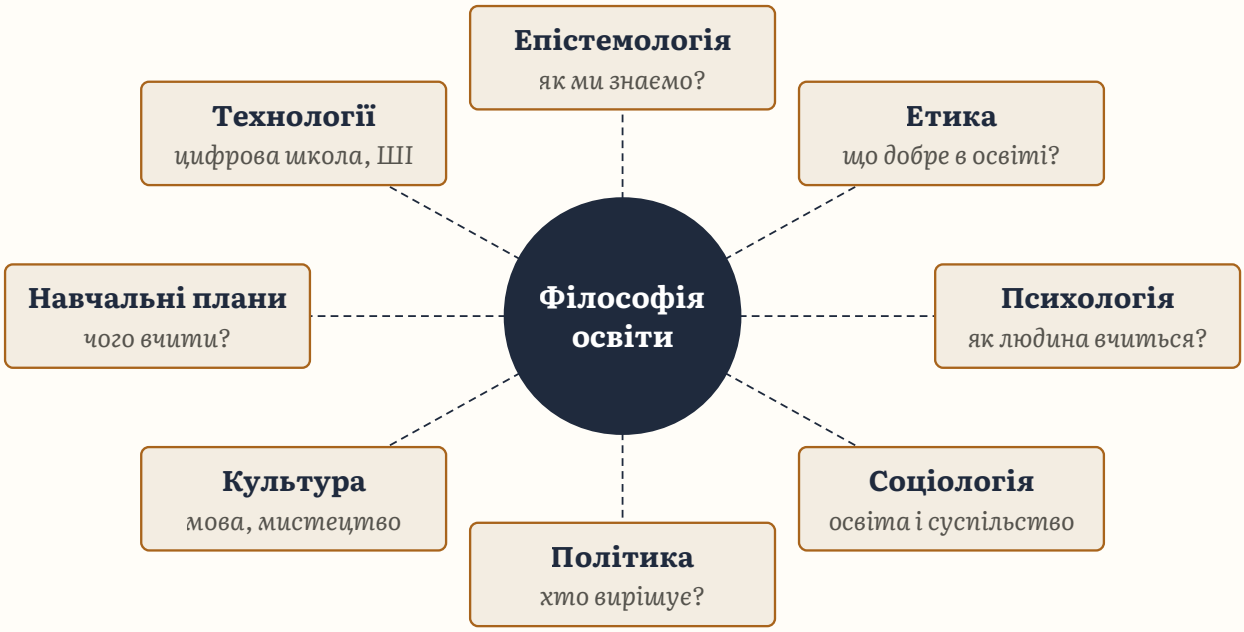

Схема 1.1. Міждисциплінарні зв'язки філософії освіти

Різні традиції — і український вибір

Філософія освіти не народилася в одному місці. За належністю до світових релігій виокремлюють буддійську, християнську, індуїстську, юдейську та ісламську філософію освіти; їхнім ідейним джерелом є канонічні тексти[6]. Про давність цих традицій нагадують освітні інституції: монастир-університет Наланда в Індії (V–XII ст.), університет аль-Карауїн у Фесі, заснований 859 року жінкою — Фатімою аль-Фіхрі, християнські монастирські школи, з яких виросли перші європейські університети.

Як окремий науковий напрям філософію освіти «*зароджено і оформлено у другій половині XX ст. в США*»[7]. Українська філософія освіти має свою ціннісну вісь: «*Констатуючою ж ідеєю української філософії освіти є людиноцентризм*»[8]. Той самий вибір закріплено й на європейському рівні: 2013 року у Франкфурті-на-Майні Другий форум ректорів педагогічних університетів Європи ухвалив «Педагогічну конституцію Європи» з людиноцентризмом як провідним орієнтиром[9]. Людина — не ресурс держави, а сенс освіти. Простіше не скажеш, складніше не виконаєш.

ПРИГАДАЙТЕ

Хто з ваших учителів був для вас водночас і філософом — не просто пояснював, а змушував думати? Що саме він робив?

6. Там само. С. 10–11.
7. Там само. С. 17.
8. Там само. С. 9.
9. Там само. С. 10.

1.2

П’ять запитань до будь-якого уроку

Що ж таке освіта, на яку дивиться філософ? Це суспільний процес розвитку й саморозвитку особистості, пов’язаний з оволодінням соціально значущим досвідом — знаннями, вміннями, навичками творчої діяльності, чуттєво-ціннісними формами освоєння світу[10]. Різні мови підсвічують різні грані цього явища. Англійське *education* (від лат. *educere* — «виводити») — про виведення людини за межі даного. Німецьке *Bildung* — про формування образу людини. Грецьке παιδεία (пайдейя) — про виховання громадянина в культурі поліса.

Освіта — складне ціле, тому філософія розглядає її в кількох вимірах. Філософія освіти «*вивчає освіту як цілісний об’єкт у його онтологічному, епістемологічному, антропологічному, аксіологічному та праксеологічному вимірах*»[11]. Звучить як заклинання. Насправді це п’ять простих запитань, які можна поставити до будь-якої реформи, уроку чи підручника.

ОСВІТА як цілісний об’єкт

Онтологічний	*Що таке освіта?*
Епістемологічний	*Що означає «знати»?*
Антропологічний	*Кого ми формуємо?*
Аксіологічний	*Навіщо вчитися?*
Праксеологічний	*Як навчати?*

Схема 1.2. П’ять вимірів освіти

Спробуймо на прикладі, від якого нікуди не дітися, — штучний інтелект у школі.

10. Там само. С. 13.
11. Там само. С. 13.

Таблиця 1.1. П'ять вимірів у дії

Вимір	Запитання	Штучний інтелект у школі
Онтологічний	Що таке освіта?	Чи залишається навчанням те, що за учня виконує чат-бот?
Епістемологічний	Що означає «знати»?	Чи знає учень відповідь, яку згенерувала машина?
Антропологічний	Кого ми формуємо?	Яким стає мислення людини, що постійно делегує його алгоритму?
Аксіологічний	Навіщо вчитися?	Що цінніше: швидкий результат чи власне зусилля?
Праксеологічний	Як навчати?	Як збудувати урок, де ШІ допомагає, а не підміняє мислення?

Жодне з цих запитань не розв'язується технічно. Навіть праксеологічне «як навчати?» залежить від того, що ми вважаємо знанням, кого хочемо виховати і що вважаємо цінним. Тож коли вам скажуть, що філософія освіти — розкіш для теоретиків, згадайте: кожне рішення про планшети, тести чи дистанційку вже містить філософію. Питання лише в тому, чи вона продумана.

1.3

Учитель і учень: хто кого вчить

У будь-якому вимірі головними фігурами освіти залишаються вчитель і учень. Класична схема проста: вчитель — «*носій суспільно вивірених знань, досвіду, культури*», учень — їхній реципієнт; «*перший – навчає і виховує, другий – навчається і виховується*»[12]. Але сучасна філософія освіти наполягає, що це не вулиця з одностороннім рухом:

> *Освіта – це, насамперед, процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії учителя (педагога) і учня (студента), спрямованої на передачу (засвоєння) знань, формування вмінь і навичок, виховання культури мислення і почуття, здатності до самонавчання і самостійної життєтворчої діяльності.*[13]

12. Там само. С. 14.
13. Там само. С. 13.

«Суб'єкт-суб'єктна» означає, що активні обидва. Учитель теж учиться в учня, а учень — не порожня посудина, яку заливають знаннями до позначки «сертифікат». Згадайте найкращу пару в університеті: скільки там говорив викладач, а скільки — ви? А тепер згадайте холодок по спині, коли вчитель водить ручкою по журналу: «До дошки піде...». Це теж освіта, тільки суб'єкт там один, а всі інші — об'єкти, що намагаються стати невидимими.

ЖАРТОМА

Найбільше ця система боїться стільців на коліщатках: студенти на них можуть з'їхатися в купу й почати щось замишляти. Пригвинчена парта — запорука стабільності режиму.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ

Понад двадцять років Василь Сухомлинський керував сільською школою в Павлиші на Кіровоградщині. Перші уроки малюків він проводив просто неба — у «Школі радості»: вчив бачити, питати, складати казки. Його книжка «Серце віддаю дітям» перекладена багатьма мовами.

Учитель як діджей і як будівельник мостів

Роль учителя змінюється на наших очах. Колись він був «головою на ніжках», єдиним джерелом знань у радіусі двадцяти кілометрів. Тепер джерело знань лежить у кожного в кишені. Учитель дедалі більше схожий на діджея: міксує джерела, задає ритм дискусії, створює інтелектуальний конфлікт і вчасно його гасить. ШІ може написати текст лекції. Але він не відчує, що аудиторія «попливла», і не пожартує вчасно. Це називається педагогічним тактом — компетенцією, яку поки що не оцифрували.

Війна додала ще одну роль. Коли школу зруйновано, клас розкидано по різних країнах, а урок перериває тривога, класичних ролей — транслятор, менеджер, фасилітатор — замало. Для такої ситуації Сергій Терепищий запропонував фігуру понтифіка — від латинського *pontifex*, «будівельник мостів» (*pons* — міст, *facere* — робити). Це суб'єкт, що «*створює переходи між розірваними просторами освітнього ландшафту*»[14].

Таблиця 1.2. Типи суб'єктів освітнього процесу (за: С. Терепищий, 2026, с. 21)

Тип суб'єкта	Основна функція
Архітектор	Проєктує інституційні структури та освітні системи
Менеджер	Оптимізує ресурси та організовує освітні процеси
Фасилітатор	Полегшує комунікацію та взаємодію в групі
Коуч	Сприяє індивідуальному розвиткові суб'єкта
Понтифік	Створює переходи між розірваними просторами освіти

14. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 20.

Понтифік — не залізний герой. Він має право на втому: може зійти з мосту, сісти в траву й помовчати. Але повертається, бо на іншому березі хтось чекає. Учитель, який веде онлайн-урок з укриття для учнів, розкиданих від Харкова до Лісабона, — це і є понтифік.

Освіта як суспільна справа

Освіта відбувається між конкретними людьми, але має суспільний характер. Вона «*здійснюється у суспільстві суспільним чином і за суспільно визначеними стандартами*», а суспільство визначає її пріоритети й цінності[15]. Навіть коли окрема людина «вирівається» за межі звичної культури, її «*„геніальний прорив“ стає суспільним надбанням*»[16].

Наша історія тут щедра на приклади: від Юрія Дрогобича, ректора в Болоньї (про нього — у лекції 3), до Івана Пулюя. Пулюй, випускник Віденського університету, став фізиком світового рівня — і разом із Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуєм-Левицьким переклав Біблію українською. Індивідуальний прорив спирається на суспільство — і повертається в нього.

Головна дилема освіти

Пам’ятаєте дві складові предмета філософії освіти? Система освіти має відповідати і *антропологічним орієнтирам*, і *соціальним запитам*. Перші вимагають розкривати індивідуальність, покликання, потенціал людини. Другі — готувати громадян і фахівців, яких потребує суспільство: економіці потрібні інженери, армії — оператори дронів, державі — сумлінні платники податків. Будь-яка освітня програма — це пошук рівноваги між цими полюсами. І щоразу хтось лишається незадоволеним.

Схема 1.3. Головна дилема освіти

15. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Філософія освіти як галузь філософії та навчальна дисципліна. С. 14.
16. Там само. С. 14.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

«Вона — танцівниця»

Англія, 1930-ті. Дівчинка Джилліан погано вчиться й не може всидіти на місці; вчителі радять батькам показати її фахівцеві. Лікар вислухав матір, увімкнув радіо й вийшов із нею з кабінету. Залишившись сама, Джилліан одразу почала танцювати. «Вона не хвора, — сказав лікар. — Вона танцівниця. Віддайте її до танцювальної школи». Джилліан Лінн стала балериною, а згодом — хореографинею мюзиклів «Коти» і «Привид опери». Цю історію розповів сер Кен Робінсон у лекції TED «Чи вбиває школа творчість?» (2006) — одній із найпопулярніших в історії TED[17].

Джилліан Лінн (2013). Фото: ItzKingFranl23, CC BY-SA 4.0

Кен Робінсон. Фото: S. ter Burg, CC BY-SA 2.0

Робінсон гостро критикував фабричну логіку школи: дітей сортують за роком народження, наче консерви за «датою виробництва», ніби всі, хто народився 2015 року, мають однакові інтереси й темп розвитку[18]. Скільки «Джилліан» так і не знайшли себе, бо школа бачила лише оцінки?

Задовго до Робінсона цю проблему по-своєму осмислив Григорій Сковорода. Його ключове поняття — *сродність*: відповідність справи природі людини. Щасливий той, хто знайшов «сродну» працю[19]. Учитель у такій оптиці не «переробляє» учня, а допомагає розкрити закладене в ньому — як садівник допомагає дереву. Сам Сковорода жив за цим принципом. 1751 року в Переяславському колегіумі єпископ Никодим Сребницький звелів йому викладати поетику «по-старому»; Сковорода відмовився і втратив посаду. У Харківському колегіумі він викладав з перервами до 1769 року, доки його курс етики не викликав невдоволення єпископа Самуїла Мислав'ського; тоді він остаточно залишив викладання й обрав мандри. Епітафія — «Світ ловив мене, та не спіймав».

17. Robinson K. Do schools kill creativity? : TED Talk, 2006. URL: https://www.ted.com/talks/sir_ken_robinson_do_schools_kill_creativity
18. Robinson K., Aronica L. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. New York : Viking, 2015.
19. Ідею „сродності“ Сковорода розгортає, зокрема, у діалозі „Розмова, звана Алфавіт, або Буквар миру“ та байці „Бджола та Шершень“. Див.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 2011.

Пам'ятник Григорієві Сковороді на Контрактовій площі в Києві, захищений від обстрілів, 2022. Фото: Ввласенко, CC BY-SA 3.0

1.4

Освіта як «дух епохи»

Освіта завжди відображає свій час — щоправда, із запізненням. Вона консервативна, як бабусина шафа: нове туди потрапляє, але старе ніколи не викидають. Ключова для нас формула така:

> *З погляду філософії, освіта (і виховання) є трансформацією „духу епохи" у структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне єство особистості.*[20]

Г. В. Ф. Гегель (1831). Суспільне надбання

ТЕРМІН

Zeitgeist — «дух часу»: поняття німецької філософії, яке ввів у вжиток Йоганн Готфрід Гердер і якому особливої ваги надав Гегель.

Інакше кажучи, освіта переплавляє дух епохи в особистість. Він стає її стрижнем і визначає, наскільки людина «співрозмірна» зі своєю добою[21]. Що ж таке сам дух епохи? Слідом за німецьким філософом Ніколаєм Гартманом його тлумачать як «об'єктивний дух» — якість, «*яка узагальнює мову, виробництво і техніку, панівні цінності та мораль, діюче право, домінуючий тип поглядів і настроїв, світогляд, нормативне мислення*»[22].

20. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Філософія освіти як галузь філософії та навчальна дисципліна. С. 15.
21. Там само. С. 15.
22. Там само. С. 16.

ДУХ ЕПОХИ

1. мова
2. виробництво і техніка
3. панівні цінності та мораль
4. чинне право
5. домінуючий тип поглядів і настроїв
6. світогляд
7. нормативне мислення

Схема 1.4. Складники «духу епохи» (за Н. Гартманом)

Хочете швидко відчути дух епохи? Прочитайте десяток грантових заявок. Мова, цінності й «нормативне мислення» часу проступають там краще, ніж у будь-якому підручнику.

ЖАРТОМА

Спробуйте написати грантову заявку без слів «демократичні цінності», «соціальна когезія», «штучний інтелект», «інклюзія», «стале майбутнє» чи «STEM-освіта» — і побачите, як швидко висихає чорнило на чековій книжці спонсора.

У змісті духу епохи виокремлюють три складові[23]. Перша — **узагальнення**: філософське пояснення й оцінка того, як людина живе у світі тут і тепер. Друга — **порівняння** цього з досвідом історії. Третя — **прогноз**: куди ми рухаємося і що нас штовхає. Минуле, сьогодення, майбутнє — освіта завжди працює з усіма трьома часами одночасно. Звідси підсумкове визначення:

> *„Дух епохи“, таким чином, є ні чим іншим, як філософським узагальненням найвеличніших наукових і культурних надбань, виходячи з яких людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому підростаюче покоління.*[24]

23. Там само. С. 16.
24. Там само. С. 16.

Дух нашої епохи: освіта під час війни

Для України дух епохи сьогодні має дуже конкретне обличчя. Уроки й пари — в укриттях, у метро, онлайн, у змішаному форматі. У прифронтових громадах будують підземні школи. Цифрові платформи стали буденністю, а не експериментом. У зміст освіти увійшли стійкість, взаємопідтримка, медіаграмотність, пам'ять. Навіть уміння запам'ятати вірш чи формулу раптом стало не нудним завданням, а актом збереження цивілізації.

ЖАРТОМА

Уявіть: коли зникають світло й інтернет, ви стаєте живою флешкою. А паперові книжки мають ще одну перевагу перед планшетами — якщо стане зовсім погано, ними можна розпалити пічку. Спробуйте зробити це з iPad.

Будівництво підземної школи-укриття в селищі Коротич на Харківщині, 2024. Фото: Харківська ОДА, CC BY 4.0

Згадайте лютий 2022 року. Найкращі аналітичні центри світу, озброєні великими даними, давали Києву 96 годин. Їхній алгоритм був бездоганним: він порахував танки, ракети, бюджети. І помилився. Алгоритм працює з *імовірностями* — з тим, що вже було. Людина, здатна на вчинок, працює з *можливостями* — з тим, чого ще не було. Ганна Арендт називала цю здатність почати нове натальністю (*natality*). Для філософії освіти це не метафора, а завдання: виховувати людей, здатних на вчинок.

Водночас війна підсовує спокусу звести освіту до тренування навичок виживання. Але «*якщо ми дозволимо редукувати освітній процес винятково до тренування навичок виживання, це означатиме нашу остаточну капітуляцію перед деструктивною логікою війни, інтенцією якої є зведення суб'єктивності до рівня чистої біології*»[25].

Освітній ландшафт: від опису до утримання

Щоб бачити освіту в її просторовій, соціальній і смисловій цілісності, той самий автор запропонував концепт *освітнього ландшафту*. До війни він визначався так: «*філософський концепт для позначення сукупності просторових, соціально-економічних, політичних, культурних та антропологічних характеристик освіти, що змінюються в межах певного регіону у процесі збереження, передачі та виробництва знань*»[26].

Під виття сирен це визначення довелося перечитати. Автор концепту чесно визнає: «*Це було визначення спостерігача: я стояв збоку і позначав*»[27]. Війна забрала позицію збоку. Нове визначення звучить так:

> *Освітній ландшафт — це не сукупність характеристик у межах регіону, а розімкнений простір спільної присутності, який щоразу заново утримується етичним зусиллям взаємодії, перетворюючи навчання з передачі знань на подію солідарності та відновлення людського.*[28]

Ключове слово тут — *присутність*. Можна сидіти в одній аудиторії й бути ментально розкиданими по різних серверах — це відсутність присутності. А можна бути в різних країнах і разом утримувати урок. Ландшафт має три рівні — простір, спільноту й сенс: «*Якщо простір детермінує матеріальні умови розгортання навчання, а спільнота утримує мережу соціальних зв'язків, що роблять можливим сам акт освітньої взаємодії, то саме сенс наділяє цю взаємодію глибоким історичним та етичним значенням*»[29].

утримує понтифік — суб'єкт, що будує мости між вимірами

Схема 1.5. Три рівні освітнього ландшафту

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Що з досвіду освіти у війні варто зберегти й після перемоги? Яке одне слово найкраще описує дух нашої епохи для вас?

25. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 19.
26. Терепищий С. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016. С. 89 (цит. за: Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. Київ, 2026. С. 19).
27. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 476.
28. Там само. С. 476.
29. Там само. С. 23.

1.5

Голос сучасності: Герт Бієста і три функції освіти

ГБ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Герт Бієста (нар. 1957)

Нідерландський філософ, один із найвпливовіших теоретиків освіти нашого часу. Автор книжок «Більше, ніж навчання» (*Beyond Learning*, 2006), «Добра освіта в епоху вимірювань» (*Good Education in an Age of Measurement*, 2010), «Прекрасний ризик освіти» (*The Beautiful Risk of Education*, 2013). Наскрізна думка: освіту не можна звести до навчання, а навчання — до вимірюваних результатів.

Чому саме Бієста завершує вступну лекцію? Бо він повертає філософії освіти її головне запитання — про мету. Сучасні освітні системи дедалі частіше вимірюють те, що легко виміряти, а потім починають цінувати лише виміряне: бал, рейтинг, відсоток працевлаштування. Бієста пропонує інший хід: перш ніж питати, *наскільки ефективно* ми навчаємо, запитаймо, *заради чого*.

Три сфери мети освіти

Освіта, за Бієстою, завжди діє водночас у трьох сферах[30]. **Кваліфікація** — знання, вміння, навички, що дозволяють щось *робити*: працювати за фахом, орієнтуватися в складному світі. **Соціалізація** — входження в традиції, практики, спільноти: освіта робить нас частиною культури. **Суб'єктифікація** — протилежний рух: становлення людини як самостійного, відповідального суб'єкта, який не просто «зразок» певного порядку, а здатен діяти й відповідати від власного імені.

Схема 1.6. Три сфери мети освіти за Г. Бієстою

30. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, № 1. P. 33–46.

Сфери перетинаються: будь-який урок щось дає в кожній. Біда починається, коли одна поглинає інші. Освіта, зведена до кваліфікації, стає тренуванням. Зведена до соціалізації — дресурою відповідності. Тріада Бієсти по-новому прочитує нашу головну дилему: «соціальні запити» — це кваліфікація й соціалізація, а «антропологічні орієнтири» — суб'єктифікація.

У цифрову добу цей баланс зсувається. Висновок із Бієсти для нашої доби такий: «*у ситуації, коли функцію кваліфікації перебирає на себе штучний інтелект, а функцію соціалізації — цифрові платформи, єдиним автентичним простором освіти залишається суб'єктифікація*»[31]. Подивіться, як ми відступаємо: «Добре, машини забрали обчислення, але нам лишиться творчість! Ой, вони вже малюють? Тоді лишиться емпатія! Що, боти-психологи вже існують? Ну, тоді нам лишиться... вміння гарно пити каву?» Визначати людину через те, чого машина поки не вміє, — програшна стратегія.

ЖАРТОМА

Не варто змагатися з екскаватором у копанні ям. Так само не варто змагатися з алгоритмом у швидкості обчислень. Варто робити те, чого він не робить зовсім: ставити запитання, на які в нього немає відповіді.

Проти «лерніфікації»: студент — не клієнт

Ще одне важливе поняття Бієсти — *лерніфікація* (*learnification*): заміна слова «освіта» словом «навчання». Звучить невинно і навіть демократично: у центрі учень, а не авторитарний учитель. Але за м'якою лексикою ховається глибока зміна: «*Освіта остаточно втрачає свій екзистенційний статус події входження (ініціації) у культуру, редукуючись до формалізованої сфери надання послуг*»[32]. Студент стає клієнтом, який завжди правий. Викладач — провайдером, що подає «знання з гарніром». Знання — продуктом з обмеженою гарантією.

Уявіть університет як торговий автомат. Ви знаєте, чого хочете (диплом). Кидаєте монети (оплата за семестр). Натискаєте кнопку. Товар випадає. Якщо застряг — б'єте автомат ногою і вимагаєте гроші назад. Освіта ж — це ризик бути зміненим тим, що вивчаєш. Американський філософ Майкл Сендел пояснює, чому ринок тут шкодить: є блага, які псуються, щойно на них наклеїти цінник[33]. Можна купити Нобелівську медаль на аукціоні, але не повагу наукової спільноти.

ЖАРТОМА

Супермаркет знань: акція «два заліки за ціною одного». Чек зберігайте — знання поверненню не підлягають.

Німецький соціолог Гартмут Роза протиставляє транзакції інше поняття — *резонанс*: світ відповідає мені, зачіпає мене, змінює мене[34]. Справжня освіта — це резонанс. Його не можна гарантувати й купити, як не можна заплатити струні, щоб вона зазвучала.

31. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 59.
32. Там само. С. 358.
33. Sandel M. J. What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2012.
34. Rosa H. Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung. Berlin : Suhrkamp, 2016.

Різниця між клієнтом і учасником проста: клієнт купує — учасник входить; клієнт скаржиться — учасник підтримує команду, коли вона програє; клієнт споживає — учасник співтворить. Сам Бієста формулює свою позицію так:

> *Я виступав проти того, що називаю „лерніфікацією“ освіти — ідеї, що все, що ми можемо сказати про освіту, може і має бути зведено до термінів учнів і навчання. <...> Майбутнє освіти — це не майбутнє навчання.*[35]

Звідси й «прекрасний ризик освіти». Освіта — не механізм із гарантованим результатом, а зустріч живих людей, у якій завжди лишається місце непередбачуваному. Прибрати ризик — означає прибрати саму освіту. Без права піти не туди й набити ґулю суб’єкт не виростає.

ПОДУМАЙТЕ

Яка з трьох функцій переважала у вашій школі? Чого вам бракувало? Що з цього може дати університет?

1.6

Карта курсу: десять тем

Курс зорієнтований на європейську традицію та англосаксонський світ. Особлива увага — працям видатних філософів освіти, зокрема Джона Дьюї, якого вважають одним із засновників філософії освіти як окремої дисципліни. Його книжка «Демократія і освіта» (1916)[36] утверджує думку, що школа — не підготовка до життя, а саме життя. Окрема тема присвячена філософсько-освітнім ідеям в Україні.

ЖАРТОМА

Дьюї не винен. Він хотів, щоб діти не нудьгували. Він не знав, що через сто років це перетвориться на «вчимо лише те, що знадобиться на співбесіді».

35. Biesta G. The future of education in the impulse society: why schools and teachers matter // PROSPECTS. 2025. Vol. 55. P. 335–343. С. 335 (пер. за: Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. Київ, 2026. С. 358).

36. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York : Macmillan, 1916. Укр. пер.: Дьюї Дж. Демократія і освіта. Львів : Літопис, 2003.

Таблиця 1.3. Теми курсу

№	Тема	Про що
1	Філософія освіти як галузь філософії	Статус і предмет; виміри освіти; дух епохи; Бієста
2	Антична філософія освіти	Софісти, Сократ, Платон, Арістотель; стоїки
3	Середньовічна філософія освіти	Августин Аврелій і Тома Аквінський: віра і розум
4	Гуманізм та Просвітництво	Відродження; Локк, Руссо, Кант, Гегель, Дж. С. Мілль
5	Філософсько-освітні ідеї в Україні	Острог, Києво-Могилянська академія, Сковорода, київська академічна традиція
6	Освітні ідеї напрямів філософії	Екзистенціалізм, феноменологія, аналітична філософія, прагматизм, постмодернізм, фемінізм
7	Навчання і учіння	Цінність знань, навчальні програми, трансформативна освіта, медіаосвіта
8	Політика та етика освіти	Влада й відповідальність, мультикультуралізм, громадянська освіта, інклюзія, гендер
9	Сучасні теорії освіти	Біхевіоризм, есенціалізм, прогресивізм, конструктивізм, критична педагогіка
10	Принципи європейської вищої освіти	Ідея університету, Болонський процес, освітній ландшафт, ШІ й університет майбутнього

І останнє перед притчею. Якщо ви вийдете з цього курсу такими самими, якими прийшли, тільки із заліком у заліковій, — вас обікрали. Ви купили квиток на поїзд, але нікуди не поїхали. Найцінніше, що курс може дати, — справний детектор нісенітниць: здатність помітити, коли гарні слова про освіту приховують порожнечу.

ПРИТЧА НА ЗАВЕРШЕННЯ

Два дерева

Високе дерево прагнуло неба й росло швидко. Воно стало ще вищим — але зі слабким корінням, і в бурю не витримало й упало. Невелике дерево росло у власному темпі, зміцнювало коріння, «спілкувалося» з мешканцями лісу. У бурю воно зігнулося — і вистояло. Не лише вершини й велич важливі в житті. Знайдіть своє місце у світі, ростіть у власному темпі, поєднуйте освіту, саморозвиток і взаємодію з іншими. Дуб Максима Залізняка в Холодному Яру росте сотні років — завдяки корінню.

Дуб Максима Залізняка, Холодний Яр. Фото: Kiyanka, CC BY-SA 3.0

Питання для самоконтролю

1. Чому філософію освіти порівнюють із дволиким Янусом?
2. Що є об’єктом і що — предметом філософії освіти?
3. Що спільного і що відмінного у філософії освіти і педагогіки?
4. Сформулюйте п’ять запитань (за вимірами освіти) до конкретної освітньої реформи.
5. Що означає суб’єкт-суб’єктна взаємодія вчителя й учня? Наведіть приклад із власного досвіду.
6. Чим понтифік відрізняється від менеджера й фасилітатора?
7. У чому полягає головна дилема освіти? Що, на вашу думку, має переважати: запити суспільства чи покликання людини?
8. Як ви розумієте поняття «дух епохи»? Які його складові?
9. Чим нове визначення освітнього ландшафту відрізняється від довоєнного?
10. Розкрийте зміст трьох функцій освіти за Г. Бієстою. Чому суб’єктифікацію не можна передати машині?
11. Що таке лерніфікація і чим студент-клієнт відрізняється від студента-учасника?
12. Яка ваша «сродна праця»? Чи допомогла вам школа її знайти?

Глосарій

Філософія освіти
галузь філософії та навчальна дисципліна, що досліджує природу, цілі, цінності та засади освіти як цілісного явища.

Об’єкт філософії освіти
освіта як цілісне явище.

Предмет філософії освіти
найзагальніші фундаментальні засади функціонування й розвитку системи освіти, адекватної антропологічним орієнтирам і соціальним запитам суспільства.

Суб’єкт-суб’єктна взаємодія
модель освіти, у якій і вчитель, і учень є активними учасниками процесу.

Понтифік
аналітична фігура суб’єкта освіти, що створює переходи між розірваними просторами освітнього ландшафту.

Дух епохи (Zeitgeist)
філософське узагальнення найвагоміших наукових і культурних надбань часу, що визначає зміст і цілі освіти.

Виміри освіти
онтологічний, епістемологічний, антропологічний, аксіологічний і праксеологічний аспекти розгляду освіти як цілісного об’єкта.

Людиноцентризм
ціннісна засада, що ставить у центр освіти людину, її гідність і розвиток.

Кваліфікація, соціалізація, суб’єктифікація
три сфери мети освіти за Г. Бієстою.

Лерніфікація
за Г. Бієстою, зведення мови й мислення про освіту до термінів «навчання» та «учнів», що витісняє питання про мету освіти.

Освітній ландшафт
розімкнений простір спільної присутності, який щоразу заново утримується етичним зусиллям взаємодії (С. Терепищий, 2026).

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Biesta G. Beyond Learning: Democratic Education for a Human Future. Boulder : Paradigm Publishers, 2006.
4. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, № 1. P. 33–46.
5. Biesta G. The Beautiful Risk of Education. Boulder : Paradigm Publishers, 2013.
6. Дьюї Дж. Демократія і освіта / пер. з англ. Львів : Літопис, 2003.
7. Phillips D., Siegel H. Philosophy of Education // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Autumn 2013 Edition) / ed. E. N. Zalta. URL: https://plato.stanford.edu/entries/education-philosophy/
8. Robinson K., Aronica L. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. New York : Viking, 2015.
9. Sandel M. J. What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2012.
10. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 2011.

ЛЕКЦІЯ

2 Антична філософія освіти

> *«Стіни поліса завжди конструюються зі слів, проте їхня непорушність гарантується лише доти, доки їх захищають мовчазні люди зі щитами.»*
>
> С. Терепищий. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту (2026), с. 108

Парфенон, Афінський акрополь. Фото: Thermos, CC BY-SA 2.5, Вікісховище

Навіщо вчитися? Античність дала на це запитання щонайменше п’ять відповідей, і всі вони живі досі. Софісти відповідали: щоб перемагати. Сократ — щоб пізнати себе. Платон — щоб вийти з печери. Арістотель — щоб жити добре. Стоїки — щоб бути вільним, навіть коли світ руйнується. Сьогодні ми пройдемо Афінами від агори до Академії, від Лікею до Розписного портика — і щоразу питатимемо: а яку відповідь обрали б ви?

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

2.1 Поліс і пайдейя: Афіни проти Спарти

2.2 Софісти: щоб перемагати

2.3 Сократ: щоб пізнати себе

2.4 Платон: щоб вийти з печери

2.5 Арістотель: щоб жити добре

2.6 Стоїки: щоб бути вільним

2.7 П’ять моделей античної освіти

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

пайдейя (παιδεία) · агоге (ἀγωγή) · софістес (σοφιστής) · маєвтика · арете (ἀρετή) · анамнесис (ἀνάμνησις) · періагоге (περιαγωγή) · фронесис (φρόνησις) · схоле (σχολή) · апатейа (ἀπάθεια) · дихотомія контролю

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- порівнювати спартанську та афінську моделі виховання і пояснювати, чому кожна війна штовхає суспільство до Спарти;
- пояснювати суперечку софістів і Сократа як суперечку про освіту-технологію та освіту-самопізнання;
- відтворювати етапи сократівського методу та алегорії печери і застосовувати їх до сучасного інформаційного простору;
- розрізняти арістотелівські типи знання та пояснювати, чому фронесис не можна передати машині;
- застосовувати стоїчну дихотомію контролю до власного навчання в умовах війни.

2.1

Поліс і пайдейя: Афіни проти Спарти

Античну освіту часто уявляють як ідилію: бородаті мудреці в білосніжних хітонах неквапливо розмовляють під звуки ліри. Забудьте цю листівку. Справжня античність — простір гострого політичного й екзистенційного конфлікту. Грецьке слово παιδεία (пайдейя) ми перекладаємо як «освіта» або «виховання», але його зміст жорсткіший: це *«цілеспрямований спосіб продукування такої людини, яку здатен витримати Поліс, і водночас такого Поліса, який здатна витримати людина»*[1].

Ключ до цієї логіки дав похмурий мислитель з Ефеса Геракліт: «Війна (πόλεμος, полемос) — батько всього». Природна людина для греків — ἰδιώτης (ідіотес), приватна особа, замкнена у власному сні. Громадянин — штучний продукт: той, хто зусиллям волі «прокинувся» до спільного розуму міста[2]. Слово «ідіот» спершу означало зовсім не дурня, а людину, якій байдуже до спільних справ.

ЖАРТОМА

Сучасне визначення ідіотеса: людина, яка 12 років ходила на уроки громадянської освіти, але на вибори «не встигла, бо була субота».

Найяскравіше протистояння античності — Афіни і Спарта. Це не лише геополітика, а два способи приборкати «внутрішню тварину» в людині. Спартанська система виховання ἀγωγή (агоге) ставила на тіло: дисципліна вбудовується раніше, ніж у голові встигає виникнути запитання «а навіщо все це?». Вона виховувала не особистість, а живий щит[3]. Афіни пішли іншим шляхом: до спільного розуму тут ведуть не муштра, а вільне слово. Освіта відбувається на агорі, у галасливому змаганні промов, а громадянином стає той, хто вміє переконувати — і, що дивовижно, здатен сам бути переконаним аргументом[4].

ЖАРТОМА

Спартанці залишили нам чудові легенди про смерть, але дуже мало хорошої літератури. Важко писати вірші, коли тебе з дитинства вчать говорити лише «так» і «ні». Навіть слово «лаконічний» — від Лаконіки, спартанської землі.

1. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 81.
2. Там само. С. 82.
3. Там само. С. 82.
4. Там само. С. 83.

Спарта	Афіни
СТАВКА	
на тіло, витривалість, стрій	на слово, розум, переконання
ПРОСТІР ОСВІТИ	
казарма і плац	агора, гімнасій, школа
ІДЕАЛ	
живий щит фаланги	громадянин, що вміє сперечатися
РИЗИК	
людина розчиняється у функції	демократія скочується в охлократію

Кожна війна штовхає суспільство до Спарти, кожен мир — до Афін

Схема 2.1. Дві моделі античного виховання

Спартанська послідовність доходила до абсурду. За законами Лікурга молодий чоловік до тридцяти років мусив жити й ночувати в казармі, навіть одружившись. До дружини він пробирався таємно, вночі, і ще до світанку повертався до загону. Плутарх у «Життєписі Лікурга» стверджує, що деякі спартанці ставали батьками ще до того, як бачили обличчя дружини при денному світлі. Навіщо? Щоб родина ніколи не стала дорожчою за побратимів по фаланзі[5].

Афінська свобода теж мала свою ціну. Вона належала лише вільним громадянам-чоловікам, а без етики демократія ризикувала скотитися в охлократію — диктатуру найгучнішого голосу[6]. Висновок, важливий саме для нас: «*Кожна війна неминуче штовхає суспільство в бік спартанського імперативу (тотальна дисципліна, виживання будь-якою ціною). Натомість кожен мирний період актуалізує афінську інтенцію (плюралізм діалогу, право на сумнів)*»[7]. Ми не можемо просто обрати Афіни: чистий логос без сили беззахисний. Але й спартанський щит без логосу перетворює країну на в’язницю.

ЖАРТОМА

Це як читати книжку і водночас фехтувати. Кинете меч — вас уб’ють. Кинете книжку — забудете, навіщо живете. Доводиться тримати обидва.

5. Там само. С. 83.
6. Там само. С. 83–84.
7. Там само. С. 107–108.

2.2

Софісти: щоб перемагати

Стоя Аттала на Афінській агорі (реконструкція). Фото: DerHexer, CC BY-SA 3.0, Вікісховище

У V ст. до н. е. Афіни переживали розквіт демократії, і місту знадобилися люди, які вміють говорити: у суді, на народних зборах, у торгових суперечках. Попит народив пропозицію — софістів. Грецьке σοφιστής (софістес) спершу означало «знавець, учитель мудрості»; зневажливого відтінку слово набуло лише після критики Платона. Їхній переворот був радикальним: «*Софісти змінили сам образ філософії, знявши з неї покрив таємниці та освяченості, запросивши до філософського вогнища усіх бажаючих*»[8].

Софісти були мандрівними вчителями — і першими, хто систематично брав за навчання гроші, μισθός (містос). За переказом Діогена Лаертського, Протагор правив за повний курс сто мін — цілі статки (IX, 52)[9]. Навчання в софістів було квитком у кар'єру: в Афінах не існувало адвокатів, і кожен захищав себе в суді сам — перед сотнями присяжних, поки не витече вода з клепсидри, водяного годинника[10].

ЖАРТОМА

Уявіть іспит, на якому відповідь обмежена не балами, а водою в глечику. Витекла вода — замовкаєте. А присяжних п'ятсот, і половина з них — ваші сусіди, які не люблять вашого собаку.

8. Заблоцький В. П. Софісти // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 20.
9. Античні тексти тут і далі наводяться за загальноприйнятою пагінацією: Платон — за Стефаном, Арістотель — за Беккером, інші автори — за книгами й розділами.
10. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 87.

Хосе де Рібера. Протагор (1637). Вадсворт Атенеум, Гартфорд. Суспільне надбання

ПРОТАГОР З АБДЕР (БЛ. 490 – БЛ. 420 ДО Н. Е.)

Пізня легенда розповідає, що замолоду Протагор був вантажником, а Демокріт побачив, як майстерно юнак склав в'язанку дров, — і взяв його в учні (Діоген Лаертський, IX, 53). Хронологічно це неможливо: Демокріт був молодший за Протагора. Але як притча про профорієнтацію — чудова.

Найвідоміша теза Протагора: «Людина — міра всіх речей: існуючих — що вони існують, неіснуючих — що вони не існують» (за Платоном, «Теетет», 152a). Її часто читають як гімн гуманізму. Можливе й тверезіше прочитання: якщо мірою істини стає кожен окремий індивід із його страхами й упередженнями, «*утворюється своєрідний ринок інтерпретацій, де тріумфує не той, чиї аргументи є істинними, а той, чия сугестивна сила є потужнішою*»[11]. Знання стає товаром, який треба не перевірити, а гарно запакувати.

ЖАРТОМА

Софісти відкрили перший у Європі ринок освітніх послуг. Асортимент: риторика, право, перемога в суперечці. Гарантія: до першої виграної справи. Повернення коштів: див. справу Евatла.

Утім, демонізувати софістів не варто. Вони були «*першопрохідцями інтелектуального виховання, майстрами вдосконалення мисленнєвої та дискутивної культури, попередниками формальної логіки*»[12]. Вони вчили проблематизувати — бачити складність там, де «плаский» розум бачить просте «так» чи «ні», розвивали гнучкість мислення, смак до слова й до парадоксу. Але мета була одна: «*перемагати суперників (опонентів) у дискусії*», а не шукати істину[13].

Два знамениті парадокси

Смак до парадоксів — формул, що ламають шаблони мислення, — поділяли не лише софісти. Парадокс «Брехун» приписують Евбулідові з Мілета, філософу мегарської школи: «Те, що я зараз кажу, — неправда». Якщо це правда, то неправда; якщо неправда — то правда. Ще давніша версія пов'язана з критським поетом і пророком Епіменідом (VI ст. до н. е.), який нібито твердив, що «всі критяни — брехуни». Софісти ж зробили з таких пасток навчальний інструмент.

11. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 85.
12. Заблоцький В. П. Софісти. С. 22.
13. Там само. С. 21.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Парадокс Еватла

Протагор погодився навчити юнака Еватла судової риторики за умови, що той заплатить лише після першої виграної справи. Навчання скінчилося, але Еватл просто не брав жодної справи — і не платив. Протагор подав до суду: «Якщо я виграю, ти заплатиш за вироком суду. Якщо програю — ти виграв свою першу справу, тож заплатиш за договором». Еватл відповів дзеркально: «Якщо я виграю — не плачу за вироком. Якщо програю — я ще не виграв жодної справи, тож за договором нічого не винен». Цю суперечку можна назвати першою в історії «хакерською дуеллю»: учень використав код, написаний учителем, щоб зламати саму систему правосуддя[14].

Цей анекдот містить серйозний діагноз. Для софістичного дискурсу зміст поняття — справедливість — втрачає значення; важить лише перемога в мовній грі. Знання стає механізмом ухилення від відповідальності, а освітній простір — «*полем квазіюридичних ігор, де переможцем виходить не той, хто відстоює правду, а той, хто здатен укласти найбільш вигідний контракт*»[15].

Знайомо? Репетитори й курси «гарантованого результату», тренінги «навчу переконувати за три вебінари», індустрія сертифікатів успішного успіху. Нашу епоху можна назвати неософістикою: «*Індустрія тренінгів лідерства та сертифікації «компетентностей» є прямим спадкоємцем античної риторики*»[16].

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Ви — суддя у справі Протагора проти Еватла. Яким буде ваш вирок і чому? Де межа між умінням переконувати і маніпуляцією?

14. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 86–87.
15. Там само. С. 86.
16. Там само. С. 92.

2.3

Сократ: щоб пізнати себе

Жак-Луї Давид. Смерть Сократа (1787). Метрополітен-музей, Нью-Йорк. CC0, Вікісховище

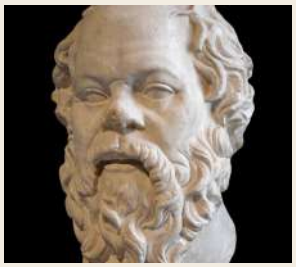
На тлі успішних софістів Сократ (469–399 до н. е.) виглядає підкреслено «антиуспішним». Син каменяра Софроніска і повитухи Фенарети, воїн-гопліт, що бився під Потідеєю і Делієм, він не написав жодного твору. Ми знаємо його з діалогів Платона і творів Ксенофонта. Це не випадковість, а позиція: у «Федрі» Сократ пояснює, що книжку не запитаєш, як живу людину, — вона щоразу відповідатиме «одне і те ж»[17].

ЖАРТОМА

Сократ боявся, що письмо зробить людей забудькуватими. Добре, що він не побачив людину, яка фотографує розклад, щоб не запам'ятовувати, а потім шукає фото розкладу в 4000 скриншотах.

Сократ здійснив поворот, без якого не було б філософії освіти: від природи — до людини. Він «*чи не вперше в історії західноєвропейської культури обґрунтував людину у якості центральної проблеми філософії*»[18]. Девізом Сократа став напис у храмі Аполлона в Дельфах: γνῶθι σεαυτόν (гноті сеаутон) — «Пізнай самого себе».

17. Муляр В. І. Сократ // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 24.
18. Там само. С. 24.

Сократ. Римська копія, I ст. Лувр. CC BY-SA 2.5, Вікісховище

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Друг Сократа Херефонт запитав Дельфійського оракула, чи є хтось мудріший за Сократа. Піфія відповіла: ні. Здивований Сократ пішов розпитувати політиків, поетів і ремісників — і виявив, що вони думають, ніби знають, а він принаймні знає, що не знає («Апологія», 21a–22e). Звідси знамените «Я знаю, що нічого не знаю».

Центр сократівської етики — ἀρετή (арете), чеснота, досконалість: те, що робить людину доброю у своїй справі й у житті. Сократ був переконаний, що ніхто не чинить зла свідомо, — все погане походить від незнання доброго. Цю позицію називають етичним інтелектуалізмом. Звідси й висока ставка на освіту: якщо зло — від незнання, то знання рятує. Сократ, за свідченням Діогена Лаертського, «*казав, що є одне лише благо – знання і одне лише зло – невігластво*»[19].

Важливий наслідок — рівність у здатності знати. У діалозі «Менон» (82b–85b) Сократ розпитує неписьменного хлопчика-раба про геометрію, нічого не пояснюючи, лише ставлячи запитання, — і той сам знаходить, як побудувати квадрат подвійної площі. Це інтелектуальний індивідуалізм Сократа: глибока переконаність у «*рівності всіх людей у можливостях здобувати знання*»[20].

ЖАРТОМА

Сократ довів, що найнебезпечніша людина в місті — не та, що має меч, а та, що питає «Чому?». Мечем можна вбити тіло, а запитанням — сенс існування системи.

Маєвтика: повивальне мистецтво думки

Метод Сократа — μαιευτική (маєвтике), «повивальне мистецтво». Як мати-повитуха допомагала народитися дитині, так Сократ допомагав народитися думці. Він не вкладав готових істин, а створював атмосферу, в якій людина сама розкривала свої здібності. «*„Маєвтика“ – це друге народження людини, яке … є духовним, світоглядним, інтелектуальним і моральним*»[21].

19. Там само. С. 25 (з посиланням на Діогена Лаертського).
20. Там само. С. 26.
21. Там само. С. 26.

Схема 2.2. Етапи сократівської розмови

Сократівська суперечка — це ἀγών (агон), але мирний: змагання не за перемогу, а за істину, яка є *«шлях, в якому немає завершення»*[22]. Є й ще один вимір: у світі софістів слова — пластилін, а для Сократа слово — єдиний вхід до сутності. Його вперте «що це таке?» рятує мову від корупції. *«Якщо суспільство погоджується називати зраду «гнучкою лояльністю», а маніпуляцію — «комунікаційною стратегією», публічний простір неминуче перетворюється на семантичний лабіринт»*[23].

Сократ був незручним і в побуті. У «Бенкеті» Платона він дорогою на вечерю «зависає» на ґанку сусіднього будинку, повністю забувши про етикет (175a–b). А під Потідеєю, за словами Алківіада, простояв на одному місці, розмірковуючи, від світанку до світанку (220c–d)[24].

> **УКРАЇНСЬКИЙ СОКРАТ**
>
> Так називали Григорія Сковороду. Він теж навчав у розмовах і мандрах, жив за власним ученням і понад усе цінував самопізнання. Коли в Переяславському колегіумі від нього вимагали викладати поетику «по-старому», а в Харківському не прийняли його курсу етики, він щоразу залишав посаду — і зрештою обрав свободу мандрівного філософа[25].

Суд і смерть: чому Сократ не втік

У 399 р. до н. е. Сократа звинуватили в тому, що він не шанує богів міста, вводить нові божества і розбещує молодь[26]. Суд із 501 громадянина визнав його винним невеликою більшістю голосів. Коли треба було запропонувати собі покарання, Сократ запропонував… безкоштовно годувати його в Пританеї як благодійника міста («Апологія», 36d). Друзі підготували втечу, але він відмовився: не можна порушувати закони, за якими прожив життя.

22. Там само. С. 27.
23. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 90.
24. Там само. С. 90–91.
25. Там само. С. 96.
26. Муляр В. І. Сократ. С. 23.

Цей вирок — не випадкова неприязнь, а самозахист системи: «*автентична освітня практика завжди містить у собі іманентний конфлікт із суспільним статус-кво*»[27]. Учитель, який справді навчає, незручний.

ЖАРТОМА

Люди ненавидять того, хто вмикає світло в кінотеатрі на найцікавішому моменті. У кінотеатрі в нього кидають попкорном. В Афінах кидали вироком.

ПА

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

П’єр Адо (Філософія як спосіб життя)

Французький історик філософії (1922–2010) показав, що антична філософія була не збіркою доктрин, а способом життя — сукупністю «духовних вправ», які змінюють того, хто їх практикує[28]. Сократ для Адо — взірець такого вчителя: він не передає готової теорії, а змушує співрозмовника звернути увагу на себе й перевірити, як він живе. Освіта в цьому сенсі — не набуття інформації, а переміна способу бачення.

ПРИТЧА, ПРИПИСУВАНА СОКРАТОВІ

Три сита

Хтось прибіг до Сократа: «Знаєш, що я чув про твого друга?» — «Стривай. Спершу просій свої слова крізь три сита. Перше — правда: ти впевнений, що це правда?» — «Ні, я лише чув...» — «Друге — доброта: це щось добре?» — «Ні, навпаки...» — «Третє — користь: мені це потрібно?» — «Та ні...» — «Якщо це не правда, не добро і не користь, навіщо мені це знати?» Притча пізня, в античних джерелах її немає. Але її можна назвати «найранішим протоколом епістемічної та інформаційної гігієни»[29]. А в Афінах справді процвітали сикофанти (συκοφάντης, сикофантес), професійні шантажисти, які фабрикували плітки й погрожували судом[30].

27. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 91.
28. Hadot P. Qu’est-ce que la philosophie antique? Paris : Gallimard, 1995.
29. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 88.
30. Там само. С. 92–93.

Сьогодні три сита деградували до трьох кліків: побачив емоційний тригер — обурився — поширив[31]. Застосуйте сократівський фільтр до своєї стрічки новин під час інформаційної війни — і вона порідшає на очах.

ЖАРТОМА

Якби до соцмереж застосували фільтр трьох сит, вони спорожніли б за годину. Залишилися б тільки котики. Котики пройшли б усі три сита.

2.4

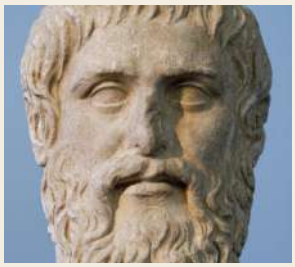
Платон: щоб вийти з печери

Мозаїка «Академія Платона», Помпеї, I ст. до н. е. Національний археологічний музей Неаполя. Суспільне надбання

Справжнє ім'я Платона (428/427 – 348/347 до н. е.) — Арістокл. «Платон» — прізвисько від πλατύς (платюс, «широкий»): за переказом, за широкі плечі борця або широкий лоб[32]. Учень Сократа, він народився під час війни зі Спартою і бачив падіння Афін. Близько 387 р. до н. е. Платон заснував школу в гаю героя Академа — звідси слово «академія». Традиція Академії тривала, з перервами, аж до 529 року.

31. Там само. С. 89.
32. Муляр В. І. Платон // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 28–29.

Платон, копія портрета роботи Силаніона. Капітолійські музеї. Фото: Marie-Lan Nguyen, CC BY 2.5

ПАРАДОКС ПЛАТОНА

Прихильник діалектики, який визнавав, що «все тече», — і водночас противник суспільних змін, у яких бачив загрозу для Афін. Карл Поппер вважав Платона першим теоретиком «закритого суспільства»[33].

Платон розвинув сократівське запитання «що це таке?» до питання про місце перебування сутностей. Відповідь — ідеї: вічні першообрази, з якими пов'язана безсмертна душа. Тому пізнання — це ἀνάμνησις (анамнесис), пригадування душею того, що вона бачила до народження. Звідси й педагогічна максима з «Держави»: «Початок — найважливіша частина будь-якої справи, особливо коли йдеться про юних» (377a).

Алегорія печери: освіта як розворот душі

Найзнаменитіший освітній образ європейської культури — печера з VII книги «Держави». В'язні з дитинства прикуті так, що бачать лише тіні на стіні, і вважають їх реальністю. Звільнений спершу засліплений світлом, йому боляче. Поступово він бачить речі, а потім і сонце — ідею Блага. Повернувшись, він хоче визволити інших, а ті з нього сміються: «Ти ходив нагору і зіпсував собі зір».

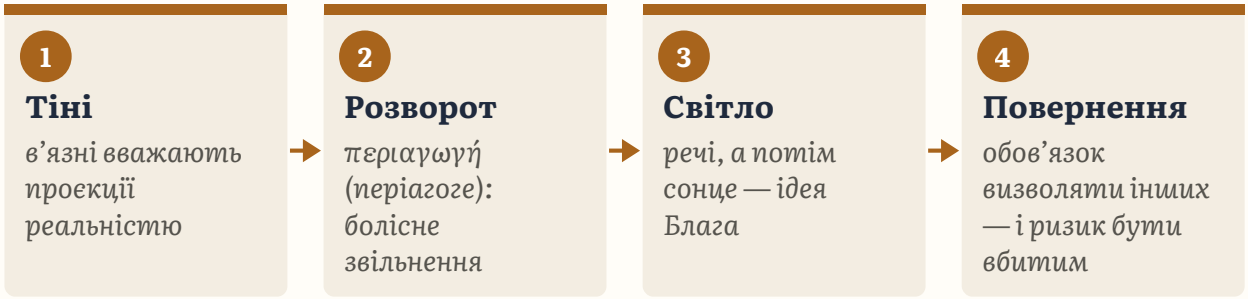

Схема 2.3. Шлях із печери

33. Там само. С. 29–30.

Ян Санредам за Корнелісом ван Гарлемом. Печера Платона (1604). Національна галерея мистецтв, Вашингтон. CC0

Для Платона освіта — не «вкладання зору в сліпі очі», а мистецтво повернути душу до світла (518c–d). Це не комфортне споживання освітніх послуг, а травма. Платонівський термін περιαγωγή (періагоге), розворот душі, описує рух, від якого «хрустять ментальні хребці»: «*істина спочатку не просвітлює, а осліплює, завдаючи нестерпного болю*»[34]. Учитель тут — той, хто витягує в'язня нагору; філософ — «*суб'єкт, котрий завдає рятівного болю*»[35].

Чому ж ми так охоче лишаємося в печері? Ось красномовна історія. 1797 року в Парижі бельгійський фізик Етьєн-Гаспар Робер, відомий як Робертсон, влаштував шоу «Фантасмагорія»: у підвалі колишнього монастиря він проєктував на клуби диму привидів і демонів. Глядачі непритомніли від жаху. Але перед кожним сеансом Робертсон чесно казав: «Я вчений. Тут немає містики — лише мальоване скло, світло і закони оптики». Він буквально давав публіці ключі від кайданів. Та щойно гасло світло, люди обирали вірити тіням[36]. Найміцніші кайдани — ті, які ми самі вдягаємо на свій розум заради комфорту й видовища.

ЖАРТОМА

Найбільший тріумф лялькарів — переконати в'язнів, що тіні вони обрали самі. Сьогодні це називається «персоналізована стрічка рекомендацій».

34. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 95.
35. Там само. С. 95.
36. Там само. С. 94.

Сьогодні печера стала технологічною реальністю. Ми прикуті до екранів і споживаємо відредаговану проєкцію світу; той, хто не вміє вийти за межі екрана, лишається вічним реципієнтом чужих наративів[37]. А які тіні на стіні показує нам інформаційна війна? Освіта в платонівському сенсі — це περιαγωγή (періагоге), розворот усієї душі. І він завжди трохи болючий.

Освіта для ідеальної держави

У «Державі» й «Законах» Платон вибудовує першу в Європі цілісну програму державної освіти. Мета — громадянин із чеснотами мудрості, мужності, поміркованості й справедливості; освіта — під контролем держави[38]. Основа — μουσική (мусике: музика, поезія, танець) для душі і γυμναστική (гімнастике) для тіла. Радикальна для свого часу ідея: жінки мають навчатися нарівні з чоловіками, а «*хлопчики, і дівчатка повинні навчатися танців і гімнастичних вправ*»[39].

Але в цієї утопії темний бік — елітаризм. Повний шлях освіти — лише для майбутніх правителів-філософів. Карл Поппер оцінював це різко: «*У Платоновій державі освіта є класовою монополією… Лише представники правлячого класу здобувають освіту*»[40]. Платон хотів витесати ідеальну державу, немов досконалу мармурову статую. «*Проте будь-яка статуя має одну непозбувну ваду: вона онтологічно мертва*»[41].

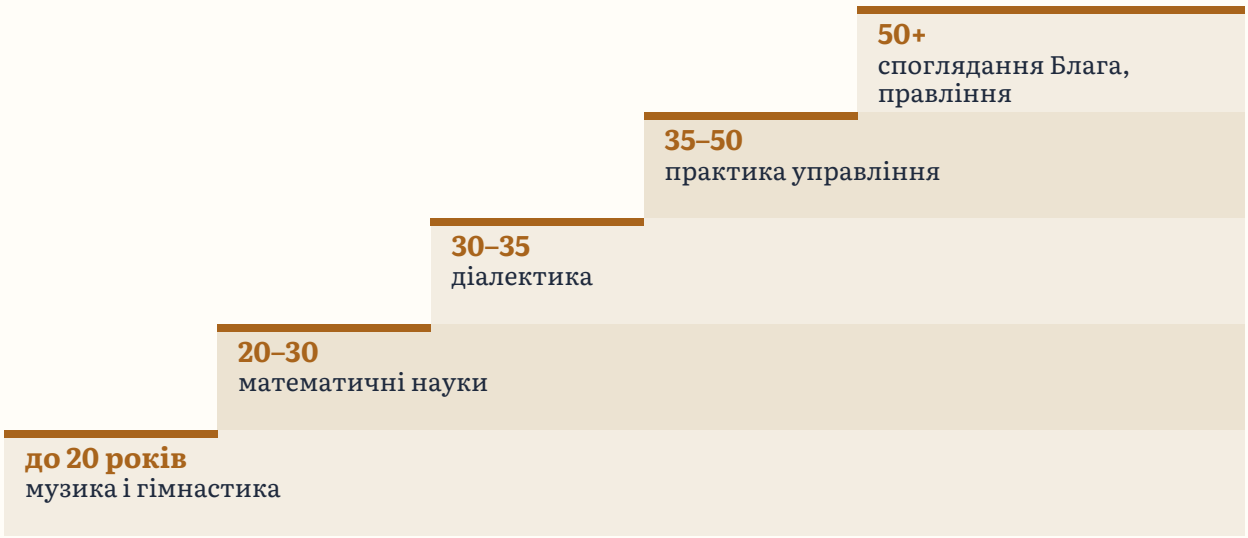

Схема 2.4. Шлях правителя-філософа («Держава», VII)

37. Там само. С. 93–94.
38. Муляр В. І. Платон. С. 31.
39. Там само. С. 33.
40. Там само. С. 34 (з посиланням на: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. Київ : Основи, 1994).
41. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 107.

П’ятдесят років навчання до права керувати! Порівняйте з будь-якими сучасними виборами.

ЖАРТОМА

За Платоном, до влади можна допускати лише після п’ятдесяти років навчання. Сьогодні для цього достатньо п’ятдесяти тисяч підписників.

ПОДУМАЙТЕ

Які «тіні на стіні печери» створює інформаційна війна? Хто для вас був тим, хто «витягнув нагору», — і чи було це боляче?

2.5

Арістотель: щоб жити добре

Після платонівського злету до ідей філософія повертається на землю завдяки Арістотелю (384–322 до н. е.). Подивіться на «Афінську школу» Рафаеля: Платон показує пальцем у небо, Арістотель тримає долоню паралельно землі. Істина, за Арістотелем, живе не в окремому світі ідей, а в самих речах; форма невіддільна від матерії[42]. Син лікаря Нікомаха, він двадцять років навчався в Академії — і пішов власним шляхом. Відома формула «Платон мені друг, але істина дорожча» — переказ думки з «Нікомахової етики» (I, 6, 1096a).

Арістотель. Римська копія з оригіналу Лісіппа. Палаццо Альтемпс, Рим. Суспільне надбання

«ПЕРШИЙ УЧИТЕЛЬ»

Твори Арістотеля переклали арабською, і в ісламському світі його шанували як Першого Вчителя. Латинський Захід значною мірою повернув собі Арістотеля саме через арабські переклади[43].

42. Там само. С. 97.

43. Гомілко О. Є. Арістотель // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 36.

Його погляд — клінічний, як у лікаря. На острові Лесбос Арістотель розтинав риб і молюсків і описав, що деякі акули живородні, а їхні зародки живляться через структуру, схожу на плаценту. Століттями це вважали вигадкою, поки пізніші натуралісти не підтвердили спостереження[44].

ЖАРТОМА

Коли будинок горить, Платон молиться, а Арістотель організовує ланцюжок з відрами. Обидва важливі, але відра зараз потрібніші.

Учитель царя і засновник Лікею

343 р. до н. е. цар Філіп Македонський запросив Арістотеля навчати свого тринадцятирічного сина Олександра. Це була грандіозна спроба поєднати найвищий розум із найвищою владою. Результат тверезий: Олександр бездоганно засвоїв «Іліаду», «*проте замість ідеального правителя-філософа світ отримав найефективнішого мілітарного завойовника*»[45].

Шарль Лаплант. Арістотель навчає Олександра (1866). Суспільне надбання

335 р. до н. е. Арістотель заснував в Афінах Лікей — звідси наше «ліцей». Його учнів називали перипатетиками, від περιπατέω (перипатео, «прогулююся»): учитель і учні розмовляли, прогулюючись. У Лікеї збирали рукописи й природничі зразки, описали по-

44. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 97–98.
45. Там само. С. 98.

літичний устрій 158 полісів, а учень Арістотеля Теофраст заклав основи ботаніки. У Лікеї народжуються «*не лише видатні філософські ідеї, але й виникають такі звичні нам зоопарк та ботанічний сад*»[46].

Три типи знання — і освічена людина

Найважливіший освітній прорив Арістотеля — відмова від єдиного методу. Він — «*перший, хто говорить про принципову багатоманітність раціонального досвіду*»[47]. Арістотель розрізняє теоретичний, практичний і творчий розум, а в «Нікомаховій етиці» — науку, ремесло і практичну мудрість.

Епістеме	Техне	Фронесис
πιστήμη · θεωρία	*τέχνη · ποίησις*	*φρόνησις · пр ксис*
знання про незмінне й загальне	знання про засоби: як щось зробити	практична мудрість: як діяти тут і тепер
математика, метафізика, закони природи	ремесло, мистецтво, техніка	етика, політика, добре життя

Схема 2.5. Типи знання за Арістотелем

Звідси арістотелівське визначення освіченості: освічена людина розрізняє типи раціональності й застосовує кожен за призначенням, а «*невігласом, на його думку, є той, хто не розрізняє етику та теоретичну науку*»[48]. «Освіченій людині властиво шукати точності в кожній галузі настільки, наскільки це дозволяє природа предмета» («Нікомахова етика», I, 3, 1094b). Вимагати від етики математичної точності — так само наївно, як вимагати від математики поетичної свободи.

Ключ до морального виховання — фрóнησις (фронесис), практична мудрість. Вона має трансформативний ресурс: стати моральною людина може лише завдяки тривалому освітньому процесу, у якому моральна активність стає «1) *концептуально можливою*, 2) *практично реальною та* 3) *життєво значущою справою*»[49]. Сам Арістотель каже простіше: «Ми стаємо справедливими, чинячи справедливо, — як кифаристами стають, граючи на кифарі» (II, 1, 1103a–b).

Для нашого часу ця категорія вирішальна. Тим часом «*штучний інтелект досконало володіє episteme (через доступ до баз даних) та techne (через алгоритми оптимізації), проте він онтологічно позбавлений phronesis*»[50]. Етичне судження актуалізується лише в акті вільного людського вибору.

46. Гомілко О. Є. Арістотель. С. 37.
47. Там само. С. 37.
48. Там само. С. 38.
49. Там само. С. 38.
50. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 99–100.

Чому «школа» означає «дозвілля»

Грецьке σχολή (схоле) — «дозвілля», вільний час для розумових занять; звідси латинське *schola* і наша «школа». Для Арістотеля освіта не закінчується, коли закінчуються уроки. Законодавець має забезпечити громадянам мир і дозвілля, адже держави, що дбають лише про військову підготовку, «*тримаються поки ведуть війни, і гинуть, як тільки досягнуть панування. Подібно до криці, вони втрачають свій гарт під час миру*»[51]. На відміну від Платона, Арістотель бачить розумне дозвілля способом життя не лише еліти, а всіх громадян.

ЖАРТОМА

Грецькою «школа» — це «дозвілля». Спробуйте пояснити це своєму розкладу на понеділок.

Особлива роль — у музики. Вона, за «Політикою», «*справляє в даному випадку дію, подібну до гімнастики*» і розвиває в людині «*здатність правильно радіти*»[52] — радіти тому, що справді гідне радості. Цю ідею легко спотворити: менеджери «навчання впродовж життя» перетворюють схоле на ще один цех самооптимізації, тоді як «*справжня школа починається там, де закінчується будь-яке «навіщо це мені знадобиться»*»[53].

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛЕГЕНДА

Арістотель і Філліда

За легендою, Арістотель застерігав Олександра від захоплення коханою, Філлідою. Вона помстилася: так зачарувала філософа, що той дозволив їздити на собі верхи садом, а Олександр усе бачив. Мудрець виправдовувався: «Якщо таке сталося зі мною, старим, то стережися й ти». Це не античний факт, а повчальна історія XIII ст. Її сюжет — про межі розуму перед пристрастю.

Ганс Бальдунг Ґрін. Арістотель і Філліда (1503). Суспільне надбання

51. Гомілко О. Є. Арістотель. С. 39 (цитата з «Політики», VII, 14, 1334a).
52. Там само. С. 40.
53. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 100.

Українська історія мала шанс увійти в арістотелівську традицію через Києво-Могилянську академію з її публічними диспутами латиною за правилами арістотелівської логіки. Цю тяглість перервала імперська політика[54]. Тож академічний переклад «Метафізики» українською (2022)[55] можна вважати подією, що «*маркує етап інтелектуальної зрілості нації*»[56]. Арістотель для нас — «санітар буття»: у часи хаосу вміння точно називати речі й відрізняти факти від емоцій береже здоровий глузд.

ЖАРТОМА

Без арістотелівського хребта культура нагадує медузу: красива, прозора, але поставити її вертикально неможливо.

2.6

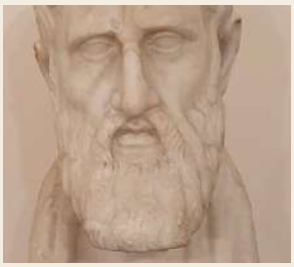
Стоїки: щоб бути вільним

Кінна статуя Марка Аврелія, Капітолій, Рим (копія). Фото: Alvesgaspar. Суспільне надбання

Стоїцизм з'являється тоді, коли класичний поліс уже не захищає людину. Світ перестає бути домівкою і стає простором загрози; людина — вигнанець у холодному космосі імперії. Стоїцизм — не чергова школа, а «*екзистенційним інструментарієм, критично необхідним в умовах тотального розпаду життєсвіту*»[57]. Він не обіцяє щастя. Він вчить витримувати.

54. Там само. С. 101.
55. Арістотель. Метафізика / пер. з давньогрец. О. Панича. Київ : Темпора, 2022.
56. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 101.

Зенон Кітіонський. Колекція Фарнезе, Неаполь. Фото: Yair Haklai, CC BY-SA 4.0

ЗЕНОН КІТІОНСЬКИЙ (БЛ. 334 – БЛ. 262 ДО Н. Е.)

Купець Зенон утратив вантаж під час корабельної аварії й опинився в Афінах. У книгарні прочитав спогади Ксенофонта про Сократа — і запитав, де знайти таких людей. Пізніше казав: «Я добре поплавав, коли зазнав аварії» (Діоген Лаертський, VII, 2–5).

Зенон навчав не в елітній академії, а на агорі — у στοὰ ποικίλη (стоа пойкіле), «Розписному портику». Звідси назва школи. Стоїки уявляли філософію як сад: логіка — огорожа, що захищає від ілюзій і вірусів страху, фізика — ґрунт, етика — плоди[58]. Стоїки, як і Сократ, розуміли філософію як мистецтво жити, а серед головних чеснот називали поважність, розсудливість, оптимізм і віру в можливість блага, «*адже благо не поза нами, а тільки в нас самих*»[59].

ЖАРТОМА

Зенон — єдиний відомий випадок, коли кораблетроща закінчилася відкриттям філософської школи. Зазвичай вона закінчується страховою справою.

1 Давня Стоя
IV–III ст. до н. е.: Зенон, Клеанф, Хрисип із Сол — гартування системи

→

2 Середня Стоя
II–I ст. до н. е.: Панецій, Посідоній — виховання поваги до законів і держави

→

3 Римська Стоя
I–II ст.: Сенека, Епіктет, Марк Аврелій — філософія як опора й терапія

Схема 2.6. Три періоди стоїцизму

Ключові поняття стоїків — εὐδαιμονία (евдаймонія), щастя як життя в злагоді з собою і розумною природою, та ἀπάθεια (апатейа). Апатейа — не байдужість і не емоційна тупість, а свобода від руйнівних пристрастей, «*стан хірургічної ясності розуму*»[60]. Решта — гроші, слава, навіть здоров'я — ἀδιάφορα (адіафора), «байдуже»: здоров'я краще за хворобу, але хвороба не робить людину негідником.

57. Там само. С. 102.
58. Там само. С. 103.
59. Акопян В. Г. Стоїцизм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 41.

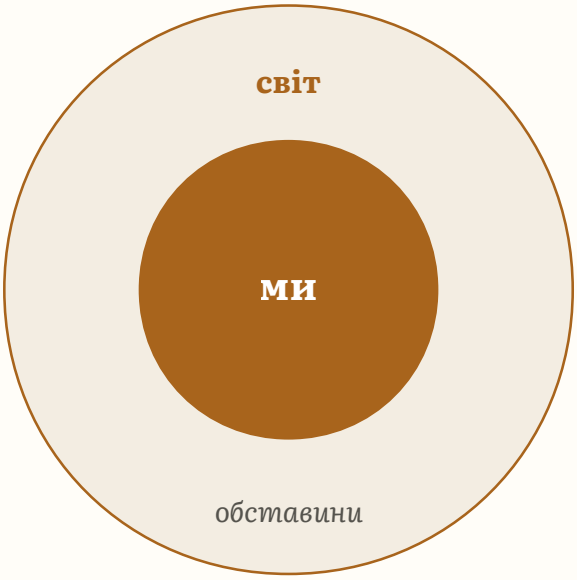
Епіктет: що в нашій владі

Епіктет (бл. 50 – бл. 135) народився рабом, був кульгавим — і став одним із найшанованіших учителів Риму. Його «Енхірідіон» починається з розрізнення, яке стало серцем стоїчної освіти: одні речі в нашій владі, інші — ні (1). Це «лезо Епіктета» — щоденна вправа, яка вимагає відрізняти те, що залежить від нашої волі, προαίρεσις (проайресис), від того, що поза нею[61].

ЖАРТОМА

За легендою, господар-рабовласник викручував Епіктетові ногу. Той спокійно сказав: «Зламаєш». Нога зламалася. «Я ж казав, що зламаєш», — і продовжив розмову. До цього рівня внутрішньої свободи нам ще рости.

У нашій владі

- думки й судження
- прагнення і відмови
- власні вчинки

Не в нашій владі

- *тіло і здоров'я*
- *майно і слава*
- *вчинки інших людей*
- *ракети над містом*

Схема 2.7. Дихотомія контролю (Епіктет, «Енхірідіон», 1)

Чи працює це в реальному житті? Американський льотчик Джеймс Стокдейл понад сім років провів у в'єтнамському полоні й згадував, що вистояти йому допоміг саме Епіктет[62]. Стоїки вчать не воювати з тим, що не в наших силах, і зосередити всю енергію там, де ми справді господарі, — на власних реакціях. Це можна назвати психологічною демілітаризацією суб'єкта[63].

ЖАРТОМА

Стоїцизм — не про відсутність емоцій. Він про те, щоб не давати емоціям керувати автобусом вашого життя, поки ви спите за кермом.

60. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 104.
61. Там само. С. 104–105.
62. Stockdale J. B. Courage Under Fire: Testing Epictetus's Doctrines in a Laboratory of Human Behavior. Stanford : Hoover Institution, 1993.
63. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 105.

Ще дві стоїчні практики: *amor fati*, любов до долі, — не пасивне терпіння, а погляд на обставини як на матеріал, з якого будується характер; і *praemeditatio malorum*, попереднє споглядання лиха. Страх живиться несподіванкою; якщо подумки пройти найгірший сценарій, він втрачає паралізуючу силу[64].

ЖАРТОМА

Оптиміст каже: «Усе буде добре». Стоїк каже: «Усе може бути жахливо, але я з цим упораюся». Вгадайте, хто з них спокійніше спускається в укриття о третій ночі.

Сенека і Марк Аврелій

Подвійна герма Сенеки і Сократа. Берлін. Фото: Marcus Cyron, CC BY-SA 3.0

СЕНЕКА І ШКІЛЬНА ЛАТИНА

Відомий вислів «Non scholae, sed vitae discimus» — «Вчимося не для школи, а для життя» — насправді перевернутий. Сенека скаржився навпаки: «Non vitae, sed scholae discimus» — «Ми вчимося не для життя, а для школи» («Моральні листи до Луцілія», 106, 12)[65].

Скарзі Сенеки дві тисячі років, а вона й досі звучить як рецензія на шкільну програму. Марк Аврелій (121–180), римський імператор, понад десять років воював на дунайському кордоні і саме там, у військових таборах, вів нотатки для себе — «Наодинці з собою» (Τὰ εἰς ἑαυτόν, Та ейс геаутон). Стоїцизм тут — «епістеміка фронтиру»: імператор пише свої роздуми не в палаці, а в наметі посеред війни й епідемії[66]. Його правило могло б висіти в кожній аудиторії: «Якщо не личить — не роби; якщо не правда — не кажи» (XII, 17).

64. Там само. С. 105.
65. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. Київ : Основи, 1999.
66. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 106.

Марк Аврелій. Гліптотека, Мюнхен. Суспільне надбання

Французький історик філософії П’єр Адо назвав стоїчну практику будівництвом «внутрішньої цитаделі»[67]. Але обережно з модою на «силіконовий стоїцизм». Коли лайф-коучі радять сприймати несправедливість і експлуатацію як «байдуже», стоїцизм перетворюється на «*технологію виробництва ідеально терплячого раба*»[68]. Для Марка Аврелія стоїцизм був способом не збожеволіти від тягаря влади, а не способом не помічати власної безпорадності.

Звідси програма для університету воєнного часу: «*ми конструюємо університетський простір як тимчасову цитадель духу винятково задля того, аби після проходження історичної кризи він знову зміг розгорнутися як відкрита площа для взаємодії вільних громадян*»[69].

ПОДУМАЙТЕ

Що з порад стоїків може допомогти студентові під час війни? Складіть власний список «у моїй владі / не в моїй владі» на цей семестр.

2.7

П’ять моделей античної освіти

Зберімо все в одну таблицю. Ці п’ять моделей не зникли: вони живуть у сучасних університетах, школах, тренінгових центрах — і в кожному з нас.

67. Hadot P. La Citadelle intérieure: Introduction aux Pensées de Marc Aurèle. Paris : Fayard, 1992.
68. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 104.
69. Там само. С. 106.

Таблиця 2.1. П’ять відповідей античності

Хто	Навіщо вчитися	Метод	Сучасний відгомін
Софісти	щоб перемагати	риторика, аргументація, парадокс	тренінги, дебатні клуби, «гарантований результат»
Сократ	щоб пізнати себе	маєвтика, іронія, запитання	критичне мислення, семінар-діалог
Платон	щоб вийти з печери	розворот душі, діалектика	медіаграмотність, освіта як переміна
Арістотель	щоб жити добре	розрізнення типів знання, звичка	фронесис проти алгоритму, дозвілля
Стоїки	щоб бути вільним	вправи духу, дихотомія контролю	психологічна стійкість без «силіконового» спрощення

Античність дає нам жорсткий урок: освіта ніколи не буває невинною. Питання завжди одне: кого ми вирощуємо — слухняне тіло для фаланги чи неспокійний дух для площі? Для нас, людей, що живуть у війні, відповідь не може бути простою. Мистецтво сучасної пайдейї полягає у вихованні «*Громадянина-Солдата. Суб’єкта, котрий володіє здатністю тримати військовий стрій, але водночас чітко рефлексує ті смисли та цінності, заради яких він опинився в багнюці окопів*»[70].

Мозаїка «Академія Платона», Помпеї (фрагмент). Суспільне надбання

70. Там само. С. 108.

Питання для самоконтролю

1. Чим спартанська модель виховання відрізнялася від афінської? Чому кожна війна штовхає суспільство до Спарти?
2. Хто такі софісти? Що позитивного вони внесли в історію освіти?
3. У чому сенс парадоксу Еватла для філософії освіти?
4. Хто сьогодні виконує роль софістів — і чи це погано?
5. Що таке маєвтика? Назвіть етапи сократівської розмови.
6. Що таке етичний інтелектуалізм Сократа? Чи можна навчити чесноти?
7. Чому Сократ не втік з в'язниці?
8. Розкажіть алегорію печери. Що таке періагоге і чому освіта, за Платоном, болюча?
9. У чому полягають елітаризм і утопізм платонівської програми освіти?
10. Які типи знання розрізняв Арістотель? Чому фронесис не можна передати машині?
11. Чому грецьке «школа» означає «дозвілля»? Яку роль Арістотель відводив музиці?
12. Що таке дихотомія контролю? Як стоїцизм може допомогти студентові під час війни?
13. Чим справжній стоїцизм відрізняється від «силіконового»?

Глосарій

Пайдейя (παιδεία)
грецький ідеал освіти й виховання громадянина в культурі поліса.

Агоге (ἀγωγή)
спартанська система військово-фізичного виховання.

Софісти (σοφισταί)
мандрівні платні вчителі риторики, права й мистецтва аргументації V–IV ст. до н. е.

Арете (ἀρετή)
чеснота, досконалість людини у своїй справі й житті.

Маєвтика (μαιευτική)
сократівський метод навідних запитань, що допомагає «народитися» думці співрозмовника.

Етичний інтелектуалізм
переконання Сократа, що зло походить від незнання добра.

Анамнесис (ἀνάμνησις)
за Платоном, пізнання як пригадування душею побаченого до народження.

Періагоге (περιαγωγή)
платонівський «розворот душі» від тіней до світла; образ освіти як переміни.

Фронесис (φρόνησις)
за Арістотелем, практична мудрість — здатність до правильного етичного судження в конкретній ситуації.

Схоле (σχολή)
дозвілля, вільний час для розумових занять; корінь слова «школа».

Апатейа (ἀπάθεια)
стоїчна свобода від руйнівних пристрастей.

Дихотомія контролю
стоїчне розрізнення того, що в нашій владі, і того, що поза нею (Епіктет).

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.

3. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваля. Київ : Основи, 2000.
4. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогрец. В. Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002.
5. Арістотель. Політика / пер. з давньогрец. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000.
6. Арістотель. Метафізика / пер. з давньогрец. О. Панича. Київ : Темпора, 2022.
7. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. Київ : Основи, 1999.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994.
9. Hadot P. La Citadelle intérieure: Introduction aux Pensées de Marc Aurèle. Paris : Fayard, 1992.
10. Stockdale J. B. Courage Under Fire: Testing Epictetus's Doctrines in a Laboratory of Human Behavior. Stanford : Hoover Institution, 1993.

ЛЕКЦІЯ

3 Середньовічна філософія освіти

> *«Ти створив нас для Себе, і неспокійне наше серце, доки не спочине в Тобі.»*
>
> Августин Аврелій. Сповідь, I, 1

Інтер'єр Кельнського собору (будівництво з 1248 р.). Фото: Adam Jones, CC BY-SA 3.0, Вікісховище

Середньовіччя часто називають «темними віками». Але подивіться навколо: лекція, диспут — предок семінару, бакалавр і магістр, факультет і ректор, мантії на випускному — усе це винаходи Середньовіччя, якими ви користуєтеся щодня. Тисяча років між падінням Риму і Ренесансом — не пауза, а майстерня, у якій зібрали європейську освіту. Сьогодні ми зайдемо до неї через три двері: Отців Церкви, Августина і Тому Аквінського — і щоразу шукатимемо, що з цього дійшло до української аудиторії.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

3.1 Тисяча років освіти: контекст і сім вільних мистецтв

3.2 Отці Церкви: як вчитися в язичників

3.3 Августин Аврелій: від школяра-бунтаря до «внутрішнього Учителя»

3.4 Місто й університет: ваганти, корпорація, диспут

3.5 Тома Аквінський: віра і розум, учитель як лікар

3.6 Августин і Тома: дві моделі освіти

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

патристика · схоластика · катехесис (κατήχησις) · тривіум і квадривіум · universitas · lectio і disputatio · внутрішній Учитель · hilaritas · віра і розум · quinque viae · учитель як лікар

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати, чому Середньовіччя — не «темні віки», а епоха народження університету;
- називати сім вільних мистецтв і середньовічні освітні форми, що дожили до наших днів;
- розкривати педагогічні ідеї Отців Церкви, Августина і Томи Аквінського;
- порівнювати моделі «внутрішнього Учителя» і «вчителя-лікаря»;
- пов'язувати медієвальну освітню традицію з українськими сторінками: Софією Київською, Юрієм Дрогобичем, Могилянкою.

3.1

Тисяча років освіти: контекст і сім вільних мистецтв

Середньовічна філософія освіти — це думка європейців V–XV століть, тісно пов'язана з християнством. Її творили переважно богослови, а виховання розуміли як шлях душі до Бога. Педагогічна думка цієї доби спиралася на Святе Письмо і твори Отців Церкви, які «*розглядали світ як школу Христа, що в ній історія і життя кожної людини набуває сенсу в міру виховання*»[1].

Зручно розрізняти два етапи. **Патристика** (II–VIII ст.) — доба Отців Церкви, які шукали, як поєднати християнську віру з античною вченістю. **Схоластика** (XI–XV ст.) — доба університетів, де віру й розум намагалися зібрати в одну струнку систему. Грецьке слово παιδεία (пайдейя) Отці Церкви наповнили новим змістом, а першою формою християнської школи став κατήχησις (катехесис) — навчання «голосом», усне наставлення в основах віри. Найвищою метою пізнання вважали θεωρία (теорія), латиною *contemplatio* — споглядання, а не просто засвоєння відомостей.

ЖАРТОМА

Середньовіччя називають «темними віками». Цікаво, що темно було в епоху, яка винайшла окуляри, університет і вітражі. Мабуть, темно було лише в підручниках, які про неї писали пізніше.

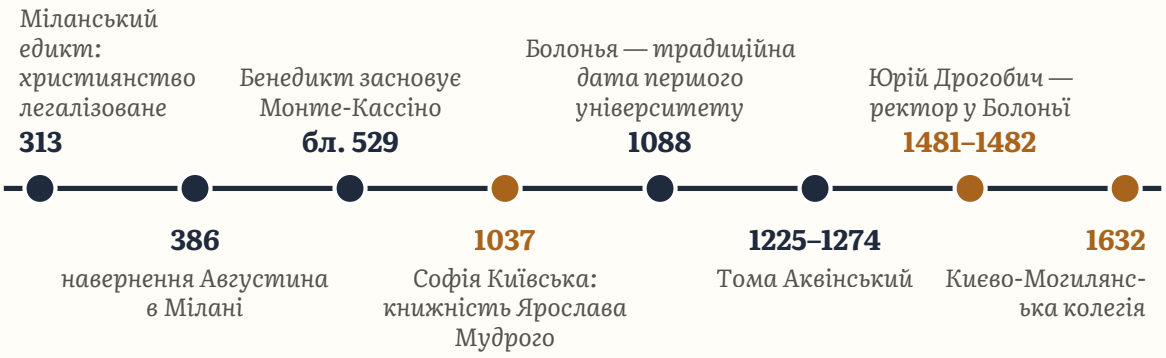

Схема 3.1. Тисяча років освіти (кольором — українські сторінки)

Сім вільних мистецтв

Зміст навчання Середньовіччя успадкувало від пізньої античності — сім вільних мистецтв, *artes liberales*, тобто знань, гідних вільної людини. Вони поділялися на дві сходинки: словесний *trivium* (тривіум, «трипуття») і математичний *quadrivium* (квадривіум, «чотирипуття»). Музика в цьому переліку — не розвага, а наука про числові пропорції, споріднена з арифметикою.

1. Терепищий С. О. Августин Аврелій // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 45 (посібник цитує тут видання 2009 року за загальною редакцією В. Андрущенка та І. Передборської, с. 14).

Trivium	Quadrivium
тривіум · слово	*квадривіум · число*
граматика — читати й писати	арифметика — число саме по собі
риторика — переконливо говорити	геометрія — число в просторі
діалектика — мислити й сперечатися	музика — число в часі й гармонії
	астрономія — число в русі небес

Схема 3.2. Сім вільних мистецтв

Слово «бакалавр» (*baccalaureus*), магістерський ступінь, лекція (від *lectio* — «читання») і диспут (*disputatio*), предок семінару, — усе це середньовічні винаходи. Навіть мантія і шапочка на випуску — спадок одягу середньовічних клириків, що становили більшість школярів.

ЖАРТОМА

Слово «тривіальний» походить від тривіуму: граматика, риторика й діалектика колись вважалися азами, які знає кожен. Сьогодні вміння грамотно писати, переконливо говорити й логічно сперечатися — рідкісна розкіш. Тривіальність подорожчала.

Абатство Монте-Кассіно (засн. бл. 529 р.), де п’ятирічним почав навчання Тома Аквінський. Фото: ThePhotografer, CC BY-SA 4.0

3.2

Отці Церкви: як вчитися в язичників

Отці Церкви — богослови перших століть християнства, чиє вчення Церква визнала взірцевим. Їхнє центральне освітнє запитання звучить напрочуд сучасно: чи можна християнину вчитися в язичників — читати Гомера, Платона, Ціцерона? Відповідь найвідоміших Отців: так, але з розбором. Тим паче що самі вони були блискучими випускниками античних шкіл риторики.

Василій Великий

Григорій Богослов

Іван Золотоустий. Мозаїки святительського чину, Софія Київська, XI ст. Вікісховище, суспільне надбання

Василій Великий і Григорій Богослов: студентська дружба

Двоє юнаків із Каппадокії, Василій (бл. 330–379) і Григорій (бл. 329–390), вчилися в Афінах — тодішній найпрестижнішій студентській столиці. Григорій згодом згадував, що вони знали лише дві дороги: до храму і до своїх учителів, а вечірок і розваг міста не шукали (Слово 43, 21). Ставши єпископом Кесарії, Василій збудував за містом цілий «соціальний кампус» — Василіаду з лікарнею, притулком і майстернями, де людей навчали ремесла. Освіта для нього була ще й служінням.

Найвідоміший педагогічний текст Василія — «До юнаків про те, як отримувати користь з язичницьких творів» (Πρὸς τοὺς νέους, Прос тус неус), написаний для власних племінників. Його головний образ — бджола. Бджола сідає не на кожну квітку і з тієї, на яку сіла, бере лише те, що годиться для меду. Так і юнак має читати поетів: не все поспіль, а лише корисне. Це не заборона, а відбір — по суті, перша в історії інструкція з критичного читання.

ЖАРТОМА

Бджола — перший у світі фільтр контенту без підписки, реклами й алгоритму рекомендацій. Працює на сонячній енергії.

ПИТАННЯ ДО ВАС

Як «бути бджолою» у стрічці соцмереж під час інформаційної війни? Які «квіти» ви оминаєте — і чому?

Іван Золотоустий: душа дитини — місто з брамами

Іван (бл. 347–407) навчався в знаменитого ритора Лібанія, а за красномовство отримав прізвисько Χρυσόστομος (Хрисостомос) — «Золотоустий». Його мати Антуса овдовіла у двадцять років і більше не вийшла заміж, щоб виховати сина. Почувши про неї, язичник Лібаній вигукнув: «Ну й жінки ж у християн!»

У трактаті «Про марнославство і виховання дітей» Золотоустий порівнює душу дитини з містом, що має брами. Батьки — вартові: вони пильнують, що крізь ці брами входить. А ще батьки — скульптори, які щодня «відсікають» зайве й формують статую душі. Метод теж вартий уваги: розкажіть дитині біблійну історію, наприклад про Каїна й Авеля, попросіть переказати — і обговоріть.

Язик *як говорить*	**Слух** *що слухає*	**Нюх** *чим дихає*	**Зір** *що бачить*	**Дотик** *чого торкається*
слова, якими дитина звикає мислити	пісні, розмови, плітки	пахощі й розкоші, що розніжують	видовища, образи, приклади дорослих	м’який одяг і зніженість тіла

Схема 3.3. Брами душі за Іваном Золотоустим

По суті, це перша в історії порада з медіагігієни дитини, написана задовго до телевізора й смартфона.

ЖАРТОМА

Сьогодні Золотоустий, мабуть, додав би до п’яти брам шосту — USB-порт. І сьому — бездротову, через яку вночі заходить половина міста.

Ієронім: ціцеронець чи християнин?

■ Караваджо. Святий Ієронім, що пише (бл. 1605–1606). Галерея Боргезе, Рим. Суспільне надбання

СОН ІЄРОНІМА

Ієронім Стридонський (бл. 347–420) так любив Ціцерона, що Біблія здавалася йому «неотесаною». Якось у гарячці він побачив сон: Суддя питає, хто він. «Християнин». — «Брешеш: ти ціцеронець!» (Лист 22, 30). Згодом саме Ієронім переклав Біблію латиною — Вульгата стала «підручником» Європи на тисячу років.

У листі до римлянки Лети (Лист 107) Ієронім радить, як навчати маленьку доньку Павлу: дати їй букви з самшиту чи слонової кістки, щоб гралася й називала їх; хвалити й дарувати дрібні нагороди; навчати разом з однолітками, щоб було з ким змагатися; не сварити за повільність. Шістнадцять століть тому — і жодної різки.

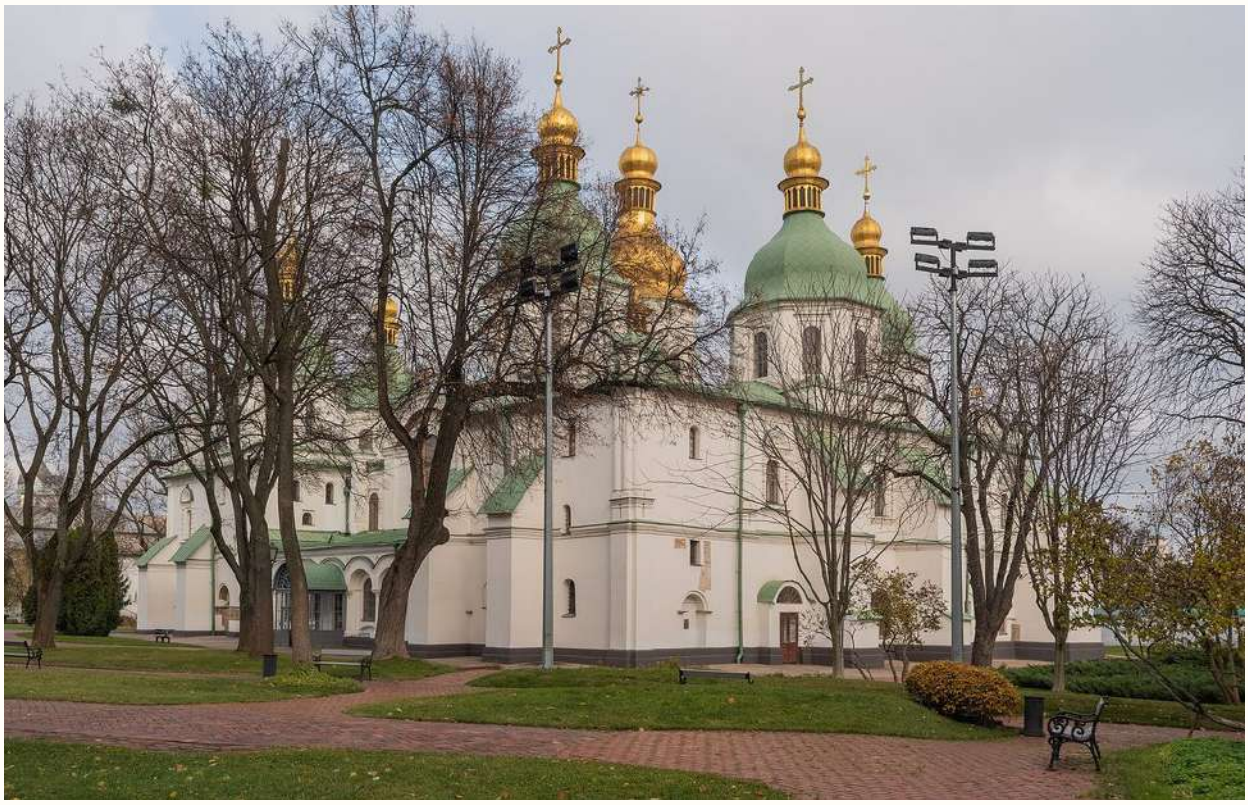

ЖАРТОМА

Ієронім фактично винайшов магнітні літери на холодильник. Холодильника, щоправда, ще не існувало, тож літери лежали в кошику.

Українська сторінка: Софія Київська

Київ був частиною цього простору. У XI ст. Ярослав Мудрий збудував Софію як духовний і освітній центр. Літопис під 1037 роком розповідає, що князь «зібрав писців многих», які перекладали з грецької, і склав книги в соборі[2]. Так постала перша відома бібліотека Києва. Мозаїки й фрески Софії були «Біблією для неписьменних»: образ навчав так само, як слово. В апсиді собору ви й сьогодні побачите тих самих Отців Церкви — Василія, Григорія та Івана. 1990 року Софію Київську внесено до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Софійський собор у Києві, вигляд з півдня. Фото: Galvm, CC BY-SA 4.0

3.3

Августин Аврелій: від школяра-бунтаря до «внутрішнього Учителя»

Аврелій Августин (354–430) — один із найвизначніших християнських теологів, головний представник західної патристики, єпископ Гіппона Регія на півночі Африки. Його називають «*родоначальником християнської філософії освіти*»[3]. І водночас — «*Як і більшість людей, Августин не народився святим, його все життя супроводжувала внутрішня боротьба*»[4]. Про неї він розповів у «Сповіді» — першій великій автобіографії Європи[5].

2. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновця. Київ : Дніпро, 1989.
3. Терепищий С. О. Августин Аврелій. С. 45.
4. Там само. С. 45.
5. Августин (Святий). Сповідь / пер. з латини Ю. Мушак. 2-ге вид. Київ : Основи, 1997.

Філіп де Шампень. Святий Августин (бл. 1645–1650). Музей мистецтв округу Лос-Анджелес (LACMA)

АВГУСТИН

Автор «Сповіді», «Про град Божий» (*De civitate Dei*), «Про вчителя» (*De magistro*), «Про християнську науку» (*De doctrina christiana*). Його вважають духовним батьком ордену августинців, що існує й досі.

Святий, який ненавидів уроки

Малий Августин терпіти не міг грецької й зубріння таблиці додавання — «один плюс один — два» звучало для нього як ненависна пісня. Зате над «Енеїдою» він плакав. За лінощі його били різками, а дорослі… сміялися з його скарг («Сповідь», I, 9–14). У шістнадцять років він із друзями обтрусив чужу грушу — не з голоду, а «бо заборонено» — і викинув груші свиням. Цей епізод Августин аналізує як ключ до природи зла (II, 4–10).

ЖАРТОМА

Найдокладніший у світовій літературі аналіз крадіжки груш займає сім розділів другої книги «Сповіді». Свині, які ці груші з'їли, так і не дізналися, що стали учасниками філософської події.

Беноццо Гоццолі. Августина приводять до школи в Тагасті (1464–1465). Церква Сант-Агостіно, Сан-Джиміньяно. Суспільне надбання

Висновок Августина-педагога: страх і примус не вчать — вчать любов і цікавість. Він сам, на відміну від панівної практики, «*активно виступав проти фізичних покарань учнів*» і «*закликав учителів приділяти увагу внутрішньому світу дитини*»[6].

6. Терепищий С. О. Августин Аврелій. С. 47.

Студент і викладач: Карфаген, Рим, Мілан

У дев'ятнадцять років Августин прочитав «Гортензія» Ціцерона — і закохався у філософію (III, 4). Далі — кар'єра ритора, і вона читається як щоденник сучасного викладача. У Карфагені студенти-«руйнівники» (*eversores*) вривалися на чужі заняття й зривали їх (V, 8). У Римі студенти поводилися тихо, але гуртом переходили до іншого вчителя, щойно наближався час платити (V, 12). А в Мілані 384 року професор риторики Августин здивувався, побачивши, що єпископ Амвросій читає мовчки, «очима», — тоді читали вголос (VI, 3).

ЖАРТОМА

Eversores — перші в історії «зумбомбери». Без інтернету, зате з повним ефектом присутності.

Цей епізод значно глибший, ніж здається. У Середньовіччі мовчазне читання нерідко викликало підозри, адже «*означало вилучення суб'єкта з контрольованого публічного простору та свідоме конструювання ним власного, непроникного для влади внутрішнього світу*»[7].

ЖАРТОМА

Якщо в Середньовіччі ви читали мовчки, люди думали, що ви чаклуєте. І вони часто мали рацію — ви створювали власний світ.

«Візьми, читай»

До тридцяти двох років Августин мав учену кар'єру, але не мав спокою. Він «*зрозумів, що ученість і розум не привели його до пізнання істини, а тілесні утіхи не зробили його щасливим*»[8]. 386 року в міланському саду він почув дитячий голос:

> *...І ось чую я голос із сусіднього будинку, не знаю, хлопчика чи дівчинки, часто повторює: „Візьми, читай! Візьми, читай!“ ... Я схопив їх, відкрив і в мовчанні прочитав першу-ліпшу главу, яка втрапила мені на очі... після цього тексту серце моє залили світло і спокій; зник морок моїх сумнівів.*[9]

Мати Моніка роками молилася за сина, і єпископ розрадив її: «Син таких сліз не загине» (III, 12). На Великдень 387 року Амвросій охрестив Августина разом із сином Адеодатом.

7. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 118.
8. Терепищий С. О. Августин Аврелій. С. 46.
9. Там само. С. 46–47 (цитата зі «Сповіді», VIII, 12, у перекладі Ю. Мушак).

Беноццо Гоццолі. «Візьми, читай» (1464–1465). Суспільне надбання

Арі Шеффер. Святий Августин і свята Моніка (1846). Лувр. Суспільне надбання

Бог у центрі: три виміри однієї думки

Метафізика	Теорія пізнання	Етика
Бог — буття	*Бог — світло*	*Бог — благо*
Бог — єдине справжнє й незмінне буття світ має значення як Боже творіння	Бог — джерело істини і «світло» розуму crede, ut intelligas — «вір, щоб розуміти»	Бог — найвище благо щастя — лише в єднанні з Ним

Схема 3.4. Філософія Августина

«*На думку Августина, без Бога людина лише наближає власне падіння, щоб вона не робила*»[10]. Віра відкриває розумові шлях, а пізнання Бога і випробування душі стають умовою щастя. У трактаті «Про величину душі» (33) Августин описує сім сходинок, якими душа піднімається до споглядання.

10. Там само. С. 47.

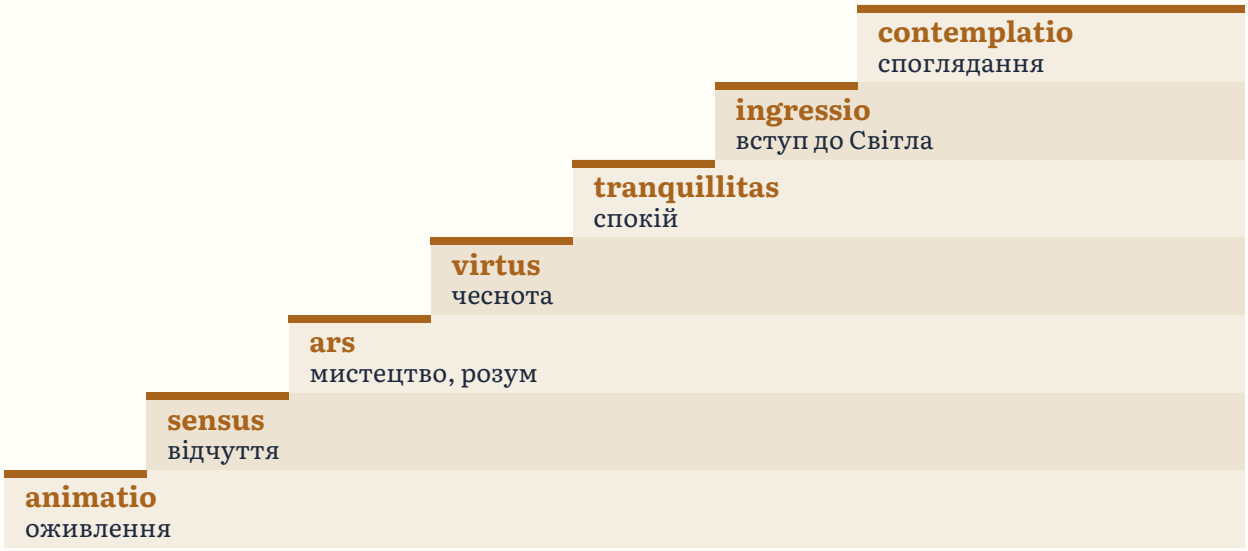

Схема 3.5. Сім сходинок душі («Про величину душі», 33)

У «Про град Божий» Августин подає й першу християнську філософію історії: сім віків — від Адама до вічної «Божої суботи» (XXII, 30). Історія має напрям і мету. Цю ідею згодом успадкує і світська думка про прогрес — щоправда, вже без суботи.

Августин-педагог: «внутрішній Учитель» і радісний учитель

389 року Августин записав діалог «Про вчителя» зі своїм шістнадцятирічним сином Адеодатом. Висновок несподіваний: слова вчителя лише нагадують і спрямовують, а справжнє розуміння запалює в душі «внутрішній Учитель» — Христос, Істина. Інакше кажучи, «*істинне знання властиве будь-якій людині від народження, воно вкладене Богом, тому завдання вчителя лише зробити це знання усвідомленим для учня*»[11]. Учень — не порожня посудина.

Інший текст — відповідь молодому катехитові з Карфагена Деогратію, який поскаржився: його уроки нудні, і він сам це відчуває. Августин порадив головне — *hilaritas*, радість учителя: «Бог любить того, хто дає з радістю» («Про навчання початківців»). Учительський авторитет, за Августином, «*має забезпечуватись радісним і терплячим настроєм педагога*»[12].

ЖАРТОМА

Деогратій поскаржився, що на його уроках нудно навіть йому самому. Перший в історії задокументований випадок професійного вигорання — і перша супервізія.

І нарешті «єгипетське золото». Ізраїльтяни, виходячи з Єгипту, забрали золото й срібло єгиптян. Так і християни можуть брати з язичницької науки все корисне — граматику, логіку, математику («Про християнську науку», II, 40). Межі тут чіткі: Августин високо цінував «*грамотності, вивчення мов й історії, математичних наук, діалектики і риторики*», але «*заперечував необхідність вивчення „вигадок“ античної поезії*»[13].

11. Там само. С. 47.
12. Там само. С. 47–48.
13. Там само. С. 47.

ПРИГАДАЙТЕ

Вчителя, після якого ви «самі все зрозуміли». Що він робив? А якого предмета ви в школі «ненавиділи» — і що змінило б ваше ставлення?

3.4

Місто й університет: ваганти, корпорація, диспут

Щоб зрозуміти, звідки взявся університет, треба вийти на вулиці середньовічного міста. Його поява — це розрив: якщо село живе в циклічному часі посівів і жнив, то місто кидає людину в лінійний час і випадковість, де щохвилини доводиться обирати[14]. Середньовічна максима «Stadtluft macht frei» — «Міське повітря робить вільним» — звільняла від феодала, але прирікала на самотність: утікач ставав вільним, якщо прожив у місті рік і день.

У цьому бурхливому середовищі з'являються ваганти, або голіарди, — мандрівні школярі й поети без даху і грошей. Вони жили між університетом (*schola*) і корчмою (*taberna*), між високою латиною і вуличною мовою. Ваганти фізично зшивали розрізнені міста в одну мережу, переносячи ідеї від школи до школи, і стали першими носіями загальноєвропейської ідентичності[15].

ЖАРТОМА

Ваганти залишили нам у спадок гімн «Gaudeamus igitur». Якщо перекласти його чесно, це пісня про те, що «всі ми помремо, тож негайно вип'ємо». Тепер її урочисто співають на посвяті в студенти.

Universitas: корпорація духу

Слово *universitas* у Середньовіччі означало не кампус, а спільноту, юридичну особу: *universitas magistrorum et scholarium*, корпорацію магістрів і школярів[16]. Це був інтелектуальний цех, мобільна «республіка духу»: «*Його сутність визначалася не мурами (які завжди можна було змінити), а солідарністю суб'єктів, об'єднаних спільною клятвою*»[17].

14. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 111.
15. Там само. С. 112.
16. Haskins C. H. The Rise of Universities. New York : Henry Holt, 1923.
17. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 114.

Автономію університет не отримав у подарунок, а здобув у конфліктах. Його найпотужніша зброя — *cessatio*, великий страйк із виходом з міста. 1229 року після бійки студентів із власником таверни й сутичок із міською вартою магістри і студенти Парижа припинили заняття й значною мірою покинули місто[18]. А 1209 року в Оксфорді містяни без суду повісили кількох школярів. Університет відповів страйком, економіка міста, що жила зі студентських квартир і харчевень, обвалилася, і 1214 року місто капітулювало на принизливих умовах. Частина студентів так і не повернулася — вони осіли в болотистому містечку неподалік і заснували власну корпорацію. Містечко називалося Кембридж[19].

ЖАРТОМА

Кембридж — мабуть, найуспішніший в історії стартап, заснований студентами, які пішли зі страйку. Інвестор — болото. Строк окупності — вісім століть.

Лаврентій з Вольтоліни. Генріх Німецький читає лекцію студентам у Болоньї (2-га пол. XIV ст.). Гравюрний кабінет, Берлін. Суспільне надбання

Придивіться до мініатюри: хтось уважно слухає, хтось говорить із сусідом, а хтось відверто спить. Проблема уваги на лекціях — не винахід епохи смартфонів.

18. Там само. С. 112–113.
19. Там само. С. 115.

Лекція і диспут

Університет мав чотири факультети: вільних мистецтв (базовий), богослов'я, права і медицини. Ступені — бакалавр, магістр, доктор. Два головні формати навчання — *lectio*, читання й коментування авторитетного тексту, та *disputatio*, публічний диспут «за» і «проти», предок семінару і захисту дисертації. Схоластика — *«не як збірка закостенілих догм, а як інноваційна техніка раціональної аргументації»*[20]. Британський медієвіст Річард Сазерн порівнював її з готичним собором[21]: як вагу склепіння врівноважує контрфорс, так у великих «Сумах» кожен аргумент урівноважений контраргументом[22].

Україна з 2005 року — у Болонському процесі. Кредити ECTS, бакалавр і магістр — спадок тих самих середньовічних університетів.

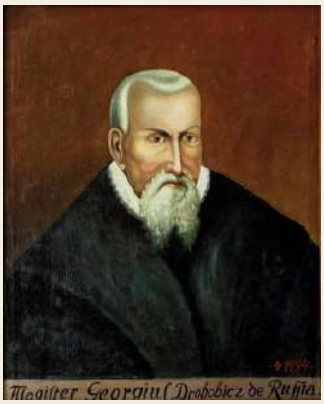
ЖАРТОМА

Іронія історії: університет виник як бунт проти контролю, а став головним інструментом сертифікації реальності. Це доля будь-якої успішної революції — стати Міністерством.

УКРАЇНСЬКА СТОРІНКА

Юрій Дрогобич — ректор у Болоньї

Юрій Котермак народився близько 1450 року в Дрогобичі. У Кракові він здобув ступені бакалавра (1470) і магістра (1473) вільних мистецтв, у Болоньї — доктора філософії й медицини, а 1481–1482 рр. був ректором Болонського університету медицини й вільних мистецтв. 1483 року в Римі вийшла його «Прогностична оцінка поточного 1483 року» — перша відома друкована книжка автора-українця. Студент із Дрогобича 545 років тому став ректором європейського університету. Що для цього було потрібно тоді — і що потрібно сьогодні?

Портрет «Magister Georgius Drohobicz de Russia». Суспільне надбання

Архіджинназіо, Болонья. Фото: Anita.malina, CC BY-SA 4.0

20. Там само. С. 115.
21. Southern R. W. Scholastic Humanism and the Unification of Europe. Vol. 1. Oxford : Blackwell, 1995.
22. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 115–116.

3.5

Тома Аквінський: віра і розум, учитель як лікар

Тома Аквінський (1225–1274) — головний представник схоластики Високого Середньовіччя; його ім'ям названо цілу школу — томізм. Його почесні титули — «Ангельський доктор» (*Doctor Angelicus*) і «Князь філософів» (*Princeps Philosophorum*)[23]. Першу освіту він здобув у бенедиктинському абатстві Монте-Кассіно, куди потрапив п'ятирічним, потім навчався в Неапольському університеті, де познайомився з працями Арістотеля і з домініканцями.

Діего Веласкес. Спокуса святого Томи (бл. 1631–1632). Єпархіальний музей, Оріуела. Суспільне надбання

ВИБІР УСУПЕРЕЧ РОДИНІ

Дев'ятнадцятирічний Тома вирішив вступити до «жебручого» ордену проповідників-домініканців. Родина, що бачила сина абатом Монте-Кассіно, була в розпачі: брати перехопили його в дорозі, і близько року Тома просидів під замком у родинному замку Роккасекка. Брати навіть підіслали до нього спокусницю, але Тома вигнав її головешкою з каміна. Зрештою родина змирилася.

Чи доводилося вам обирати фах усупереч очікуванням родини? Тома — приклад вірності покликанню, яку Сковорода назвав би «сродністю».

ЖАРТОМА

Найрадикальніша в історії спроба батьків відмовити дитину від вступу на «непрестижну» спеціальність. Рік ув'язнення в замку. Сучасні батьки обмежуються словами «а ким ти потім працюватимеш?».

«Німий віл», якого почув увесь світ

1245–1248 рр. Тома слухав у Паризькому університеті лекції Альберта Великого, а потім разом із ним поїхав до Кельна. Через велику статуру й мовчазність одногрупники прозвали його «Німим волом» і вважали тугодумом. Один товариш навіть «з жалю» взявся пояснювати йому лекції — заплутався, а Тома пояснив усе сам. Після диспуту, де Тома відповідав учителеві, Альберт сказав: «Ми звемо його німим волом, але рев цього вола почує весь світ».

ЖАРТОМА

Однокурсник, який узявся «підтягнути» Тому, — перший відомий в історії репетитор, якого учень випередив за десять хвилин. Мораль: ніколи не недооцінюйте тихих на задній парті.

23. Терепищий С. О. Тома Аквінський // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 48–49.

1256 року Тома став магістром-регентом Паризького університету, викладав в Італії, 1272 року організував вищу богословську школу в Неаполі. Помер 1274 року у Фоссанові дорогою на Другий Ліонський собор; канонізований 1323 року. А в грудні 1273 року він раптом облишив писати: «Усе, що я написав, — немов солома».

ЖАРТОМА

«Усе, що я написав, — солома». Відчуття, знайоме кожному, хто перечитав свою курсову о третій ночі перед захистом. Різниця лише в тому, що Тома встиг написати «Суму теології».

«Сума теології»: мистецтво питання

Найвизначніша праця Томи — «Сума теології», *«своєрідна енциклопедія теології, де питання пізнання природи і суспільства розглянуто з позицій теологічного раціоналізму»*[24,25]. Вона має три частини; третю Тома не завершив. Найцікавіше для філософії освіти — метод: кожна стаття «Суми» побудована однаково.

Схема 3.6. Будова статті «Суми теології»

Спробуйте написати есе за схемою Томи: спершу чесно викладіть найсильніші аргументи опонента — і лише потім свою відповідь. Це найкраще тренування інтелектуальної чесності, яке я знаю.

ЖАРТОМА

Тома Аквінський міг би бути геніальним інженером. «Сума теології» збудована надійніше, ніж більшість сучасних мостів: жодного зайвого болта і на кожне навантаження — свій контрфорс.

Віра і розум: два крила, а не два табори

Центральна ідея Томи — гармонія віри й розуму. Він розрізняє «істини розуму», доступні науці й філософії, та «істини одкровення», доступні лише вірі. Розум, за Томою, «*орієнтований на об'єкт*» і здатний досягти об'єктивного знання, а між наукою і вірою

24. Там само. С. 49.
25. Тома Аквінський. Сума теології. Кн. 1: Про Бога. Питання 1–43 / пер. з латин. П. Содомори. Львів : Сполом, 2010.

немає протиріччя, «*так як „істина одкровення“ вища за „істину розуму“, але не суперечить їй*»[26]. Звідси й знамените: «*Знання – настільки цінна річ, що його не соромно добувати з будь-якого джерела*»[27].

Істини розуму	Істини одкровення
ДОСТУП	
наука і філософія	лише віра
СТАТУС	
об’єктивне знання про світ	вищі за розум, але не суперечать йому
ПРИКЛАД	
існування Бога як Першопричини	Трійця, Втілення

Обидва — дари Бога, тож істина не може суперечити істині

Схема 3.7. Віра і розум у Томи Аквінського

Філософія для Томи — «служниця теології» (*philosophia ancilla theologiae*): вона допомагає, а не підкоряється сліпо. Слідом за Арістотелем Тома вважає Бога першою причиною й кінцевою метою, «чистою формою», а земний світ — єдністю форми й матерії[28].

Розум, за Томою, може самотужки пізнати, що Бог є. Для цього він пропонує п’ять шляхів (*quinque viae*) («Сума теології», I, q. 2, a. 3): від руху — до першого нерухомого Рушія; від причин — до Першої причини; від випадковості речей — до буття, необхідного самого собою; від ступенів досконалості — до найвищої досконалості; від доцільності природи — до Розуму, що керує світом.

Людина, мораль, мудрість

Людина для Томи — єдність душі й тіла. Душа нематеріальна і «*отримує своє „завершення“ тільки через тіло. Тому будь-яке нехтування тілом вступає в протиріччя з досвідом і здоровим глуздом*»[29]. Передумова моральної поведінки — свобода волі: без вибору немає ні чесноти, ні відповідальності. До чотирьох античних чеснот — мудрості, мужності, поміркованості й справедливості — Тома, слідом за апостолом Павлом (1 Кор 13:13), додає три богословські: віру, надію і любов.

26. Терепищий С. О. Тома Аквінський. С. 49.
27. Там само. С. 49.
28. Там само. С. 50.
29. Там само. С. 50.

Благодаті
безпосереднє єднання з Богом

Богословська
мудрість віри, що залучає розум

Метафізична
мудрість розуму, що осягає сутність буття

Схема 3.8. Ієрархія мудрості за Томою Аквінським

Учитель як лікар

У трактаті «Про вчителя» (*De veritate*, q. 11) Тома пропонує образ, який варто знати кожному педагогові. Лікар не створює здоров'я — він допомагає природі, яка зцілює сама. Так і вчитель не «вкладає» знання, а допомагає розумові учня. У кожному розумі вже є «насіння знання» — перші принципи; учитель веде від відомого до невідомого, крок за кроком. Головна дія відбувається в розумі того, хто вчиться.

Порівняйте з Августином. Для Августина справжній Учитель — внутрішній, Бог; людина лише нагадує. Тома погоджується, але додає: людина-вчитель теж справді вчить — як лікар справді лікує. Чи не це сьогодні називають «студентоцентрованим навчанням»?

ЖАРТОМА

Учитель як лікар: не може вилікувати пацієнта, який відмовляється пити ліки. Але може принаймні не призначати всім однакову таблетку від усього.

АМ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Аласдер Макінтайр (Університет як впорядкована суперечка)

Шотландсько-американський філософ (1929–2025) повернув Тому Аквінського в сучасні дискусії. У книжці «Три суперницькі версії морального дослідження» (1990) він доводить: мислити вчаться, увійшовши в певну традицію, а зріла традиція вміє чесно викласти найсильніші аргументи суперника — так, як це робить кожна стаття «Суми»[30]. Звідси його образ університету як місця «обмеженої незгоди» (*constrained disagreement*), де різні традиції сперечаються за спільними правилами. По суті, це оновлений середньовічний диспут.

30. MacIntyre A. Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopaedia, Genealogy, and Tradition. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1990.

Український слід: у Києво-Могилянській колегії, заснованій 1632 року, філософію викладали латиною за схоластичною схемою — логіка, фізика, метафізика за Арістотелем, із публічними диспутами. Так Київ увійшов у ту саму європейську традицію, що й Париж та Болонья.

3.6

Августин і Тома: дві моделі освіти

Таблиця 3.1. Дві середньовічні моделі освіти

	Августин Аврелій	Тома Аквінський
Епоха	Патристика, пізня античність	Схоластика, університет
Взірець	Платон і неоплатоніки	Арістотель
Віра і розум	«Вір, щоб розуміти»	Гармонія: два шляхи до однієї істини
Учитель	Внутрішній Учитель — Бог; людина лише нагадує	Учитель як лікар: справді допомагає розуму учня
Метод	Діалог, сповідь, самопізнання	Quaestio, диспут, систематичний трактат
Мета освіти	Спокій серця в Бозі	Щастя як споглядання Бога; розвиток чеснот

Наприкінці Середньовіччя на сцену вийшов винахід, який змінив усе, — друкарський верстат Гутенберга (бл. 1440). Цю зміну можна описати трьома фігурами: «*Якщо рукописна традиція історично конституювала фігуру монаха-переписувача, а епоха масового друку виховала автономного громадянина, то екранна реальність редукує суб'єкта до функціонального статусу користувача*»[31]. Маршалл Маклюен назвав світ, створений друком, «галактикою Гутенберга»[32]. Про те, як із читача народився суб'єкт, ми поговоримо в наступній лекції — про гуманізм і Просвітництво.

Фра Анджеліко. Навернення святого Августина (бл. 1430–1435). Музей Тома-Анрі, Шербур. Суспільне надбання

31. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 120.
32. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. Toronto : University of Toronto Press, 1962.

Питання для самоконтролю

1. Чому Середньовіччя не можна вважати «темними віками» в історії освіти?
2. Чим патристика відрізняється від схоластики?
3. Назвіть сім вільних мистецтв. Які середньовічні освітні форми дожили до наших днів?
4. Що радив Василій Великий юнакам щодо читання язичницьких авторів? Як «бути бджолою» в соцмережах?
5. Які «брами душі» називав Іван Золотоустий і чому це актуально сьогодні?
6. Як шкільний досвід Августина вплинув на його педагогічні погляди?
7. Що таке «внутрішній Учитель» і hilaritas учителя за Августином?
8. Що таке universitas і cessatio? Як виник Кембридж?
9. Як побудована стаття «Суми теології»? Спробуйте написати есе за цією схемою.
10. Як Тома Аквінський поєднує віру і розум?
11. Порівняйте моделі «внутрішнього Учителя» і «вчителя-лікаря». Яка ближча вам?
12. Що з середньовічного університету варто зберегти, а що — відкинути?

Глосарій

Патристика
вчення Отців Церкви (II–VIII ст.).

Схоластика
університетська філософія XI–XV ст., що прагнула раціонально впорядкувати віру за допомогою логіки й диспуту.

Катехесис (κατήχησις)
усне навчання основ віри; перша форма християнської школи.

Тривіум і квадривіум
сім вільних мистецтв: тривіум (граматика, риторика, діалектика) і квадривіум (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Віра і розум
у Томи Аквінського — два шляхи до однієї істини: істини одкровення вищі за істини розуму, але не суперечать їм.

Universitas
середньовічна корпорація магістрів і школярів із власними правами й статутом.

Lectio і disputatio
читання й коментування тексту та публічний диспут «за» і «проти».

Cessatio
університетський страйк із виходом з міста як засіб захисту автономії.

Внутрішній Учитель
за Августином, Христос-Істина, що запалює розуміння в душі учня.

Hilaritas
радість учителя, яку Августин вважав основою педагогічного авторитету.

Quinque viae
п’ять шляхів природного пізнання Бога в Томи Аквінського.

Учитель як лікар
модель Томи Аквінського: учитель допомагає природній силі розуму учня, як лікар — природі.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Августин (Святий). Сповідь / пер. з латини Ю. Мушак. 2-ге вид. Київ : Основи, 1997.
4. Тома Аквінський. Сума теології. Кн. 1: Про Бога. Питання 1–43 / пер. з латин. П. Содомори. Львів : Сполом, 2010.
5. Haskins C. H. The Rise of Universities. New York : Henry Holt, 1923.
6. MacIntyre A. Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopaedia, Genealogy, and Tradition. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1990.
7. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. Toronto : University of Toronto Press, 1962.

ЛЕКЦІЯ

4 Гуманізм і Просвітництво

> *«Май мужність користуватися власним розумом!»*
>
> Іммануїл Кант. Відповідь на запитання: що таке Просвітництво? (1784)

Мікеланджело. Створення Адама (бл. 1512). Сикстинська капела, Ватикан. Суспільне надбання

Подивіться на фреску Мікеланджело: між пальцем Бога і пальцем Адама — кілька сантиметрів порожнечі. Ренесанс і Просвітництво — це історія про те, що людина робить із цим проміжком. Гуманісти сказали: людина сама ліпить себе. Просвітники додали: і мусить мислити сама, без опікунів. Сьогодні ми пройдемо шлях від «Промови про гідність людини» до кантівського «Sapere aude!» — через чисту дошку Локка, дитинство Руссо, автономію Канта, сходження духу Гегеля і свободу Мілля. І щоразу питатимемо: а що з цього є в нашій школі?

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

4.1 Гуманізм: людина, що ліпить себе

4.2 Просвітництво: вихід із неповноліття

4.3 Джон Локк: чиста дошка і джентльмен

4.4 Жан-Жак Руссо: відкриття дитинства

4.5 Іммануїл Кант: людина стає людиною через виховання

4.6 Г. В. Ф. Гегель: освіта як сходження духу

4.7 Джон Стюарт Мілль: свобода і щастя

4.8 Підсумок: п’ять образів освіти

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати, що гуманізм і Просвітництво змінили в розумінні мети освіти;
- розкривати ключові ідеї Локка, Руссо, Канта, Гегеля і Мілля щодо виховання;
- розрізняти «чисту дошку», «природне виховання», «моральну автономію» і Bildung;
- критично оцінювати межі гуманістичного й просвітницького оптимізму;
- пов’язувати ці ідеї з українською традицією та Новою українською школою.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

гуманізм · studia humanitatis · антропоцентризм · Sapere aude · неповноліття · tabula rasa · принцип шкоди · негативне виховання · категоричний імператив · Bildung · Aufhebung

4.1

Гуманізм: людина, що ліпить себе

Гуманізм — від латинського *homo*, «людина», і *humanitas*, «людяність». Він «*уособлює віру у людину, її місію і земне призначення, велич її розуму і безмежність творчих сил*»[1]. Виник гуманізм у добу Відродження (XIV–XVI ст.), коли «*виникла нагальна необхідність всебічно розкріпачити особистісні сили людини*»[2]. Головний принцип — антропоцентризм: людина, незалежно від статі, стану, раси, віку, національності чи майна, стоїть у центрі уваги, а її становище стає мірилом ціни будь-якого прогресу.

Рафаель. Афінська школа (1509–1511). Станца делла Сеньятура, Ватикан. Ренесансна мрія про спільноту вільних розумів. Суспільне надбання

Піко делла Мірандола: людина-хамелеон

1486 року двадцятитрирічний граф Джованні Піко делла Мірандола підготував 900 тез для публічного диспуту в Римі й написав до нього вступ — «Промову про гідність людини». Диспут так і не відбувся: Папа заборонив обговорення. А вступ став маніфестом епохи. Це радикальний жест: суб'єкт уперше мислить себе «*не як завершену онтологічну даність (статичного «раба Божого»), а як відкритий горизонт можливостей, як динамічний проєкт*»[3].

1. Заблоцький В. П. Гуманізм як освітня філософія // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 52.
2. Там само. С. 52.
3. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 123.

У Піко Творець, роздавши всім істотам їхні місця, не залишив людині жодного. Він ставить Адама в центр світу і каже: ти не небесний і не земний, ти сам обереш, ким стати, — можеш опуститися до тварин або піднятися до ангелів[4]. Звідси знамените порівняння: хто не захоплюватиметься цим нашим хамелеоном? Гідність людини — саме в її невизначеності.

Еразм Роттердамський перетворив цю думку на педагогічну формулу: *Homines non nascuntur, sed finguntur* — «Людьми не народжуються, людей формують». Біологічне народження тут — «*лише вихідний матеріальний субстрат, своєрідний екзистенційний аванс, що вимагає подальшого вольового оформлення*»[5]. А слово стає «різцем» цієї роботи — тому ренесансна програма *studia humanitatis* будувалася навколо граматики, риторики, поезії, історії та моральної філософії[6]. Звідси наші «гуманітарні науки».

Пізанелло. Медаль Вітторіно да Фельтре (бл. 1446), фрагмент. Суспільне надбання

Портрет Піко делла Мірандоли (фрагмент). Галерея Уффіці, Флоренція. Суспільне надбання

Ренесансні педагоги: радість замість різки

Вітторіно да Фельтре (1378–1446) заснував у Мантуї школу, яку назвали «Домом радості» (*La Casa Giocosa*). Поряд із дітьми маркіза Гонзаги там безкоштовно вчилися здібні діти бідняків; латину й математику поєднували з іграми, верховою їздою, плаванням і прогулянками. Еразм у трактаті «Про раннє виховання дітей» (1529) радив починати навчання рано, вести його з любов'ю і грою — і різко виступав проти биття учнів[7].

ЖАРТОМА

Еразм виступив проти різок 1529 року. Через чотириста років із ним офіційно погодилися майже всі шкільні статути Європи. Освітні реформи — справа неквапна, але невідворотна.

4. Pico della Mirandola G. Oration on the Dignity of Man: A New Translation and Commentary / ed. F. Borghesi, M. Papio, M. Riva. Cambridge : Cambridge University Press, 2012.
5. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 124.
6. Там само. С. 125.
7. Erasmus D. De pueris statim ac liberaliter instituendis. Basel : Froben, 1529.

Схема 4.1. Постулати гуманістичної освітньої філософії

До цих п'яти постулатів[8] варто додати головне застереження: «*Гуманізм заперечує ситуацію, де людина позбавлена вибору і виступає лише засобом чи інструментом досягнення якихось надлюдських чи позалюдських цілей*»[9]. Запам'ятайте слова «лише засобом» — ми зустрінемо їх у розділі 4.5, у Канта.

Еразм проти Макіавеллі: як виховати правителя?

Ренесанс мав і темніший бік. Питання про виховання того, хто має владу, розкололо гуманізм на два полюси[10]. Еразм у «Вихованні християнського государя» (1516) вважає владу продовженням етики, а війну — «кораблетрощею розуму». Макіавеллі в «Государі» вчить правителя бути водночас левом і лисицею.

	Еразм Роттердамський	Нікколо Макіавеллі
ІДЕАЛ	етичний взірець, «дзеркало правителя»	virtù — енергія і доблесть
НАЙБІЛЬШИЙ СТРАХ	тиранія як хвороба душі	анархія і загибель держави
ЗЛО	завжди зло	допустиме з необхідності
МЕТАФОРА	добрий батько підданих	лев і лисиця

Сучасний політик досі балансує між цими полюсами

Схема 4.2. Два педагоги для государя

Відтоді модерний лідер «*приречений залишатися трагічно розколотим суб'єктом*»[11].

8. Заблоцький В. П. Гуманізм як освітня філософія. С. 52–53.
9. Там само. С. 53.
10. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 133–134.
11. Там само. С. 135.

УКРАЇНСЬКА СТОРІНКА

Гуманізм на українських землях

Близько 1576 року князь Василь-Костянтин Острозький заснував в Острозі «тримовний ліцей» з вільними мистецтвами за європейським зразком (про Острозьку академію — у лекції 5). Ще раніше Юрій Дрогобич, ректор у Болоньї, видав у Римі першу друковану книжку автора-українця (див. лекцію 3), а гуманіст і полеміст Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) підкреслено називав себе русином. Українські землі говорили з Ренесансом однією мовою — латиною.

Острозька академія (сучасний корпус). Фото: Abaris Eiwar, GFDL

Гуманізм у XX столітті

Гуманістичну освіту XX ст. втілили три імені[12]. Олександр Нілл 1921 року заснував вільну школу Саммергілл, а Паулу Фрейре протиставив «банківській» освіті освіту-звільнення через діалог; про обох докладно йтиметься в лекції 9. Карл Роджерс переніс у навчання принципи гуманістичної психології: увагу до внутрішнього світу, безумовне позитивне ставлення, навчання, зосереджене на учневі.

БЛИЖЧЕ ДО НАС

Педагогіка партнерства — один із ключових принципів Нової української школи. Де ви бачили її на практиці, а де вона лишилася на папері?

Утім, XX століття навчило й скромності. «*Сучасний гуманізм потребує критичного погляду на людину, відмови від самовпевненості*», бо тоталітаризм і світові війни показали, що людина «*не завжди спроможна приборкати власні деструктивні намагання*»[13]. Новий гуманізм думає про межі людської експансії в природу, інтереси майбутніх поколінь і сталий розвиток.

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Як війна в Україні змінює наше розуміння гуманізму? Чи є волонтерство формою гуманістичної освіти?

12. Заблоцький В. П. Гуманізм як освітня філософія. С. 53.
13. Там само. С. 53.

4.2

Просвітництво: вихід із неповноліття

1784 року берлінський місячник поставив читачам запитання: що таке Просвітництво? Найвідомішу відповідь дав професор із Кенігсберга. Просвітництво, за Кантом, — *вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини*[14]. Ключове слово тут — «вина»: неповноліття, за Кантом, зумовлене «*не природним дефіцитом раціональності, а винятково паралічем волі — екзистенційними лінощами та боягузтвом*»[15].

Франсиско Гойя. Сон розуму породжує чудовиськ (Капрічос, № 43, 1799). Суспільне надбання

Кант описує «культуру опіки». Навіщо думати самому, якщо є книжка, яка має розум за мене, пастор, що має сумління за мене, і лікар, що вирішує за мене, як мені харчуватися? Адже «*необхідність мислити відпадає, якщо цей процес можна делегувати оплачуваним інституціям*»[16].

ЖАРТОМА

Кантові опікуни: книжка, яка думає за мене, пастор і лікар. Оновлена версія 2026 року: стрічка, яка думає за мене, навігатор, що знає, куди я хочу, і чат-бот, що пише за мене есе про Канта.

Проти цього Кант висуває гасло, запозичене в Горація[17]: *Sapere aude!* — «Май мужність користуватися власним розумом!» Це «*не просто дидактична порада, а категоричний етичний наказ*»[18]. І водночас Кант розрізняє два вжитки розуму. «Приватний» — коли ти на службі (офіцер, священник, чиновник) і мусиш виконувати. «Публічний» —

14. Кант І. Відповідь на запитання: що таке Просвітництво? // Всесвіт. 1989. № 4. С. 135–138.
15. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 145.
16. Там само. С. 146.
17. Горацій. Послання, I, 2, 40. Вислів sapere aude Кант запозичив саме звідти.
18. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 146.

коли ти як учений звертаєшся до всього світу читачів і маєш право критикувати будь-що. Звідси парадоксальна формула освіченого абсолютизму: «*міркуйте скільки завгодно і про що завгодно, але коріться!*»[19]

Фронтиспис «Енциклопедії» Дідро і д'Аламбера (гравюра 1772 р.). Суспільне надбання

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»

28 томів (1751–1772) за редакцією Дідро і д'Аламбера — спроба зібрати все знання людства для кожного, хто вміє читати. Статті впорядковано за абеткою, тож «Бог» і «бджола» стоять у ній на рівних. Ремісничі технології описано так само ретельно, як богословські поняття. А система перехресних посилань працювала як прихована критика: стаття «Людожери» закінчувалася відсиланням до статей «Євхаристія», «Причастя», «Вівтар». Висновки читач робив сам.

«Енциклопедія» стала «*епістемологічним троянським конем*», профінансованим тією самою владою, яку вона підточувала: передплата коштувала річного заробітку кваліфікованого ремісника, тож купували її аристократи й чиновники[20]. А алфавітний порядок здійснив «левеляцію» ієрархій — «*концептуальною гільйотиною задовго до її фізичного винайдення*»[21].

ЖАРТОМА

Дідро — перший в історії майстер гіпертексту: ти хотів прочитати про причастя, а опинився в статті про людожерів. Сучасна Вікіпедія працює так само, тільки починаєш з Канта, а о другій ночі читаєш про розведення альпак.

Просвітництво вийшло з кабінетів на вулиці. Лондонські кав'ярні називали «університетами за пенні»: за монету ти отримував каву, свіжі газети і право сперечатися з лордом за одним столом. Коли 1675 року король Карл II спробував кав'ярні заборонити, обурення було таким, що указ скасували за кілька днів[22].

ЖАРТОМА

«Університет за пенні» в Лондоні XVII ст.: кава, свіжі газети й диспут із лордом. Сучасний кампус пропонує те саме, лише кава коштує як тодішній семестр, а лорда замінює вайфай.

Діагноз стосується й нашого часу: сучасний світ породжує «нові, *набагато витонченіші форми опікунства: алгоритмічні системи, що непомітно детермінують наші інформаційні вподобання*»[23]. Мішель Фуко 1984 року переосмислив кантівський текст і назвав Просвітництво не епохою, а етосом — постійною критикою того, ким ми стали[24].

19. Там само. С. 147.
20. Там само. С. 157.
21. Там само. С. 159.
22. Там само. С. 147.
23. Там само. С. 148.
24. Foucault M. What Is Enlightenment? // The Foucault Reader / ed. P. Rabinow. New York : Pantheon Books, 1984. P. 32–50.

ЖР

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Жак Рансьєр (Емансипація замість пояснення)

Французький філософ (нар. 1940) у книжці «Незнаючий учитель» (1987) розповідає про Жозефа Жакото, який 1818 року в Лувені навчив фламандських студентів французької, не знаючи фламандської: дав їм двомовне видання «Телемаха» — і вони навчилися самі[25]. Висновок Рансьєра: виходити треба не з нерівності, яку освіта колись подолає, а з рівності інтелектів як вихідного припущення. Учитель, який безкінечно «пояснює», мимохіть доводить учням, що без нього вони не впораються, — і тримає їх у тому самому неповнолітті, з якого кликав вийти Кант.

УКРАЇНСЬКА ПАРАЛЕЛЬ

Григорій Сковорода (1722–1794) — ровесник Канта (1724–1804). Обидва шукали, як людині стати собою: Кант — через автономний розум, Сковорода — через «сродність» і пізнання себе. Яка відповідь вам ближча?

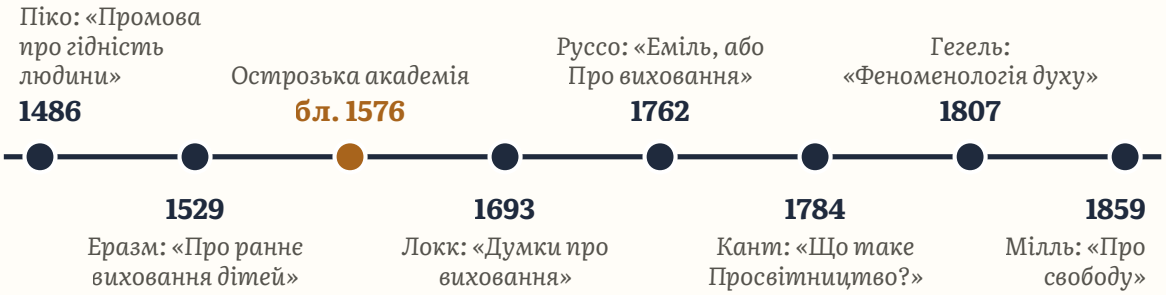

Схема 4.3. Від Піко до Мілля (кольором — українська сторінка)

4.3

Джон Локк: чиста дошка і джентльмен

Герман Верелст. Джон Локк (1689). Суспільне надбання

ДЖОН ЛОКК (1632–1704)

Народився в Рінгтоні (Сомерсет) у родині провінційного адвоката. Дитиною пережив громадянську війну: батько командував кінним загоном парламентської армії[26]. В Оксфорді вивчав медицину і 1668 року як лікар наважився на ризиковану операцію, що врятувала життя його патронові, графу Шефтсбері. Один із натхненників «Славетної революції» 1688 року.

25. Rancière J. Le Maître ignorant: Cinq leçons sur l'émancipation intellectuelle. Paris : Fayard, 1987.
26. Муляр В. І. Джон Локк // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 55.

«Локк став першим філософом, який піддав пізнавальні здібності людини пристрасній аналітиці і найретельнішій систематизації»[27]. Його головна думка звучить просто: вроджених ідей немає. Душа від народження — *tabula rasa*, чиста дошка, «білий папір без жодних знаків»[28]. Звідки ж у ній з'являється все багатство думок? Локк відповідає «*одним словом: з досвіду. Все наше знання спирається на досвід, досвід став його джерелом*»[29].

Досвід має два джерела: відчуття, що приносить ідеї зовнішнього світу, і рефлексію — спостереження розуму за власною роботою[30]. Але емпірик Локк не применшує розуму: «*Розум у всьому повинен бути нашим останнім суддею і керівником*»[31].

ЖАРТОМА

Tabula rasa — стан, у якому душа перебуває при народженні. А також голова першокурсника першого вересня після літніх канікул. Локк би сказав: чудово, є куди писати.

У цьому — вибухова політична ідея. Якщо всі народжуються з чистою дошкою, то «*монарх і маргінал стартують з абсолютно тотожної «нульової позначки»*»[32]. «Блакитна кров» втрачає сенс: дев'ять десятих того, чим є людина, — результат виховання[33]. Але є й тінь: «*кому належить монополія на нанесення перших знаків?*»[34] Якщо людину цілком пише середовище, вона стає програмованою.

ПОДУМАЙТЕ

Якщо дитина — чиста дошка, то хто і що пише на ній сьогодні: школа, родина, соцмережі, пропаганда? Хто має право першого запису?

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Як не треба виховувати «з чистого аркуша»

1769 року двадцятиоднорічний англієць Томас Дей, натхненний Локком і «Емілем» Руссо, вирішив виховати собі ідеальну дружину. Він узяв із сиротинців двох дівчаток, оформивши їх як учениць через знайомого юриста, і повіз до Франції подалі від «зіпсованого» суспільства. Далі — капання гарячим воском на руки й постріли холостими набоями, щоб загартувати стоїчність. Експеримент провалився: дівчата не стали «досконалими», а Дей став героєм анекдотів[35]. Мораль сюжету: щойно ми зводимо людину до пасивної глини, педагогіка перетворюється на виправдання сваволі[36].

27. Там само. С. 55.
28. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding. London : Thomas Basset, 1690.
29. Муляр В. І. Джон Локк. С. 56.
30. Там само. С. 57.
31. Там само. С. 57 («Досвід про людське розуміння», IV, 19, 14).
32. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 149.
33. Там само. С. 150.
34. Там само. С. 150–151.
35. Moore W. How to Create the Perfect Wife. New York : Basic Books, 2013.
36. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 151.

«Думки про виховання»

Найвідоміша педагогічна книжка Локка постала з листів. У вигнанні в Голландії (1683–1689) він писав своєму другові Едварду Кларку поради, як виховувати його сина. 1693 року з цих листів вийшли «Думки про виховання»[37]. Виховання для Локка — не приватна справа, бо «*благополуччя нації настільки залежить від нього, що кожному слід було б серйозно брати його до серця*»[38].

> *Здоровий дух в здоровому тілі – ось короткий, але повний опис щасливого стану в цьому світі.*[39]

Рецепт Локка простий: «*достаток свіжого повітря, вправи, сон, проста їжа; ніяких вин або міцних напоїв; дуже мало ліків*», не занадто теплий одяг і загартування холодною водою[40].

ЖАРТОМА

Локк радив шити дитині черевики так, щоб вони протікали: хай ноги звикають до сирості. Сучасний батько назвав би це «загартуванням», дитина — «приводом до скарги на гарячу лінію».

Чого вчити майбутнього джентльмена? Локк дає несподіваний порядок важливості (§ 134): спершу чеснота, потім мудрість — практичний розсуд у справах, далі вихованість, і лише на четвертому місці — учення. Знання без чесноти, попереджає він, «*веде лише до того, що вони стають ще більш глухими і дурними*»[41].

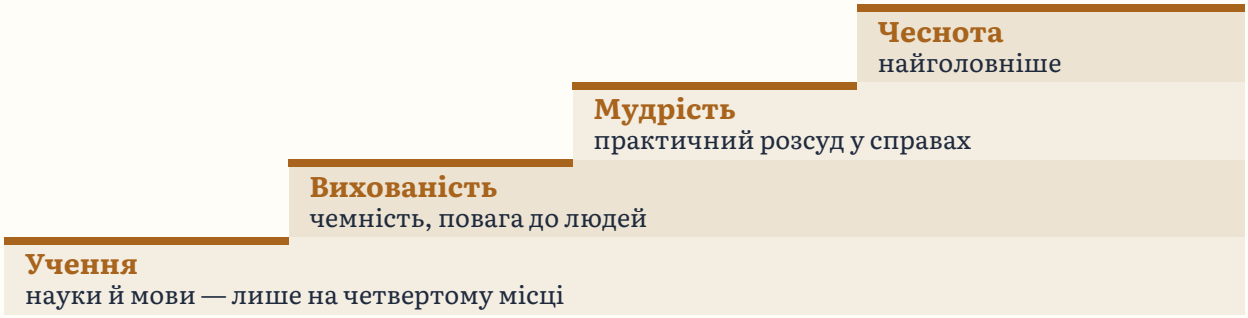

Схема 4.4. Чого вчити джентльмена: порядок Локка (знизу — найменш важливе)

Завдання освіти за Локком: навчити правильно користуватися розумом; підкорити душу дисципліні й розуму; уважно вивчати природні здібності й характер дитини[42]. А головний метод — приклад: «*Ніщо не проникає так непомітно і глибоко в душу людини, як приклад*»[43].

37. Locke J. Some Thoughts Concerning Education. London : A. & J. Churchill, 1693.
38. Муляр В. І. Джон Локк. С. 57.
39. Там само. С. 57 («Думки про виховання», § 1).
40. Там само. С. 57–58.
41. Там само. С. 59.
42. Там само. С. 58.
43. Там само. С. 58.

Розум	**Дисципліна**	**Природа дитини**	**Приклад**
думати самому	*керувати собою*	*знати учня*	*вчити собою*
критичне мислення аналіз і оцінка інформації	самоконтроль рішення за розумом, а не за імпульсом	здібності й характер кожного метод спостереження	поведінка дорослого найдієвіший вплив

Схема 4.5. Завдання освіти за Локком

Локк додає ще два мистецтва. Мистецтво мови «*полягає головним чином у двох речах – в ясності і в правильному міркуванні*»[44]. А мистецтво знати людей набувається з досвіду, історії й книжок про людську природу[45].

4.4

Жан-Жак Руссо: відкриття дитинства

Моріс Кантен де Латур. Жан-Жак Руссо (1753). Суспільне надбання

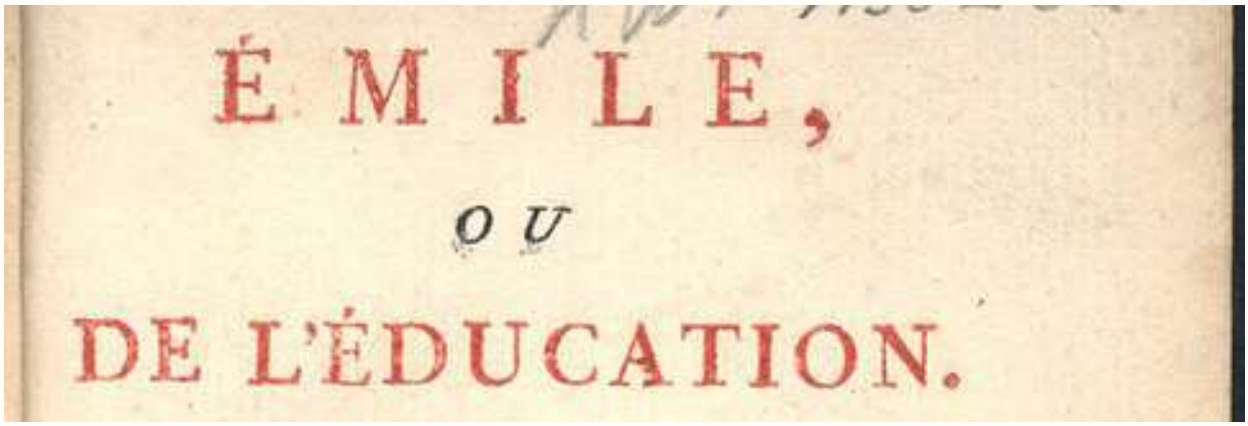
ЖАН-ЖАК РУССО (1712–1778)

Народився в Женеві; мати померла невдовзі після його народження, батько був годинникарем і вчителем танців[46]. Систематичної освіти не здобув — учився сам. Філософ, письменник, композитор. 1762 року його «Еміля» спалили в Парижі й Женеві, а автора хотіли заарештувати.

Почнімо з незручного. Це «*парадокс Ж.-Ж. Руссо*»: маючи своїх дітей, «*він ніколи не займався їх вихованням, бо віддав до притулку*», а водночас створив у «Емілі» «*унікальну концепцію виховання*»[47]. П’ятеро дітей — і всі в сиротинці. Руссо сам зізнався в цьому у «Сповіді». Чи можна вчитися педагогіки в людини, яка так вчинила? Тримайте це питання в голові.

Перший рядок «Еміля» — один із найвідоміших у педагогіці: «*Усе виходить добрим із рук Творця, усе вироджується в руках людини*»[48]. Руссо вважав, що людина «*за своєю природою є доброю, але її псують суспільні інституції*»[49]. Тут подвійна полеміка: дитина в Руссо не обтяжена первородним гріхом — і водночас вона не порожня посудина, як у Локка[50].

44. Там само. С. 60.
45. Там само. С. 60.
46. Муляр В. І. Жан-Жак Руссо // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 66.
47. Там само. С. 67.
48. Rousseau J.-J. Émile, ou De l’éducation. Amsterdam : Jean Néaulme, 1762 (кн. I).
49. Муляр В. І. Жан-Жак Руссо. С. 68.
50. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 153.

Титульна сторінка першого видання «Еміля, або Про виховання» (Амстердам, 1762). Суспільне надбання

Три вчителі і п'ять віків Еміля

Руссо переконаний, що в людини три вчителі: «*Природа внутрішньо розвиває задатки й органи; люди допомагають використовувати цей розвиток; предмети діють на людину та дають досвід*»[51]. Добре виховання — коли всі троє говорять в унісон.

Природа	**Люди**	**Речі**
вчить зсередини	*вчать користуватися*	*вчать досвідом*
розвиває задатки й органи	показують, що робити з даним природою	взаємодія зі світом, наслідки дій

Схема 4.6. Три вчителі людини за Руссо

Друга ідея — вікова відповідність. Кожна з п'яти книг «Еміля» описує окремий вік, і в кожного віку — своє завдання. «*Поводьтеся з вашим вихованцем відповідно до його віку*», — радить Руссо[52].

51. Муляр В. І. Жан-Жак Руссо. С. 70.
52. Там само. С. 70.

Схема 4.7. Еміль росте: п'ять книг — п'ять віків

До дванадцяти років книжки Емілю не потрібні. А коли настає вік корисних знань (12–15 років), він отримає одну-єдину — «Робінзона Крузо»[53].

ЖАРТОМА

Єдина книжка в програмі Еміля — «Робінзон Крузо». Найкоротший список рекомендованої літератури в історії педагогіки. Студенти, які бачили список до цієї лекції, мовчки заздрять Емілю.

Негативне виховання

Найрадикальніша ідея Руссо — «негативне виховання». Спершу не вчити, а захистити дитину від шкідливого впливу суспільства і дати їй рости. Це «*не відмова від навчання як такого, а відмова від агресивної дидактичної інтервенції*»; вихователь тут «*охоронець природного розвитку*»[54]. Головний метод — природні наслідки. Еміль розбив вікно? Не читайте йому моралі: хай поспить у кімнаті, де дме[55].

ЖАРТОМА

Метод природних наслідків за Руссо: розбив вікно — поспи на протязі. Сучасна версія: розбив екран телефона — тиждень читай новини крізь павутину тріщин. Діє не гірше.

53. Там само. С. 70.
54. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 154.
55. Там само. С. 154.

> *Не давайте вашому учневі ніяких словесних уроків; він повинен отримати їх лише з досвіду.*[56]

Свобода у вихованні для Руссо — спосіб навчити мислити: «*Якщо коли-небудь ви замініте в її розумі розмисли авторитетом, вона не буде вже мислити: вона стане лише іграшкою чужої думки*»[57]. Ще дві опори — ручна праця, що робить людину незалежною від долі[58], і самовдосконалення: «*Нехай дитина змагається сама з собою, тобто порівнює те, що вона зробила вчора, з тим, що зробила сьогодні*»[59].

Чи працювала ця система в житті? Британець Річард Лавелл Еджворт виховував сина Діка «за Емілем»: без моралей і покарань, босоніж, на природних наслідках. Хлопець виріс міцним, безстрашним — і зовсім некерованим; зрештою батько віддав його до звичайної суворої школи[60].

Руссо сьогодні

Головне відкриття Руссо — дитинство як «*суверенну онтологію*», а не дефект, який треба якнайшвидше виправити[61]. Історик Філіп Ар'єс показав, що уявлення про дитинство як окремий вік складалося в Європі поступово, з XVI–XVII ст.; Руссо перетворив його на філософську програму. Але є й небезпека: вихователь Руссо — «*прихований деміург*», що тотально контролює середовище, залишаючи дитині лише ілюзію свободи[62].

Критики були вже тоді. Мері Волстонкрафт у «На захист прав жінки» (1792) розгромила п'яту книгу «Еміля»: чому Еміля виховують як вільну людину, а Софі — як приємну доповнювачку чоловіка?[63] Руссо відкрив дитинство, але зупинився на півдорозі, не відкривши ще й половини людства.

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Нова українська школа ставить у центр дитину, її інтереси й темп. Що в цьому від Руссо? І чи варто школі «захищати дитину від суспільства» в добу смартфонів і новин про війну?

56. Муляр В. І. Жан-Жак Руссо. С. 71 (цитата з «Еміля»).
57. Там само. С. 71.
58. Там само. С. 72.
59. Там само. С. 72.
60. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 154.
61. Там само. С. 153.
62. Там само. С. 155.
63. Wollstonecraft M. A Vindication of the Rights of Woman. London : J. Johnson, 1792.

4.5

Іммануїл Кант: людина стає людиною через виховання

Йоганн Готліб Беккер. Іммануїл Кант (1768). Суспільне надбання

ІММАНУЇЛ КАНТ (1724–1804)

Майже все життя прожив у Кенігсберзі, понад сорок років викладав в університеті і чотири рази читав курс педагогіки. За легендою, сусіди звіряли годинники за його прогулянками, і пропустив він їх лише раз — коли зачитався «Емілем». Єдиним портретом у його кабінеті, кажуть, був портрет Руссо.

Кант був «*освітянином за покликанням*», який не випадково визначив Просвітництво як дорослий стан людства[64]. Його лекції з педагогіки вийшли 1803 року під назвою «Про педагогіку», і починаються вони з фрази, яку варто знати кожному вчителеві:

ЖАРТОМА

За Кантом звіряли годинники. Збився він лише раз — зачитався книжкою. Тож якщо ви запізнилися на пару, бо захопилися читанням, у вас є прецедент світового рівня. Головне — щоб це був Руссо, а не стрічка новин.

> *Людина може стати людиною лише завдяки вихованню. Вона — не що інше, як те, що робить із неї виховання.*[65]

Для Канта найважчі два мистецтва — мистецтво управляти людьми і мистецтво їх виховувати[66]. Виховувати треба не для сьогодення, а для кращого майбутнього стану людства. І людину слід бачити не як представника стану — шляхти, духівництва чи селянства, — а «*як представника роду людського, як носія гідності та власних особистісних чеснот*»[67].

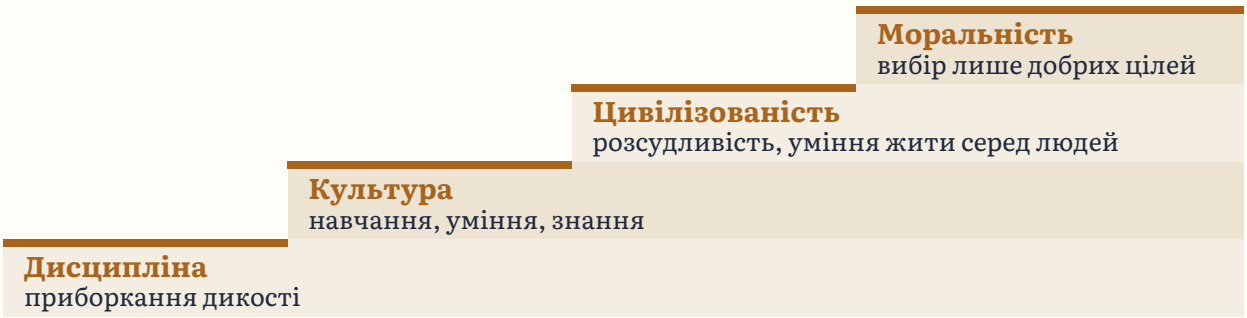

Схема 4.8. Чотири сходинки виховання за Кантом («Про педагогіку»)

64. Заблоцький В. П. Іммануїл Кант // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 74.
65. Kant I. Über Pädagogik / hrsg. von F. Th. Rink. Königsberg : F. Nicolovius, 1803 (Ak. IX, 443).
66. Заблоцький В. П. Іммануїл Кант. С. 74.
67. Там само. С. 74.

Цілі людини Кант ділить на умовні, яких досягає розумове виховання, і безумовні, які залежать від моральності й совісті. Серцевина освіти — «*плекання спроможності до добра, бажання і вміння робити добро, примножувати моральність і людяність*»[68].

Категоричний імператив і студент як «засіб»

Моральний закон Кант формулює як категоричний імператив. Ось дві його найвідоміші формули[69].

Формула загального закону	**Формула людяності**
перевірка правила	*гідність*
чини лише за таким правилом, щодо якого ти можеш хотіти, щоб воно стало загальним законом	стався до людства — і в собі, і в іншому — завжди як до мети і ніколи лише як до засобу

Схема 4.9. Дві формули категоричного імперативу

Перша формула — це тест для власного правила поведінки: чи можна без суперечності зробити його законом для всіх? Імператив вимагає не обміну послугами, а перевірки універсальності: якщо правило руйнує саме себе, щойно його приймуть усі, воно не моральне.

ЖАРТОМА

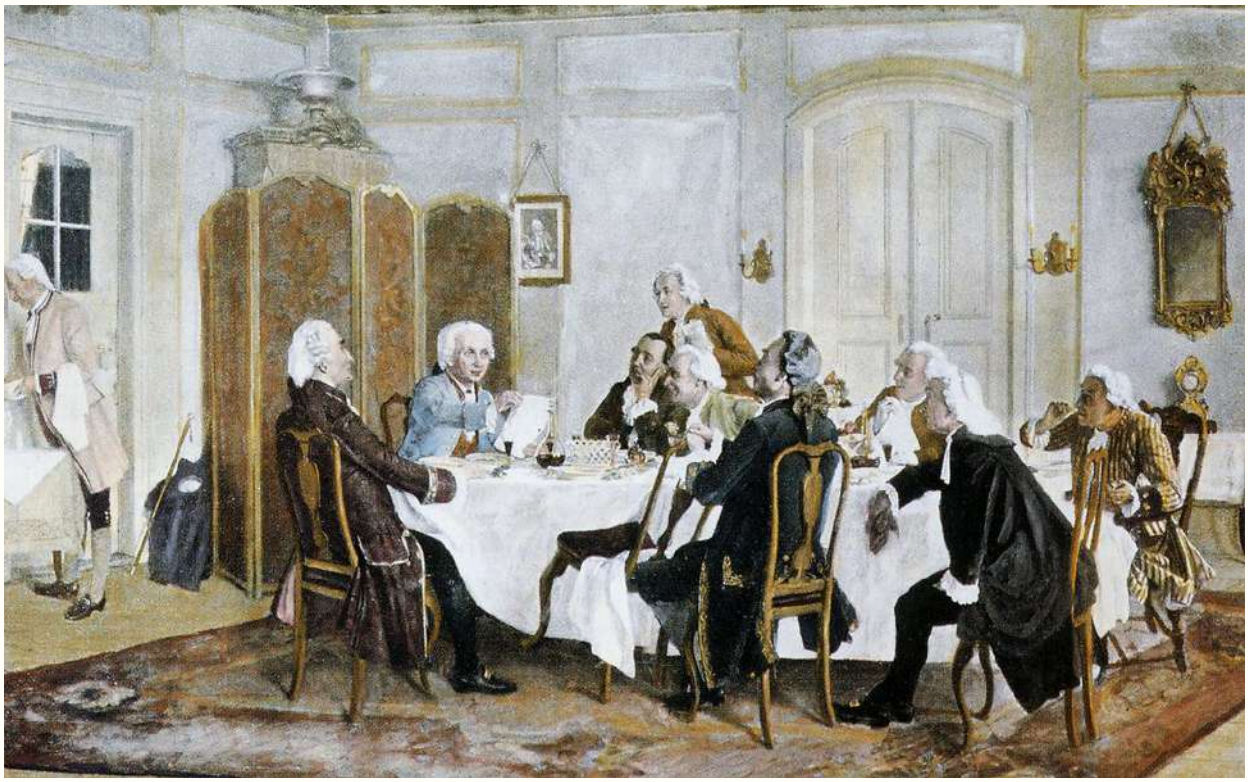
Категоричний імператив перед списуванням: чи хотіли б ви, щоб списували всі? Але тоді не буде в кого списати. Логічна суперечність — Кант задоволений, шпаргалка ні.

Друга формула — та сама, яку ми чули в гуманістів. Освіта, за Кантом, — це «*духовна, моральна сила людини*», а не знання як такі; справжня особистість — «*самодостатня і незалежна у своїх судженнях і вчинках людина*»[70].

ПИТАННЯ

Чи не стає студент «лише засобом», коли освіта зводиться до рейтингів, показників і звітів?

68. Там само. С. 75.
69. Kant I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Riga : J. F. Hartknoch, 1785.
70. Заблоцький В. П. Іммануїл Кант. С. 75.

Еміль Дерстлінг. Кант і його співтрапезники (1892–1893). Суспільне надбання

Кант ще й реформатор. Він підтримував Філантропін Базедова в Дессау (1774) і вимагав: «*перш ніж створювати школи нормальні (тобто стандартні, загальні), треба спочатку створювати школи експериментальні*»[71]. Мріяв дослідити межі людських здібностей. А головним завданням освіченості вважав освоєння громадянських чеснот і розуміння правових відносин[72].

ЖАРТОМА

На обідах у Канта, що тривали годинами, діяло одне правило: про філософію не говоримо. Тепер ви знаєте секрет, як пережити святкове застілля з філософом.

4.6
Г. В. Ф. Гегель: освіта як сходження духу

Якоб Шлезінгер. Г. В. Ф. Гегель (1831). Суспільне надбання

ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ ГЕГЕЛЬ (1770–1831)

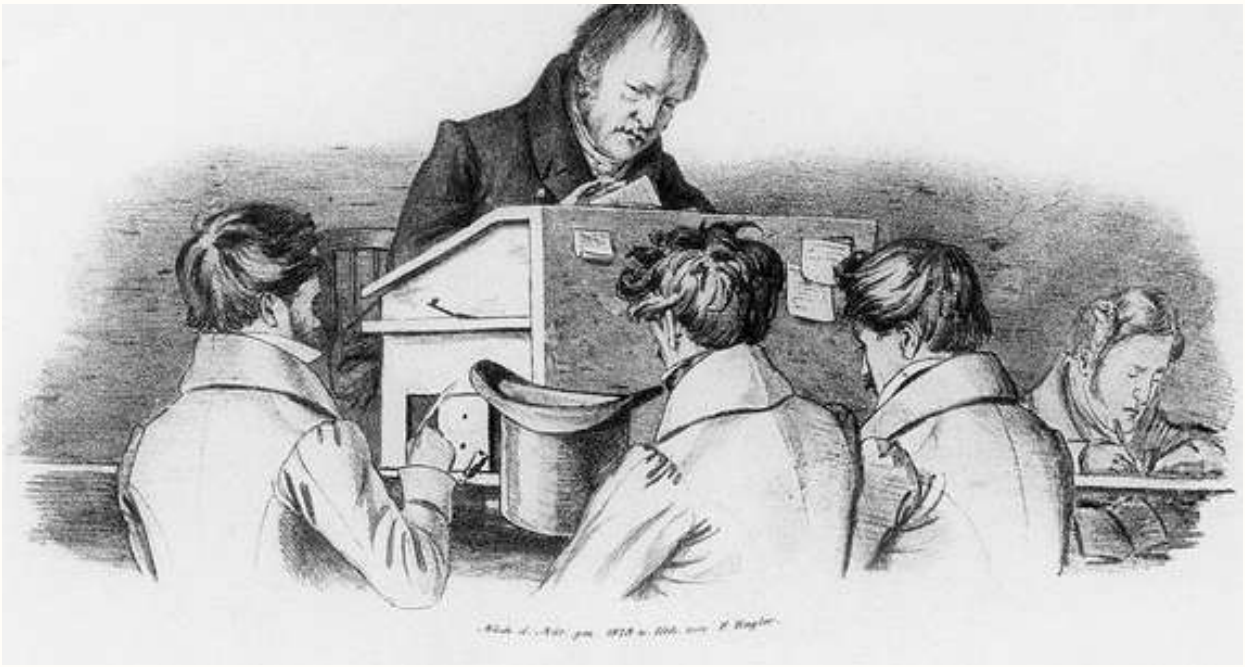
Завершував «Феноменологію духу» в Єні 1806 року, коли туди входив Наполеон. Побачивши імператора, написав другові, що бачив «світову душу верхи на коні». З 1808 по 1816 рік очолював гімназію в Нюрнберзі, згодом був професором у Гейдельберзі та Берліні.

71. Там само. С. 75.
72. Там само. С. 75.

Основна категорія Гегеля — «Абсолютна ідея», Світовий дух, «*першопричина і мета світу*», яка перебуває «*в постійному процесі розвитку, розгортання*»[73]. Вихідний пункт — тотожність буття і мислення: мислення не лише людська діяльність, а об'єктивна сутність усього сущого. Природа — це «інобуття» ідеї: мислення відчужує себе в матерію, щоб повернутися до себе в людському дусі[74].

ЖАРТОМА

Гегель побачив світову душу верхи на коні в Єні. Його берлінські студенти бачили світову душу на кафедрі — вона затиналася, кашляла і гортала конспект. Але вони однаково приходили з усієї Європи.

Франц Куглер. Гегель на кафедрі (літографія, 1828). Суспільне надбання

Діалектика: розвиток через заперечення

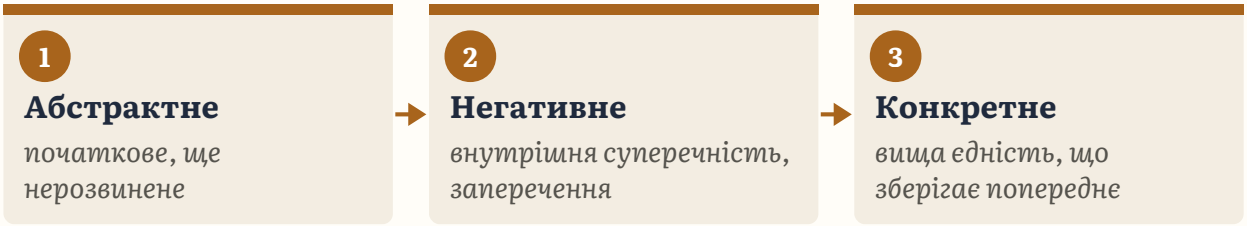

Схема 4.10. Гегелівський рух думки

Ключове слово Гегеля — *Aufhebung*, «зняття». Сам Гегель наголошував, що німецьке *aufheben* означає водночас «покласти край» і «зберегти»; а префікс *auf-* додає ще й «підняти». Так і в освіті: нове знання не викреслює старе, а підносить його на вищий рівень.

73. Гайдич Н. М. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 77.
74. Там само. С. 77.

Знайома тріада «теза — антитеза — синтез» походить не від Гегеля: ці терміни вживав Фіхте. А «три закони діалектики» сформулював Фрідріх Енгельс.

Bildung: від природного до духовного

Освіту Гегель розуміє як *Bildung* — «формування», «становлення образу». Це «*спосіб безперервного переходу людини від природного стану до духовного*»[75]. Людина мусить вийти за межі звичного, відчужитися від себе, змінити працею природу — і так змінити себе.

> *Завдання вести індивіда від його неосвіченості до знання треба сприймати в загальному значенні, тобто спостерігати формування універсального індивіда, самоусвідомленого духу…*[76]

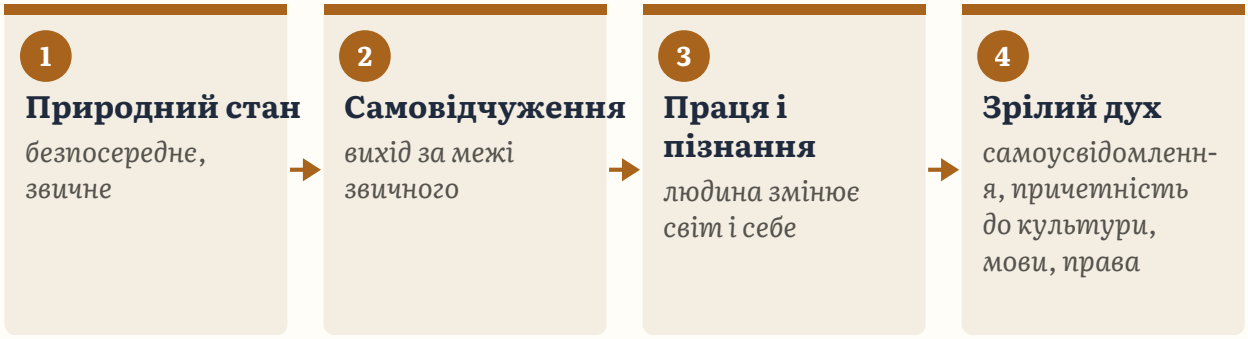

Схема 4.11. Bildung за Гегелем

Освіта — це «*одночасне розгортання тілесного, інтелігенції і волі людини*», а найвища форма самоосвіти — філософія[77]. Саме ця німецька традиція Bildung сьогодні повертається у розмову про освіту: її протиставляють «напівосвіті» (*Halbbildung*), де знань багато, а моральної зрілості бракує[78].

Ректор нюрнберзької гімназії Гегель щороку виголошував шкільні промови[79]. Він захищав вивчення античності, яку тоді хотіли скоротити, як основу культури — і водночас наполягав на навчанні рідною мовою. Умови освіти змінюються, сутнісний зміст зберігається; традиція має поєднуватися з поступом.

ЖАРТОМА

«Сова Мінерви вилітає лише в сутінках», — писав Гегель: філософія розуміє епоху, коли та вже минає. Студентська сова Мінерви вилітає о третій ночі перед дедлайном і теж розуміє все надто пізно.

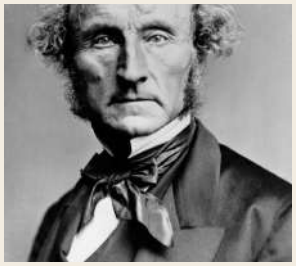
75. Там само. С. 78.
76. Там само. С. 78 (цитата з «Феноменології духу» в пер. П. Таращука).
77. Там само. С. 78.
78. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 52 (цитата з праці К. Голми та ін., 2026).
79. Hegel G. W. F. Nürnberger Gymnasialreden // Hegel G. W. F. Werke in zwanzig Bänden. Bd. 4: Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808–1817. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1970.

ПИТАННЯ

Чи погодилися б ви з Гегелем, що вивчення класики — фундамент освіти й сьогодні?

4.7

Джон Стюарт Мілль: свобода і щастя

London Stereoscopic Company. Джон Стюарт Мілль (бл. 1870). Суспільне надбання

ДЖОН СТЮАРТ МІЛЛЬ (1806–1873)

Батько, філософ Джеймс Мілль, провів над сином освітній експеримент: грецька з трьох років, латина з восьми, логіка й політична економія ще в дитинстві. Однолітків у хлопчика майже не було. У двадцять років — тяжка душевна криза: розум був натренований, а почуття ні. Вийти з неї допомогла поезія Вордсворта[80].

Висновок Мілль зробив сам, і він звучить як попередження всім вундеркіндам: освіта, яка розвиває лише інтелект, ламає людину. Мілль — *«найбільш помітним англомовним філософом XIX ст.»* і *«найбільш заповзятим прихильником концепції індивідуальної свободи»*[81].

ЖАРТОМА

Мілль у три роки вчив грецьку. Сучасні трирічки теж вивчають складні системи символів — переважно пароль від батькового телефона. І, треба визнати, з вражаючими результатами.

«Система логіки»
1843
індуктивна логіка наукового пізнання

«Про свободу»
1859
влада втручається лише тоді, коли дії людини шкодять іншим

«Утилітаризм»
1863
найбільше щастя для найбільшої кількості людей

«Підкорення жінок»
1869
рівність жінок і чоловіків

Схема 4.12. Головні праці Мілля

80. Mill J. S. Autobiography. London : Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1873.
81. Герасимова Е. М. Джон Стюарт Мілль // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 62.

Серце ліберальної філософії Мілля — «принцип шкоди»: єдина мета, заради якої владу можна застосувати до члена цивілізованого суспільства всупереч його волі, «*полягає у запобіганні нанесення шкоди оточуючим його людям*»; власне благо людини такого права не дає[82]. Мілль виступає проти патерналізму, тобто ставлення до дорослих як до дітей[83,84].

> *Якби все людство, крім однієї людини, мало одну думку, а ця людина — протилежну, людство мало б не більше права змусити її замовкнути, ніж вона — змусити замовкнути людство.*[85]

Утилітарист Мілль вимірює все щастям, але щастя в нього має сорти. Вищі, духовні задоволення цінніші за нижчі, чуттєві: «*Краще бути незадоволеною людиною, ніж задоволеною свинею; краще бути незадоволеним Сократом, ніж задоволеним дурнем*»[86]. А ще — моє щастя залежить від щастя інших, тож пошук власного щастя не суперечить гармонії зі світом[87].

ЖАРТОМА

Мілль порівняв задоволену свиню і незадоволеного Сократа. Свиня цю дискусію ігнорує: вона задоволена. І саме тому програє.

Для освіти найважливіше — Міллева промова 1867 року при вступі на посаду ректора Сент-Ендрюського університету в Шотландії:

> *Люди є людьми, перш ніж стати юристами, лікарями чи купцями; і якщо ви зробите їх здібними й розважливими людьми, вони самі зроблять себе здібними й розважливими юристами чи лікарями.*[88]

Звідси головна мета освіти: «*розширення соціальних якостей людей і зміцнення суспільного організму через захист прав, свобод, честі й гідності, вільного доступу до високоякісної освіти кожного громадянина*»[89]. Прогрес, за Міллем, залежить від свободи, бо лише вона дає простір для обдарованих — навіть тоді, коли вони йдуть проти більшості[90].

82. Там само. С. 62.
83. Там само. С. 62.
84. Мілль Дж. С. Про свободу : есе / пер. з англ. Київ : Основи, 2001.
85. Там само («Про свободу», розд. 2).
86. Mill J. S. Utilitarianism. London : Parker, Son and Bourn, 1863 (розд. 2).
87. Герасимова Е. М. Джон Стюарт Мілль. С. 64.
88. Mill J. S. Inaugural Address Delivered to the University of St. Andrews, Feb. 1st 1867. London : Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1867.
89. Герасимова Е. М. Джон Стюарт Мілль. С. 64–65.
90. Там само. С. 65.

УКРАЇНСЬКА ПАРАЛЕЛЬ

Рівність, якої добивалися разом

Свої ідеї про рівність жінок Мілль виробляв разом із дружиною Гаррієт Тейлор Мілль. 1867 року він як депутат парламенту запропонував поправку, що мала дати жінкам виборче право: замінити в законі слово «чоловік» на «особа». Поправку відхилили, але питання вперше прозвучало в парламенті на повний голос. А 1884 року Наталія Кобринська заснувала в Станиславові Товариство руських жінок — одну з перших жіночих організацій на українських землях.

Гаррієт Тейлор Мілль. Суспільне надбання

Наталія Кобринська. Суспільне надбання

4.8

Підсумок: п’ять образів освіти

Таблиця 4.1. П’ять мислителів — п’ять образів освіти

	Ключова ідея	Образ людини	Мета освіти
Локк (1693)	tabula rasa, досвід	чиста дошка	доброчесний джентльмен
Руссо (1762)	природне виховання	добра від природи дитина	зберегти природне в людині
Кант (1784, 1803)	Sapere aude!	автономна моральна особа	моральність і гідність
Гегель (1807)	Bildung, діалектика	дух, що зростає	самоусвідомлення
Мілль (1859)	свобода і щастя	вільний індивід	здатність судити самостійно

Просвітництво — це «*специфічний модус стосунку суб'єкта до власного розуму*»: «*Імператив Sapere aude фіксує не право, а обов'язок*»[91]. Локк додав до нього рівність, Руссо — повагу до темпу дорослішання. Але просвітницький проєкт «*одночасно відкриває суб'єкта як автономного мислителя і робить його вразливим до нових форм дисциплінарного контролю*»[92]. Як перетворити критичний розум на масову практику? Цю задачу візьме на себе індустріальна школа — про неї й про українську освітню традицію ми поговоримо далі.

Мікеланджело. Створення Адама (фрагмент). Суспільне надбання

91. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 167.
92. Там само. С. 167.

Питання для самоконтролю

1. Що таке гуманізм? Назвіть постулати гуманістичної освітньої філософії.
2. Чому Піко делла Мірандола порівнює людину з хамелеоном?
3. Що означає кантівське «неповноліття з власної вини»? Хто наші «опікуни» сьогодні?
4. Що таке tabula rasa і які політичні наслідки має ця ідея?
5. Чому Локк ставить учення лише на четверте місце?
6. Сформулюйте «принцип шкоди» Мілля. Як він стосується освіти?
7. Мілль пережив кризу через однобічну освіту. Як уникнути цього студентові?
8. Що таке «негативне виховання» Руссо? Чи можна виховувати «природно» в цифровому світі?
9. Назвіть чотири сходинки виховання за Кантом.
10. Як перевірити власне правило поведінки за формулою загального закону Канта?
11. Що таке Bildung і Aufhebung у Гегеля?
12. Що означає для вас «Май мужність користуватися власним розумом»?

Глосарій

Гуманізм
світогляд, що ставить у центр людину, її гідність, свободу і творчі сили.

Антропоцентризм
принцип, що ставить людину в центр уваги й робить її становище мірилом ціни будь-якого прогресу.

Studia humanitatis
ренесансна програма: граматика, риторика, поезія, історія, моральна філософія.

Sapere aude
«Май мужність користуватися власним розумом» — гасло Просвітництва за Кантом.

Неповноліття
за Кантом, нездатність користуватися розумом без чужого керівництва з власної вини.

Tabula rasa
«чиста дошка» — уявлення Локка про розум без вроджених ідей.

Принцип шкоди
за Міллем, влада може обмежити свободу людини лише для запобігання шкоді іншим.

Негативне виховання
за Руссо, захист дитини від шкідливих впливів замість ранньої дидактики.

Категоричний імператив
безумовний моральний закон Канта.

Bildung
формування, становлення людини як шлях від природного до духовного.

Aufhebung
«зняття» в Гегеля: подолання, що водночас зберігає і підносить.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Pico della Mirandola G. Oration on the Dignity of Man: A New Translation and Commentary / ed. F. Borghesi, M. Papio, M. Riva. Cambridge : Cambridge University Press, 2012.

4. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / пер. з англ. О. Дем’янчук. Київ : Юніверс, 2003.
5. Locke J. Some Thoughts Concerning Education. London : A. & J. Churchill, 1693.
6. Мілль Дж. С. Про свободу : есе / пер. з англ. Київ : Основи, 2001.
7. Rousseau J.-J. Émile, ou De l’éducation. Amsterdam : Jean Néaulme, 1762.
8. Кант І. Відповідь на запитання: що таке Просвітництво? // Всесвіт. 1989. № 4. С. 135–138.
9. Kant I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Riga : J. F. Hartknoch, 1785.
10. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращука. Київ : Основи, 2004.
11. Rancière J. Le Maître ignorant: Cinq leçons sur l’émancipation intellectuelle. Paris : Fayard, 1987.

ЛЕКЦІЯ

5 Філософсько-освітні ідеї в Україні

> *«Світ ловив мене, та не спіймав.»*
>
> Епітафія Григорія Сковороди

Корпус Мазепи (1703–1704) Києво-Могилянської академії. Фото: Silin2005, суспільне надбання

Досі ми мандрували Афінами, Парижем, Кенігсбергом. Сьогодні — додому: Острог і Львів, Поділ, Чорнухи й Харків, Червоний корпус. Це не «місцевий колорит» до європейської історії, а наш власний родовід — школа для бідних і багатих, тримовна академія, мандрівний філософ, «філософія серця» і мрія про вільну європейську школу.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

5.1 Чому це про нас

5.2 Острог і братства

5.3 Києво-Могилянська академія

5.4 Григорій Сковорода: сродна праця

5.5 Академічний Київ XIX ст.

5.6 Драгоманов і демократична школа

5.7 Підсумок

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

братства | «Порядок шкільний» | колегія і академія | спудеї | сродна праця | нерівна рівність | внутрішня людина | філософія серця | Київська школа теїзму | громада | демократична школа

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати роль братств, Острозької та Києво-Могилянської академій у становленні української освіти;
- розкривати ідеї самопізнання, сродної праці й «нерівної рівності» Сковороди;
- характеризувати «філософію серця» Юркевича та її педагогічний зміст;
- аналізувати драгоманівський ідеал демократичної національної школи;
- пов’язувати українську традицію з сучасною реформою освіти.

5.1

Чому це про нас

Почнімо з простого факту. Ім'я на вашому студентському квитку — Михайло Драгоманов. Він закінчив Київський університет, викладав у ньому і втратив кафедру за те, що мріяв про українську школу. А в 1920-х у Празі діяв Український високий педагогічний інститут його імені, де викладала Софія Русова. Тож ця лекція — про нашу власну генеалогію.

ЖАРТОМА

Пишучи в резюме «випускник університету імені Драгоманова», ви заодно вказуєте, що вашого патрона звільнили з роботи за погляди. Найкращий рядок для резюме філософа.

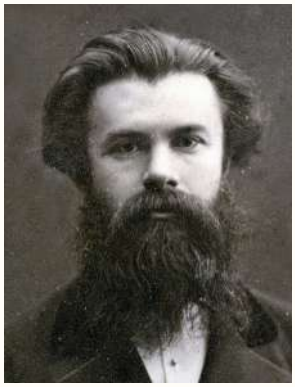
Петро Могила (фрагмент портрета). Суспільне надбання

Григорій Сковорода. Суспільне надбання

Памфіл Юркевич. Суспільне надбання

Михайло Драгоманов, 1870-ті. Суспільне надбання

Зародження вітчизняної філософської думки більшість дослідників відносить до X–XI ст., до часу прийняття християнства й появи перших книгозбірень[1]. Про Софію Київську ми говорили в лекції 3. Сьогодні ж почнемо з «*переломного етапу у поширенні філософії в Україні*» — з другої половини XVI ст.[2]

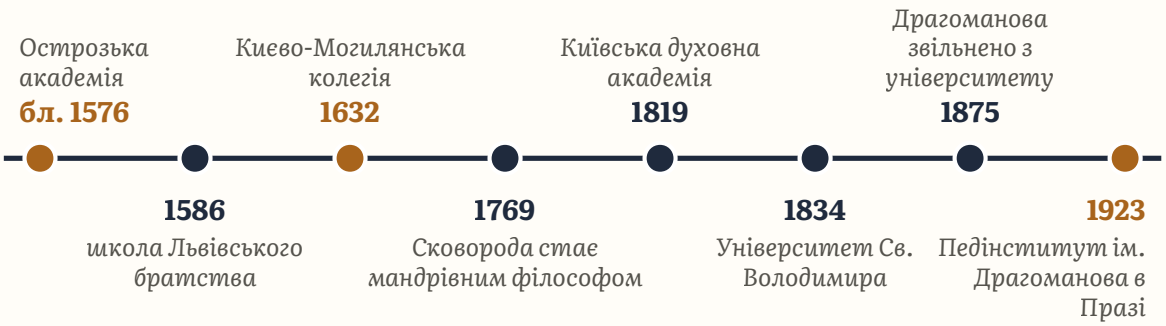

Схема 5.1. Наш родовід: від Острога до Праги

1. Гайдич Н. М. Філософсько-освітні ідеї XVI–XVII ст. // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 81.
2. Там само. С. 82.

5.2

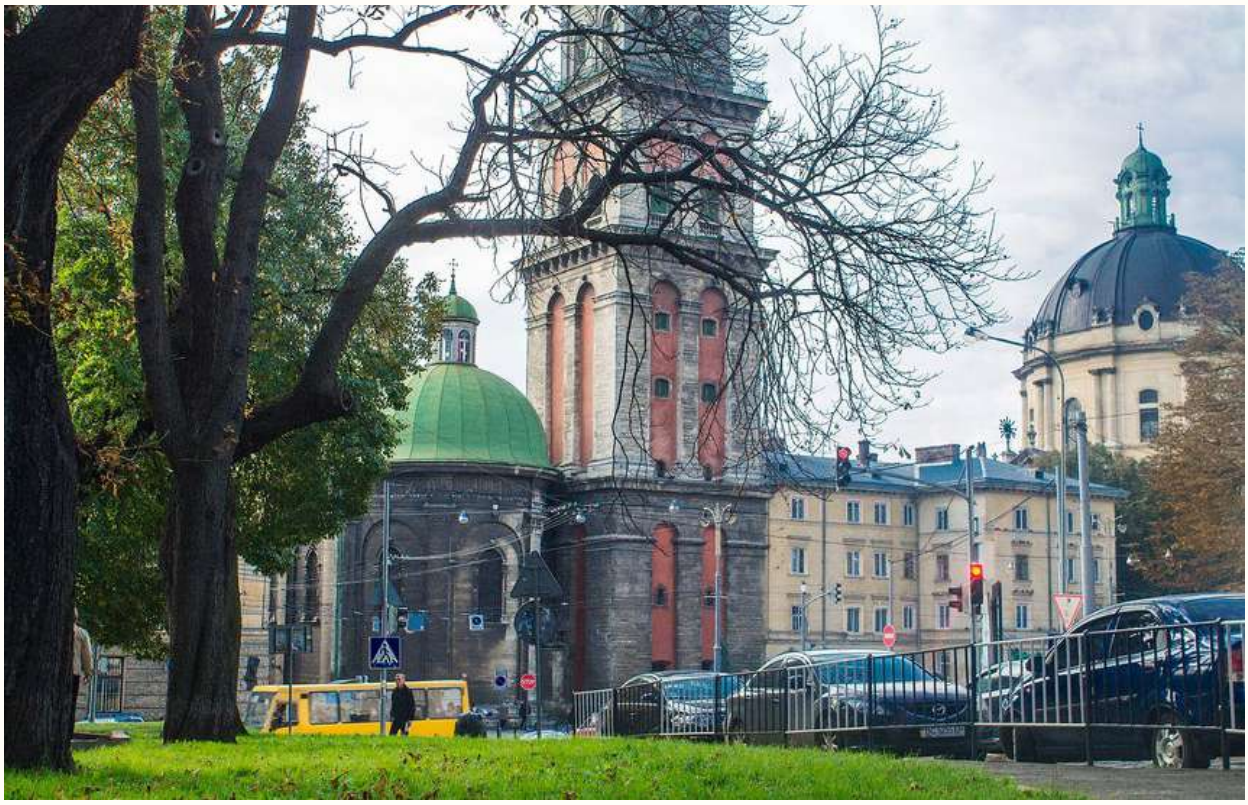
Острог і братства: освіта, яку створили громади

Замок князів Острозьких в Острозі. Фото: Rbrechko, CC BY-SA 4.0

Друга половина XVI ст. — час полонізації українських земель і посилення католицької церкви. Відповіддю на цей виклик стала цілісна програма: заснування власних освітніх інституцій, «*вироблення критеріїв освіченості*», визначення власних авторитетів і «*формування вітчизняної філософсько-освітньої стратегії*»[3]. Провідну роль відіграли братства — об'єднання міщан і ремісників при церквах. Вони засновували школи, друкарні, шпиталі. «*У школах викладання велося рідною мовою, вивчались грецька та латинська мови, арифметика, піітика, астрономія, музика, граматика, риторика та богослов'я*»[4].

3. Там само. С. 82.
4. Там само. С. 82.

Успенська церква у Львові — осідок Львівського братства. Фото: Gena3108, CC BY-SA 4.0

ДОКУМЕНТ ЕПОХИ

«Порядок шкільний» (1586)

Статут школи Львівського братства вимагав від учителя однаково навчати й любити всіх дітей — і багатих, і бідних, і сиріт, і тих, хто «по вулицях ходить». Львівська братська школа «*надавала безкоштовно освіту усім бажаючим*», а запровадження тривіуму і квадривіуму дало підстави називати її першим вищим навчальним закладом в Україні[5]. Демократична школа — понад чотириста років тому.

Зверніть увагу: цю освіту створили не держава і не князь, а громада. Міщани самі скидалися на вчителя, друкарню і книжки.

ЖАРТОМА

Львівські міщани XVI століття самі скинулися на школу, друкарню і вчителя. Перший в Україні освітній краудфандинг. Без платформи, зате з печаткою братства і щорічним звітом перед громадою.

5. Там само. С. 82.

Острозька академія: «тримовний ліцей»

Острозька Біблія, 1581. Титульний аркуш. Суспільне надбання

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ (1581)

Перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою. Над ним працював гурток острозьких книжників — філологів, перекладачів і редакторів, які звіряли грецькі, латинські й слов'янські тексти. Перша в Україні наукова редакційна колегія.

Близько 1576 року князь Василь-Костянтин Острозький заснував в Острозі одну з перших вітчизняних шкіл вищого ступеня. Тут «*вивчали сім вільних наук, викладали старослов'янську, грецьку та латинську мови, медицину, право*»[6]. Першим ректором традиційно вважають Герасима Смотрицького. Серед викладачів були і вітчизняні вчені, освічені за кордоном, і іноземці — як-от грек Кирило Лукаріс, випускник Венеції й Падуї[7].

ЖАРТОМА

«Тримовний ліцей»: грецька, латина, церковнослов'янська. Сучасний аналог — студент, який одночасно пише курсову українською, читає статті англійською і гуглить терміни латиною. Острог пишався б.

Академія занепала в 1630-х, але 1994 року відродилася — сьогодні це Національний університет «Острозька академія».

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Мелетій Смотрицький: підручник на півтора століття

Син першого ректора, Мелетій Смотрицький, учився в Острозі, згодом у Вільні та в університетах Німеччини. 1619 року він видав «Граматики славенския правилное синтаґма» — систематичну граматику церковнослов'янської мови. Понад півтора століття за нею вчилися в школах України, Білорусі, Сербії, Румунії. Острозький студент створив підручник, який пережив і свою школу, і свою епоху. Яка книжка чи курс найбільше вплинули на ваше навчання?

«Граматика» М. Смотрицького, 1619. Суспільне надбання

6. Там само. С. 83.
7. Там само. С. 83.

5.3

Києво-Могилянська академія: Європа латиною, Україна серцем

Старий академічний корпус Києво-Могилянської академії. Фото: Anntinomy, CC BY-SA 4.0

Історія Могилянки починається з жінки. 1615 року киянка Галшка Гулевичівна подарувала Київському братству землю й садибу на Подолі — «для школи, монастиря і притулку». 1632 року братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври, і постала Києво-Могилянська колегія.

ЖАРТОМА

Першою меценаткою Могилянки була жінка, яка подарувала садибу на Подолі. Сучасні меценати теж іноді дарують університетам будівлі, але переважно з табличкою свого імені завбільшки з фасад.

Портрет Петра Могили (фрагмент). Невідомий автор. Суспільне надбання

ПЕТРО МОГИЛА (1596–1647)

Син молдавського господаря, навчався у Львівській братській школі й, імовірно, в Західній Європі. Київський митрополит. 1631–1632 рр. заснував школу при Лаврі й об'єднав її з братською. Модель — європейський колегіум: латина поруч із грецькою, щоб розмовляти з Європою її мовою. Ідеал — освічене духовенство і шляхта, здатні захищати свою віру й культуру аргументами.

1632 року постала колегія; статус академії вона дістала 1694 року (підтверджено 1701-го). Академія поєднувала «*філософські знання античності, теологічність Середньовіччя, гуманізм Відродження та наукові досягнення Нового часу*»[8], тобто відкривалася Європі, не втрачаючи себе.

ЖАРТОМА

Могилянка вчила латини, щоб говорити з Європою її мовою. Через чотири століття ми робимо те саме англійською — і досі чуємо від когось «а навіщо це потрібно?». Відповідь Могили не змінилася: щоб нас чули.

Таблиця 5.1. Вісім класів Могилянки — близько 12 років навчання

Рівень	Класи	Що вивчали
Нижчі	фара (аналогія), інфіма, граматика, синтаксима	латина, грецька, церковнослов’янська, польська; арифметика, нотний спів
Середні	піітика, риторика	поезія, красномовство, шкільна драма
Вищі	філософія (2 роки), богослов’я (4 роки)	логіка, фізика, метафізика, етика; богослов’я

Вперше в Україні філософію викладали окремо від богослов’я — як систему дисциплін про істину, причини речей і доброчесне життя. Розум, за могилянськими курсами, показує волі можливості вибору між добром і злом, а щастя — у гармонії раціонального й вольового. Основою навчання були «*регулярні публічні диспути латиною, під час яких студенти захищали свої тези, спираючись на правила арістотелівської логіки*»[9]. На жаль, цю тяглість «*брутально перервала імперська політика*»: 1817 року академію закрили, а відновлена 1819-го Київська духовна академія працювала вже під жорсткішим догматичним контролем[10].

Емблематичний аркуш на честь ректора академії, гравюра Івана Щирського. Суспільне надбання

БАРОКОВА АКАДЕМІЯ

Могилянка жила в культурі бароко: панегірики, емблеми, складні алегорії. Гравер Іван Щирський створював для академії «теза-аркуші» — гравюри, якими оздоблювали тези публічних диспутів і вітання ректорам. Текст, образ і аргумент жили в академії разом.

Студентів називали спудеями. Вони жили в бурсі, співали по хатах колядки, ставили вертепи і шкільні драми, а на канікулах мандрували Україною як «мандрівні дяки», заробляючи на навчання. Серед випускників — гетьмани Іван Мазепа і Пилип Орлик, автор Конституції 1710 року, Григорій Сковорода і десятки ректорів інших шкіл. У XVIII ст. в академії одночасно навчалося понад тисячу студентів.

ЖАРТОМА

Спудеї XVII ст. заробляли на навчання колядками і вертепом. Сучасні студенти — доставкою їжі. Жанр той самий: ходити від дверей до дверей і сподіватися на щедрість.

ПОДУМАЙТЕ

Могилянці вчили латину, щоб говорити з Європою її мовою. Яку мову (у широкому сенсі: наукову, цифрову, культурну) мусить опанувати сучасний український студент, щоб його почули?

5.4

Григорій Сковорода: пізнай себе і знайди сродну працю

Григорій Сковорода. Суспільне надбання

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

Філософ, поет, педагог, музикант. Це «український модерний філософ», а не «народний», «несистемний» чи «мандрівний дивак», як твердять стереотипи[11]. Мовознавець Юрій Шевельов вважав його, можливо, «найцікавішою постаттю в усіх слов'янських літературах XVIII сторіччя»[12].

Сковорода — козацького роду, а «*бути козацького роду означало бути внутрішньо вільним, здатним на самостійний вибір своєї долі*»[13]. Його шлях — це шлях учителя, якого раз у раз звільняли за новаторство.

9. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 101.
10. Там само. С. 101.
8. Там само. С. 84.
11. Гомілко О. Є. Григорій Сковорода // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 86–87.
12. Там само. С. 87.
13. Там само. С. 87.

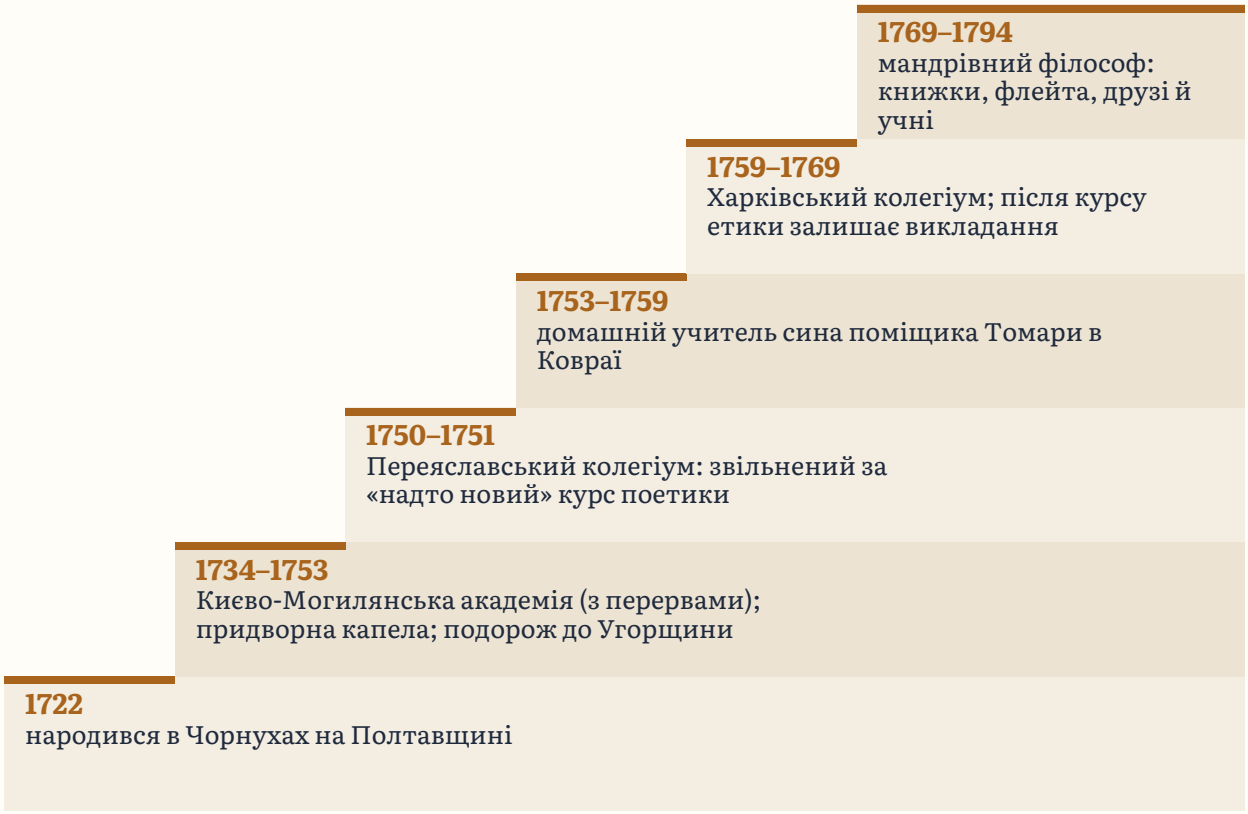

Схема 5.2. Шлях учителя: Сковорода

Найвідоміший епізод — Харків. 1769 року курс етики Сковороди викликав невдоволення єпископа Самуїла Мирославського. Викладати «*за старими схоластичними лекалами*» філософ не захотів і покинув престижну посаду: «*Сковорода довів, що краще бути вільним безхатьком під справжнім сонцем, ніж шанованим оператором проектора в чужій печері*»[14].

Три світи і внутрішня людина

Основна думка Сковороди: «*світ має подвійну природу — тілесну („плотяну“) та внутрішню вічну*», і «невидиме» первинне щодо «видимого»[15]. Сутність людини — «*невидима духовна сутність, так звана внутрішня людина*»[16]. Звідси головне для педагогіки: «*Самореалізація людини на підставі самопізнання визначає основну мету освіти*»[17].

14. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 96.
15. Гомілко О. Є. Григорій Сковорода. С. 89.
16. Там само. С. 89.
17. Там само. С. 90.

Макрокосм	Мікрокосм	Символічний світ
Всесвіт	*людина*	*Біблія*
видима природа і невидимий Бог у ній	тіло і «внутрішня людина» пізнай себе	символи, що вимагають розуміння а не буквального читання

Схема 5.3. Три світи Сковороди

Біблію Сковорода називає не священним, а *символічним* світом, який вимагає розуміння, — і завдання освіти — «*допомогти визріти такому розумінню*»[18]. Цим він близький до критичного мислення: не заперечуючи священності тексту, відкидає його буквальне прочитання.

Ключове поняття — «серце». Тут легко спростити: «серце» Сковороди — «*не про протиставлення чуттєвості розуму*», а про цілісність, у якій поєднані «*почуття, розум і воління в їхньому живому прояві*»[19]. Улюблена максима Сковороди в перекладі сучасною мовою звучить так: «У що хто закохався, на те й перетворився. Кожен є тим, чиє серце в ньому»[20].

ЖАРТОМА

«У що хто закохався, на те й перетворився». Якщо це правда, то значна частина людства поступово перетворюється на смартфон. Перевірте екранний час — і подумайте над Сковородою.

Сродна праця і нерівна рівність

Щастя, за Сковородою, — у праці, яку людина вільно обирає за внутрішньою схильністю, «сродністю». Ця ідея модерна: «*Наголос на індивідуальному (самостійному) виборі людиною свого улюбленого заняття ставить міркування Сковороди в опозицію до архаїчного погляду на первинність колективного*»[21]. І ще: «*пізнаючи себе людина творить себе, свою власну долю*»[22]. Несродна праця — найтяжча.

ЖАРТОМА

За Сковородою, найтяжча праця — несродна. Тепер ви знаєте, як науково пояснити батькам, чому ви не хочете бути юристом: «Мамо, це не лінощі, це онтологічна несродність».

Друга ідея — «нерівна рівність». Люди мають різні здібності, але рівні в тому, що кожен може повністю розкрити закладене в ньому. Сковорода пояснює це образом фонтана.

> *Бог подібний до багатого фонтану, що наповнює різні посудини відповідно до їхньої місткості. Над фонтаном напис: «Нерівна всім рівність». Ллються з різних трубок різні*

18. Там само. С. 90.
19. Там само. С. 91.
20. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 2011.
21. Гомілко О. Є. Григорій Сковорода. С. 91.
22. Там само. С. 92.

> *струмені в різні посудини, що стоять навколо фонтану. Менша посудина має менше, але в тому рівна більшій, що однаково повна.*[23]

У «Вдячному Ероді» лелека Ородій розмовляє з мавпою Пішеком. Мавпа вміє лише вдавати інших, а лелеку батьки виховали так, щоб він став лелекою. Виховання, за Сковородою, — допомога природі, а не дресура.

ЖАРТОМА

Мавпа Пішек у Сковороди вміє тільки наслідувати інших. 240 років по тому її нащадки ведуть акаунти з порадами «як стати успішним за 7 днів». Лелека Ородій, як і раніше, просто літає.

Лелека Ородій	Мавпа Пішек
ПРИНЦИП	
допомогти природі	наслідувати інших
РЕЗУЛЬТАТ	
стати собою	вдавати когось
МЕТА	
сродна праця і щастя	схвалення оточення

Виховання — це не дресура, а допомога природі

Схема 5.4. Лелека і мавпа: дві педагогіки «Вдячного Ородія»

ЧТ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Чарлз Тейлор (Автентичність і сродність)

Канадський філософ (нар. 1931) у книжці «Етика автентичності» (1991) захищає ідеал бути вірним собі: кожна людина має власну «міру», і жити за чужою — означає змарнувати те, що могло бути саме твоїм[24]. Але автентичність, застерігає Тейлор, — не самозамилування: себе відкривають лише в діалозі з іншими й на тлі того, що справді важливе. Сковорода сказав би, що сродність знаходять, а не вигадують, — і мавпа Пішек, яка лише наслідує, так її й не знайде.

Сковорода важливий і для розмови про війну: справжня сутність людини, за ним, визначається «*внутрішнім духовним стрижнем, а не зовнішньою подобою*», і саме цей стрижень дозволяє сказати «Ні», навіть коли вся інструментальна логіка вимагає капітуляції[25].

23. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів («Вдячний Ородій» (1787), переклад сучасною мовою).
24. Taylor C. The Ethics of Authenticity. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991.

Музей Сковороди у Сковородинівці після російського ракетного удару, вересень 2022. Фото: Харківська ОДА, CC BY 4.0

У ніч на 7 травня 2022 року російська ракета знищила музей Сковороди в Сковородинівці, де філософ помер і похований. Пам'ятник Сковороді вистояв. Епітафія «Світ ловив мене, та не спіймав» звучить тепер ще й так: його ловили ракетою — і теж не спіймали.

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Сковороду звільняли за новаторство. Чи безпечно бути вчителем-новатором сьогодні? Як сучасна школа може допомогти учневі знайти «сродну працю»?

5.5

Академічний Київ XIX ст.: КДА, Юркевич, університет

У XIX ст. Київ був у складі імперії, і обидві його головні освітні установи — Київська духовна академія і Університет Св. Володимира — «*регулювалась російською освітньою політикою*»[26]. Попри це обидві стали осередками української думки.

25. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 62–63.
26. Гайдич Н. М. Київська академічна традиція XIX – початку XX ст. // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 94.

Київська духовна академія	Університет Св. Володимира
ЗАСНОВАНО	
1819, на базі Могилянки	1833 — указ, 1834 — відкриття
ОСВІТА	
релігійна	світська
ФІЛОСОФІЯ	
школа філософського теїзму	кафедра філософії від 1834 р.
ЗАКРИТО / ЗМІНЕНО	
1919 (підпільно до 1924)	1939 — ім. Шевченка, 1994 — національний

Освіта в межах імперії — і всупереч їй

Схема 5.5. Два центри академічного Києва

Парадокс 1850 року: імперська влада заборонила викладати філософію в університетах — логіку й психологію могли читати лише богослови — аж до 1863 року. Але в духовних академіях філософія лишилася. Тому саме КДА стала головним осередком філософської думки в Києві.

ЖАРТОМА

1850 року в університетах заборонили філософію, бо вона, мовляв, сіє вільнодумство. Так влада вперше офіційно визнала, що філософія — небезпечно діева дисципліна. Кращої реклами кафедра філософії не отримувала ніколи.

Бібліотека КДА в галереї Старого академічного корпусу. Суспільне надбання

БІБЛІОТЕКА КДА

Випускники КДА «*прирівнювались до випускників гуманітарних факультетів університету*», а сама академія мала велику бібліотеку і постійно шукала компроміс між богослов'ям і світськими науками[27]. Саме тут склалася «*Київська школа філософського теїзму*»[28,29].

27. Там само. С. 94–95.
28. Там само. С. 95.
29. Київська духовна академія (1819–1924) в іменах : енциклопедія : у 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук. Київ : Видавничий дім «КМ-Академія», 2015–2016.

Памфіл Юркевич і «філософія серця»

Памфіл Юркевич. Суспільне надбання

ПАМФІЛ ЮРКЕВИЧ (1826–1874)

Народився в с. Ліпляве на Полтавщині, закінчив Полтавську семінарію, 1851 року — КДА, де став викладачем, згодом професором. 1860 року опублікував головний твір «філософії серця». Його педагогічні праці — «Читання про виховання» (1865) і «Курс загальної педагогіки» (1869).

У статті «Серце та його значення в духовному житті людини» (1860) Юркевич стверджує, що серце — це *центр* душевного й духовного життя людини, її моральності й почуттів[30]. Розум без серця не робить людину доброю. Людина — вільна, індивідуальна, конкретна й відповідальна. Тому виховання — не муштра і не механічне засвоєння, а розвиток цілісної особистості, де навчання поєднане з вихованням почуттів і волі.

Дмитро Чижевський вважав «філософію серця» наскрізною темою української думки — від Сковороди до Юркевича і далі[31]. Пам'ятаймо: «серце» тут — не протилежність розуму, а глибина людини, де знання стає життям[32].

Університет Св. Володимира

Червоний корпус Київського університету. Фото: Ryzhkov Oleksandr, CC BY-SA 4.0

Університет заснований указом 1833 року і відкритий 1834-го з одним філософським факультетом; першим ректором став природознавець і фольклорист Михайло Максимович. Юридичний факультет відкрили 1835 року, медичний — 1841-го. Першим про-

30. Юркевич П. Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого // Труди Київської духовної академії. 1860. Кн. 1.
31. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1931.

фесором філософії був Орест Новицький. Університет став «*потужним науково-освітнім центром Європи*» і «*центром формування вітчизняної суспільної свідомості*»; у його стінах діяло Кирило-Мефодіївське товариство[33].

Легенда: корпус пофарбували в червоне на покарання бунтівним студентам. Насправді червоний і чорний — кольори ордена Св. Володимира.

ЖАРТОМА

Легенда про те, що Червоний корпус пофарбували на покарання студентам, живе понад 180 років. Студенти досі вірять, що це їхня заслуга. Сперечатися не будемо: мотивує краще за стипендію.

Червоний корпус після ракетного удару по Києву, 10 жовтня 2022 р. Мінкульт України, CC BY 4.0

5.6

Драгоманов, Алчевська, Русова: демократична школа

Михайло Драгоманов, 1870-ті. Суспільне надбання

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841–1895)

Народився в Гадячі. 1859 року вступив до Київського університету, згодом приват-доцент і доцент стародавньої історії. Один із лідерів київської Старої громади. 1875 року звільнений з університету за політичні погляди; 1876-го емігрував до Женеви і видавав збірник «Громада». 1889–1895 рр. — професор Софійського університету в Болгарії; помер і похований у Софії.

32. Гомілко О. Є. Григорій Сковорода. С. 91.

Освітня програма Драгоманова звучить напрочуд сучасно: демократизація школи — освіта для всіх, а не для обраних; навчання рідною мовою і на матеріалі власної культури як право народу, а не привілей; самоврядування громад у справах освіти; свобода думки й совісті; європейські стандарти — українська школа має бути не провінційною, а частиною європейського простору[34].

ЖАРТОМА

Драгоманова 1875 року звільнили з університету за погляди. Сто з гаком років по тому університет назвали його іменем. Вчасно звільнений викладач — потенційна назва для майбутнього вишу.

Київська Стара громада разом зі студентською, 1874. Суспільне надбання

Драгоманівська програма — одна з трьох стратегій, які «*досі визначають парадигмальний вибір української освіти*»[35]. Перша, пов'язана з Дмитром Донцовим, — тотальна мобілізація, де школа «*уподібнюється до духовної казарми*». Друга — драгоманівська: «*стратегія європеїзації та відкритих горизонтів*», де освіта — «*антидот проти провінційності*»[36]. Третя — Франкова: нація як щоденний раціональний проєкт, а педагогічний ідеал — громадянин із критичним мисленням[37].

33. Гайдич Н. М. Київська академічна традиція. С. 96.
34. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране. Київ : Либідь, 1991.
35. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 191.
36. Там само. С. 191.
37. Там само. С. 192.

Донцов	Драгоманов	Франко
мобілізація	*європеїзація*	*критична праця*
школа як «духовна казарма» ризик тоталітарної свідомості	освіта проти «хуторянства» свобода особистості	нація як щоденний проєкт громадянин із критичним мисленням

Схема 5.6. Три стратегії української освіти

Війна «*перманентно хитає суспільство між цими трьома полюсами*», а виживання можливе «*лише за умови інтеграції етичного та критичного імперативу Франка*»[38].

ЖАРТОМА

Драгоманов застерігав від «хуторянства» — інтелектуальної самоізоляції. Сучасний еквівалент — читати лише свою стрічку і дивуватися, чому світ думає інакше.

Не лише професори: жінки, які будували українську освіту

Христина Алчевська. Суспільне надбання

ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА (1841–1920)

Майже шістдесят років безкоштовно навчала грамоти дорослих жінок у заснованій нею харківській недільній школі. Досліджувала, що і як читає народ, — по суті, одне з перших в Україні емпіричних досліджень читацьких практик.

Софія Русова, 1893. Суспільне надбання

СОФІЯ РУСОВА (1856–1940)

1871 року разом із сестрою відкрила перший у Києві дитячий садок. Творчиня теорії національного дошкільного виховання[39]. У 1920-х — професорка Українського високого педагогічного інституту імені Драгоманова в Празі.

Від Галшки Гулевичівни до Софії Русової українська освіта трималася і на жінках — меценатках, учительках, дослідницях, хоч у підручниках про них згадували рідко.

38. Там само. С. 192.
39. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага, 1924.

5.7

Підсумок: п’ять ідей, що живуть і сьогодні

Таблиця 5.2. П’ять ідей української філософії освіти

	Ключова ідея	Що це означає для школи сьогодні
Братства, Острог	школа для всіх; рідна мова поруч із класичними	рівний доступ, багатомовність
Могилянка	синтез традиції і європейської науки	відкритість світові без утрати себе
Сковорода	самопізнання, сродна праця	індивідуальні освітні траєкторії, профорієнтація
Юркевич	філософія серця	виховання почуттів і цінностей, а не лише знань
Драгоманов, Русова	демократична національна школа	автономія, рідна мова, європейські стандарти

Майже все, за що боролися ці люди, — рідна мова, автономія, рівний доступ, європейська інтеграція освіти — сьогодні в центрі реформ української школи й університетів. Наступного разу ми повернемося до Європи XX століття — до екзистенціалізму, феноменології, прагматизму й постмодернізму — і подивимося, що вони кажуть про освіту.

ЖАРТОМА

Нерівна рівність Сковороди в дії: хтось вийде з цієї лекції з повною чашкою, хтось із наперстком. Головне — щоб обидві посудини були повні. Як наповнювати — питання до семінару.

Корпус Мазепи Києво-Могилянської академії (фрагмент). Суспільне надбання

Питання для самоконтролю

1. Яку роль у розвитку освіти відіграли братства? Що вимагав «Порядок шкільний» 1586 р.?
2. Чим Острозька академія була «тримовним ліцеєм»?
3. Як постала Києво-Могилянська академія і хто стояв біля її витоків?
4. Що вивчали в Могилянці і чому філософію там викладали окремо від богослов'я?
5. У чому полягають ідеї самопізнання й «внутрішньої людини» Сковороди?
6. Що таке сродна праця і «нерівна рівність»? Як вони стосуються профорієнтації?
7. Що означає «серце» у Сковороди і Юркевича? Чому це не протилежність розуму?
8. Чому філософія в XIX ст. зберігалася саме в Київській духовній академії?
9. Які освітні ідеї Драгоманова актуальні сьогодні?
10. Порівняйте три стратегії освіти: Донцова, Драгоманова і Франка.
11. Яку роль відіграли жінки у становленні української освіти?

Глосарій

Братства
об'єднання міщан при церквах, що засновували школи, друкарні й шпиталі (XVI–XVII ст.).

«Порядок шкільний»
статут школи Львівського братства (1586), що вимагав рівного ставлення до всіх учнів.

Колегія і академія
Києво-Могилянська колегія (1632) отримала статус академії 1694 р. (підтверджено 1701 р.).

Спудеї
студенти Києво-Могилянської академії.

Сродна праця
за Сковородою, праця відповідно до внутрішньої схильності людини.

Нерівна рівність
за Сковородою, рівність людей у можливості повністю розкрити свої різні здібності.

Внутрішня людина
за Сковородою, невидима духовна сутність людини.

Філософія серця
традиція (Сковорода, Юркевич), що бачить у серці глибинний центр духовного життя людини.

Київська школа філософського теїзму
філософська традиція Київської духовної академії XIX ст.

Громада
товариство української інтелігенції XIX ст., що займалося освітою і культурою.

Демократична школа
за Драгомановим, освіта для всіх рідною мовою, з самоврядуванням громад і європейськими стандартами.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 2011.
4. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ : Майстерня Білецьких, 2007.

5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1931.
6. Київська духовна академія (1819–1924) в іменах : енциклопедія : у 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук. Київ : Видавничий дім «КМ-Академія», 2015–2016.
7. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране. Київ : Либідь, 1991.
8. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага, 1924.
9. Taylor C. The Ethics of Authenticity. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991.

ЛЕКЦІЯ

6 Освітні ідеї основних напрямів філософії

> *«Людина є лише тим, що сама з себе робить.»*
>
> Жан-Поль Сартр. Екзистенціалізм — це гуманізм (1946)

Кафе «Де Флор» у Парижі, де під час війни писали Сартр і Бовуар. Фото: Celette, CC BY-SA 4.0

XX століття не дало освіті однієї «правильної» філософії — воно дало шість різних окулярів. Крізь одні учень видається тим, хто обирає себе; крізь інші — носієм живого досвіду, дослідником, одним із багатьох голосів. Сьогодні ми приміряємо всі шість і подивимося, як змінюється в кожних вчитель.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

6.1 Екзистенціалізм: людина — це її вибір

6.2 Феноменологія: назад до самих речей

6.3 Аналітична філософія: ясність понять

6.4 Прагматизм: ідея перевіряється наслідками

6.5 Постмодернізм: недовіра до великих розповідей

6.6 Фемінізм: рівність і турбота

6.7 Підсумок: шість образів учня

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати основні ідеї шести напрямів філософії XX ст. та їхні освітні наслідки;
- розрізняти суб’єкт-суб’єктні стосунки, феноменологічний такт, концептуальний аналіз і навчання через дію;
- критично оцінювати постмодерний релятивізм в умовах війни й пропаганди;
- аналізувати феміністичну критику освіти та етику турботи;
- застосовувати ці підходи до конкретних педагогічних ситуацій.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

існування передує сутності · автентичність · Я — Ти · епохе (ἐποχή) · життєсвіт · інтенціональність · концептуальний аналіз · прагматична максима · навчання через дію · метанаратив · трансверсальні компетентності · етика турботи

Ми пройдемо шість напрямів філософії XX ст. — і щоразу ставитимемо три запитання: ким тут є учень, ким учитель і що таке знання.

ЖАРТОМА

Шість напрямів — шість пар окулярів. Головне правило філософа освіти: не намагатися надіти всі шість одночасно. Перевірено на аспірантах: паморочиться в голові.

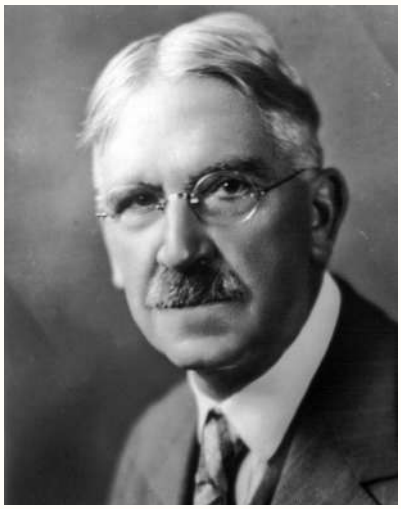
Жан-Поль Сартр. CC BY-SA 3.0 NL

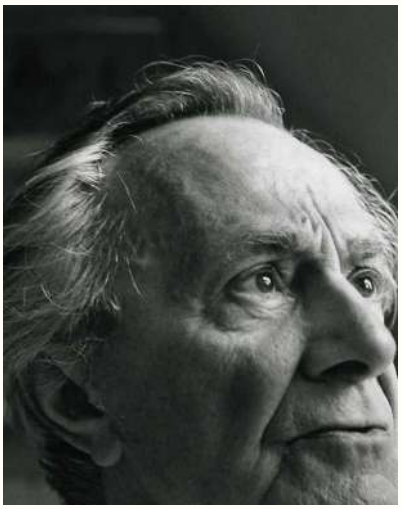
Едмунд Гуссерль. Суспільне надбання

Людвіг Вітгенштайн. Фото: Moritz Nähr. Суспільне надбання

Джон Дьюї. Суспільне надбання

Жан-Франсуа Ліотар. Фото: Bracha L. Ettinger, CC BY-SA 2.0

Сімона де Бовуар. Фото: Fritz Cohen. Суспільне надбання

6.1

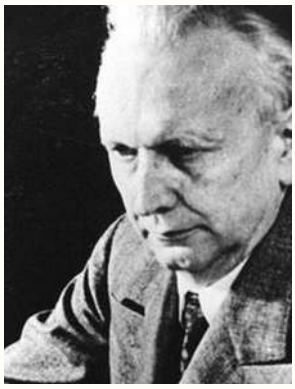
Екзистенціалізм: людина — це її вибір

Екзистенціалізм (від лат. *existentia* — існування) — напрям, що «*ставить в центр вивчення і зображення людське існування*»[1]. Найкоротша його формула належить Сартрові: *існування передує сутності*. Спершу людина є, а вже потім стає кимось — і стає тим, що сама з себе робить[2].

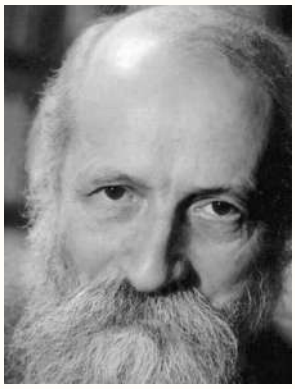
Свобода	**Відповідальність**	**Автентичність**
засуджені бути вільними	*за себе і за людство*	*бути собою*
навіть відмова обирати — теж вибір	обираючи себе, я обираю образ людини взагалі	жити своїм, а не «як усі», — без самообману

Схема 6.1. Три слова екзистенціалізму

Під час окупації Парижа Сартр і Бовуар цілими днями писали в кафе «Де Флор»: там було тепло. Філософія свободи народжувалася за столиками кафе саме тоді, коли свободи не було.

Карл Ясперс (1883–1969). Суспільне надбання

Мартин Бубер (1878–1965). Суспільне надбання

Жан-Поль Сартр (1905–1980). CC BY-SA 3.0 NL

Альбер Камю (1913–1960). Суспільне надбання

Розрізняють релігійне крило (Ясперс, Габріель Марсель) і атеїстичне (Гайдеґґер, Сартр, Камю, лауреат Нобелівської премії 1957 року)[3]. Додамо сюди Мартина Бубера з його діалогом «Я — Ти»: дитинство Бубер провів у Львові, у домі діда. А от Гайдеґґер, якого традиційно записують до «атеїстів», сам відкидав ярлик екзистенціаліста.

ЖАРТОМА

Гайдеґґер усе життя відмовлявся називатися екзистенціалістом. Підручники всі ці роки так само вперто записували його в екзистенціалісти. Класичний конфлікт автора з підручником, у якому автор програв.

1. Вашкевич В. М. Екзистенціалізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 99.
2. Sartre J.-P. L'existentialisme est un humanisme. Paris : Nagel, 1946.
3. Вашкевич В. М. Екзистенціалізм. С. 99.

Учень — не об’єкт, а співрозмовник

Для освіти найважливіше — образ учителя. Учитель тут «*не дресирувальник, не тренер і навіть не інструктор, він учасник діалогу з учнями, він будує з ними рівноправні стосунки*»[4]. Зміст освіти цінний остільки, оскільки «*надає учням засоби самореалізації і саморозвитку*»[5]. Звідси вимоги до школи: людина як найвища цінність, вільний вибір закладу й форми навчання, варіативний зміст, нові гуманні взаємини між усіма учасниками[6].

Мартин Бубер. Суспільне надбання

МАРТИН БУБЕР: «Я І ТИ» (1923)

Бубер розрізняє два способи ставлення до світу: «Я — Воно», коли інший — річ, засіб, об’єкт, і «Я — Ти», коли відбувається справжня зустріч[7]. Справжнє виховання — зустріч двох осіб. Учитель не нав’язує і не самоусувається: він вибирає зі світу те, що допоможе учневі вирости, і віддає це через стосунок довіри.

Бубера варто перенести в добу екранів: будь-який інтерфейс може працювати і як «Я — Воно», і як «Я — Ти». «*Просторова дистанція онтологічно не здатна скасувати діалог; його скасовує лише екзистенційна байдужість*»[8].

ЖАРТОМА

Бубер розрізняв «Я — Ти» і «Я — Воно». Зум-пара з вимкненими камерами — це третій, не описаний Бубером модус: «Я — Чорний квадратик з ініціалами».

Отто Фрідріх Больнов: те, що неможливо спланувати

Німецький педагог Отто Фрідріх Больнов (1903–1991) побачив, що виховання — не лише плавне «вирощування». У ньому є раптові, нестабільні моменти, які неможливо внести в календарний план[9].

4. Там само. С. 100.
5. Там само. С. 100.
6. Там само. С. 100–101.
7. Бубер М. Я і Ти / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2001.
8. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 370.
9. Bollnow O. F. Existenzphilosophie und Pädagogik: Versuch über unstetige Formen der Erziehung. Stuttgart : Kohlhammer, 1959.

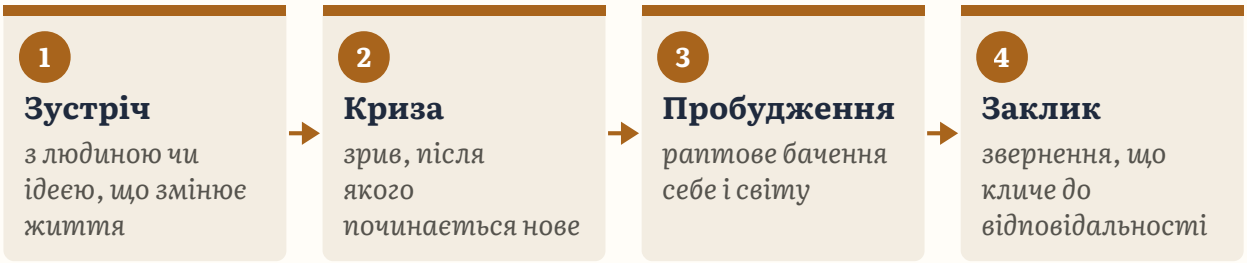

Схема 6.2. Нестабільні форми виховання за Больновим

Учитель має бути готовий до таких моментів і створювати атмосферу довіри й безпеки. Больнов спирався тут на Гайдеґґера, який описав, як по пережитому страху ми кажемо: «власне, нічого не було» («Що таке метафізика?», 1929)[10].

ГБ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Герт Бієста (Прекрасний ризик освіти)

Бієста бере в екзистенціалістів головне: освіта завжди пов'язана з ризиком, бо учні — не об'єкти, які можна запрограмувати, а суб'єкти, що відповідають по-своєму. Освіта без ризику, за Бієстою, перестає бути освітою і стає дресурою[11]. Больнов сказав би те саме про зустріч і кризу.

НАВЧАЛЬНИЙ КЕЙС

Марія і Андрій

Андрій у сьомому класі «вимкнувся»: не вчить, на уроках мовчить. Учителька біології Марія не ставить двійку, а питає: «Що тобі насправді цікаво?» Виявляється — риболовля. Наступний урок — біля річки: екосистема водойми, якість води, життя риб, і частину уроку веде Андрій. Він не став відмінником одразу, але вперше відчув, що навчання — про його життя. Що тут екзистенційного? Діалог замість контролю, учень як суб'єкт вибору, зв'язок знань із власним досвідом.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Василь Стус — поет екзистенційного вибору: «бути собою» навіть у таборі, де він перекладав Рільке й писав «Палімпсести». Що означає автентичність у ситуації, коли за неї платять свободою?

10. Heidegger M. Was ist Metaphysik? Bonn : Cohen, 1929.
11. Biesta G. The Beautiful Risk of Education. Boulder : Paradigm Publishers, 2013.

6.2

Феноменологія: назад до самих речей

Феноменологія — напрям, «*що визначав своє завдання як безпосередній опис досвіду свідомості*»; почалася вона з тези Гуссерля «Назад, до самих речей!»[12]. Перш ніж пояснювати, треба уважно описати, як річ нам дана.

Інтенціональність	**Епохе (ποχή)**	**Життєсвіт**
свідомість — завжди «про щось»	*утримання від судження*	*Lebenswelt*
ми бачимо щось як щось	взяти в дужки готові теорії, щоб побачити свіжо	повсякденний світ досвіду, з якого виростає навіть наука

Схема 6.3. Три ключі Гуссерля

Грецьке ἐποχή (епохе) означає «зупинку», «утримання». Учитель, який практикує епохе, на хвилину відкладає свої готові висновки про учня — «лінивий», «слабкий», «здібний» — і просто дивиться, що відбувається.

ЖАРТОМА

Епохе — це взяти свої упередження в дужки. Студентська версія — взяти в дужки фразу «мені це ніколи не знадобиться» хоча б до кінця семестру.

Класики феноменології самі освітніх систем не аналізували — мости до школи прокладали педагоги[13]. Американські автори збірника «Екзистенціалізм і феноменологія в освіті» (1974) поставили, наприклад, питання, чому школа уникає «*трагічно-серйозного виміру життя*», хоча учень у нього вже включений[14]. А Гордон Чемберлен показав, що феномен — це «*подія чистої свідомості*», і звідси «*інтервал свободи, вимислу, парадоксу в пізнанні*»[15]. Найвідоміший сучасний феноменолог освіти — канадієць Макс ван Манен із книжками «Дослідження живого досвіду» (1990) і «Такт навчання» (1991)[16,17].

12. Вашкевич В. М. Феноменологія // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 103.
13. Там само. С. 103.
14. Там само. С. 104.
15. Там само. С. 105.
16. van Manen M. Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy. Albany : SUNY Press, 1990.
17. van Manen M. The Tact of Teaching: The Meaning of Pedagogical Thoughtfulness. Albany : SUNY Press, 1991.

Феноменологія повертає в освіту тіло. За Морісом Мерло-Понті, тіло — не інструмент, а «*сама сутність нашого буття-в-світі*», тож освітній ландшафт, у якому суб'єкт завжди лишається стерильним, — це «*ландшафт мертвого, ілюзорного досвіду*»[18].

ЖАРТОМА

Мерло-Понті довів би, що синці з дитячого майданчика — це не травма, а феноменологічний досвід опору світу. Батькам цей аргумент радимо не наводити.

Станіслав Ігнацій Віткевич. Портрет Романа Інґардена, 1937. Суспільне надбання

РОМАН ІНҐАРДЕН У ЛЬВОВІ

Учень Гуссерля Роман Інґарден (1893–1970) жив і працював у Львові з 1925 року: спершу вчителював у гімназії, а 1933–1941 рр. був професором Львівського університету. Він описав «шари» літературного твору: звук слова, значення, зображені предмети, вигляди. Читач «конкретизує» твір, добудовуючи його власним досвідом[19]. Для вчителя літератури це означає: урок — не переказ «правильної думки автора», а зустріч, у якій текст щоразу оживає заново.

НАВЧАЛЬНИЙ КЕЙС

Світлана й Олег читають «Лісову пісню»

Світлана диктує «ідейний зміст» і вимагає відтворити його на контрольній. Олег спершу просить: «Опишіть, що ви відчули, коли Мавка повернулася в ліс. Без оцінок — просто опишіть». Через тиждень учні Олега пам'ятають текст, бо він став їхнім досвідом. Це і є феноменологічний підхід: від підручника — до досвіду учня, від готової відповіді — до свіжого бачення.

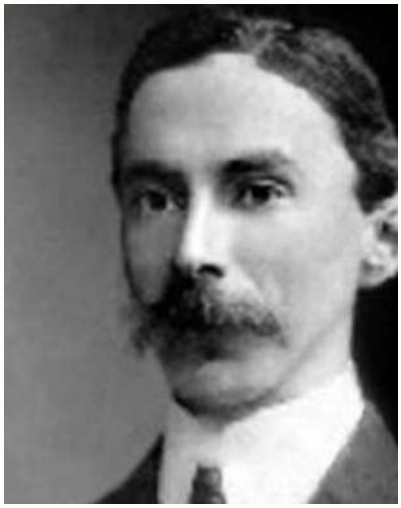
Феноменологія «*не вирішує всіх проблем освіти*», але дозволяє вчителеві ««*увійти*» *в пізнавальну ситуацію*» і допомогти учневі прояснити значення в його власній свідомості[20]. Українським читачам радимо книжку Вахтанга Кебуладзе «Феноменологія досвіду»[21].

18. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 223.
19. Ingarden R. Das literarische Kunstwerk. Halle : Niemeyer, 1931.
20. Вашкевич В. М. Феноменологія. С. 105–106.
21. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і літера, 2011.

6.3

Аналітична філософія: ясність понять

Аналітичну філософію вважають «*скоріше стилем та методом дослідження, аніж певною філософською школою*»; її головні риси — «*ясність формулювань та точність викладу*», раціональність і логічність аргументації[22]. Близько 1900 року Бертран Расселл і Джордж Мур повстали проти британського ідеалізму гегелівського типу, а Готлоб Фреге показав, що арифметику можна вивести з логіки[23].

Бертран Расселл (1872–1970). Суспільне надбання

Джордж Мур (1873–1958). Суспільне надбання

Людвіг Вітгенштайн (1889–1951). Суспільне надбання

> *Межі моєї мови означають межі мого світу.*[24]

Вітгенштайн закінчує «Трактат» образом драбини: хто зрозумів книжку, має відкинути її, як драбину, по якій піднявся (6.54).

ЖАРТОМА

Вітгенштайн радив відкинути його книжку, як драбину, щойно ви по ній піднялися. Студенти зазвичай застосовують цей метод до підручника ще до того, як по ньому піднялися.

22. Гомілко О. Є. Аналітична філософія // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 107.
23. Там само. С. 107–108.
24. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / пер. з нім. Є. Поповича. Київ : Основи, 1995 («Логіко-філософський трактат», 5.6).

Людвіг Віттенштайн. Суспільне надбання

ГЕНІЙ ФІЛОСОФІЇ — СІЛЬСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ

Після «Трактату» (1921) Віттенштайн вирішив, що розв'язав усі проблеми філософії, і пішов працювати вчителем початкових класів у гірські села Австрії (1920–1926). Учив математики через задачі з життя, водив на екскурсії, складав з дітьми скелети тварин, уклав для учнів орфографічний «Словник для народних шкіл» (1926). Але був надто суворим: після випадку, коли він ударив учня, покинув школу — і згодом повернувся до філософії.

Чи гарантує геніальність ученого хорошу педагогіку? Історія Віттенштайна — переконлива відповідь «ні».

Аналітична філософія освіти

Як окрема галузь аналітична філософія освіти постала в 1950–1960-х[25]. Її мета — прояснити поняття, якими ми користуємося, не задумуючись: «навчання», «виховання», «знання», «індоктринація».

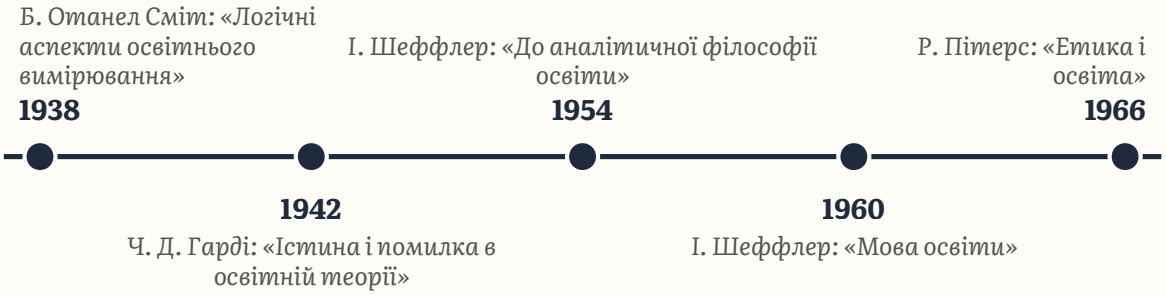

Схема 6.4. Віхи аналітичної філософії освіти

Показова позиція Гарді: під впливом логічного емпіризму він уважав, що знання в школі представляють лише математика, логіка і природознавство, а гуманітарні предмети лише «*стимулюють та посилюють схвалені (соціально легітимні) емоції*»[26]. Пізніше Річард Пітерс заперечив: освіта — це ініціація у цінні форми знання, вона передбачає розуміння, цінний зміст і морально прийнятні методи[27].

ВПРАВА: АНАЛІЗ ПОНЯТЬ

Чим відрізняються: навчання від дресирування? виховання від індоктринації? знання від запам'ятовування? Спробуйте дати визначення, які проведуть межу, — і знайдіть приклад, що її порушить.

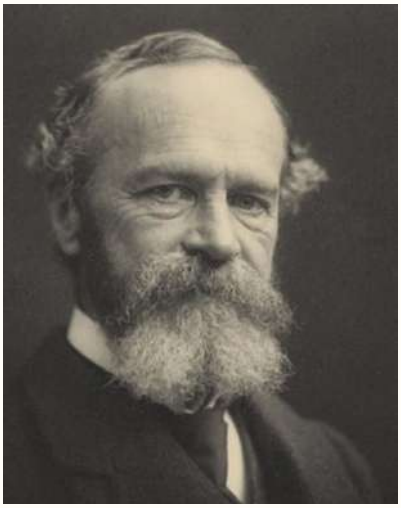
25. Гомілко О. Є. Аналітична філософія. С. 109.
26. Там само. С. 111.
27. Peters R. S. Ethics and Education. London : Allen & Unwin, 1966.

6.4

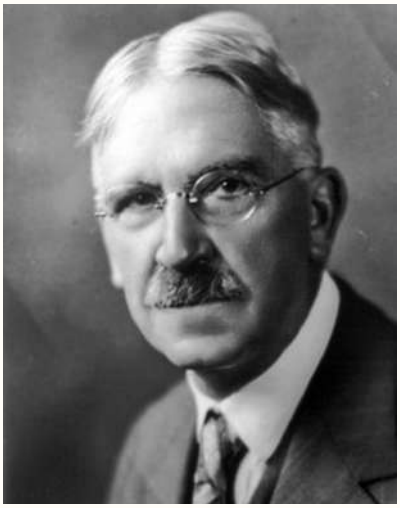
Прагматизм: ідея перевіряється наслідками

Чарльз Пірс (1839–1914). Суспільне надбання

Вільям Джеймс (1842–1910). Суспільне надбання

Джон Дьюї (1859–1952). Суспільне надбання

Слово «прагматизм» походить від грецького πρᾶγμα (прагма) — «справа, дія». Принцип сформулював Чарльз Пірс у статті «Як зробити наші ідеї ясними» (1878): щоб зрозуміти ідею, з'ясуй, які практичні наслідки вона має[28]. Самого слова «прагматизм» Пірс тоді ще не вживав: його оприлюднив Вільям Джеймс 1898 року, пославшись на Пірса[29]. Простий приклад: щоб пізнати ручку чи окуляри, ми пов'язуємо їх із наслідками застосування — письмом, читанням, «*підготовкою до здачі екзамену*»[30]. Джеймс додав: якщо дві теорії мають однакові наслідки, суперечка між ними лише словесна. Істина — не копія реальності, а те, що перевіряється досвідом.

Отже, прагматизм — це насамперед метод мислення й експериментальної перевірки ідей: ідея варта стільки, скільки вона дає змогу зрозуміти й зробити в досвіді, а істину перевіряє спільнота дослідників.

Джон Дьюї. Суспільне надбання

ДЖОН ДЬЮЇ (1859–1952)

Батько прогресивної освіти. «Моє педагогічне кредо» (1897): освіта — «*процес життя, а не підготовка до майбутнього життя*»[31]. «Демократія і освіта» (1916): школа — мініатюрна демократична спільнота[32]. «Мистецтво як досвід» (1934): «розум — передусім дієслово», тобто не склад знань, а спосіб діяти в ситуаціях.

28. Peirce C. S. How to Make Our Ideas Clear // Popular Science Monthly. 1878. Vol. 12. P. 286–302.
29. James W. Philosophical Conceptions and Practical Results // University Chronicle (Berkeley). 1898. Vol. 1, No. 4. P. 287–310.
30. Хоменко Г. В. Прагматизм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 114.
31. Dewey J. My Pedagogic Creed // The School Journal. 1897. Vol. 54, № 3. P. 77–80.
32. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York : Macmillan, 1916. Укр. пер.: Дьюї Дж. Демократія і освіта. Львів : Літопис, 2003.

Дьюї вважав, що «*освіта потребує філософії так само як філософія потребує освіти*», а сама освіта «*не є самоціллю, вона являє собою інструмент соціальних змін на благо людини*»[33]. Важлива й механіка мислення в Дьюї: ми діємо автоматично, доки все працює, а мислення вмикається «*винятково в точці екзистенційного або інструментального збою*» — у проблемній ситуації[34]. Звідси небезпека штучного інтелекту, який миттєво закриває цей «зазор» готовою відповіддю.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Лабораторна школа в Чикаго (1896–1904)

Дьюї з дружиною Еліс заснували школу при Чиказькому університеті як «лабораторію» для перевірки педагогічних ідей. Готуючи їжу, діти вивчали хімію, вимірювання і дроби; від прядки до верстата — історію ремесел; на городі й у майстерні — біологію, географію, математику. А ще Дьюї ніяк не міг знайти для школи робочі столи. Один із постачальників відповів: «Боюсь, професоре, у нас немає того, що ви хочете. Ви хочете меблі, за якими діти могли б працювати, а ці всі — для того, щоб слухати»[35].

Діяльнісний підхід, інтегровані уроки, «навчання через дію» в Новій українській школі — прямі нащадки ідей Дьюї.

ЖАРТОМА

Постачальник меблів 1896 року сформулював головну проблему шкільної архітектури краще за багатьох професорів: парти зроблено для того, щоб слухати. Через 130 років більшість парт досі з цим згодні.

РР

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Річард Рорті (Соціалізація і індивідуалізація)

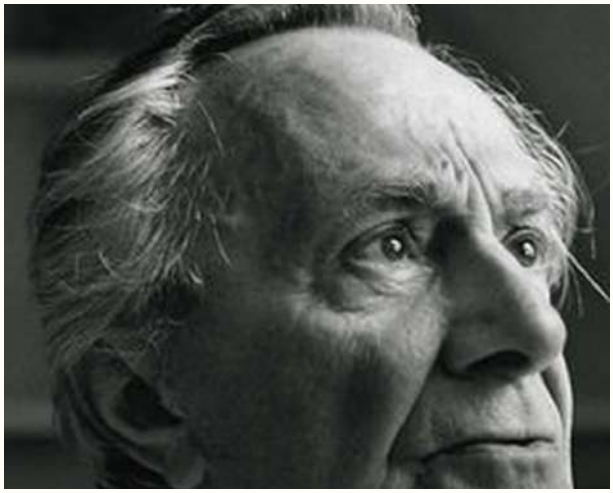
Американський неопрагматист (1931–2007) у статті «Освіта як соціалізація і як індивідуалізація» (1989) розвів два завдання, які постійно плутають. Школа передає спільні знання й цінності, без яких неможливе громадянство. Університет допомагає молодій людині сумніватися в них і творити себе[36]. Хто вимагає від школи лише бунту, а від університету лише слухняності, шкодить обом. Це прагматизм Дьюї, перекладений мовою кінця XX століття.

33. Хоменко Г. В. Прагматизм. С. 116.
34. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 288.
35. Там само. С. 329.
36. Rorty R. Education as Socialization and as Individualization // Rorty R. Philosophy and Social Hope. London : Penguin, 1999. P. 114–126.

6.5

Постмодернізм: недовіра до великих розповідей

Постмодернізм пов'язують із кризою цивілізації модерного типу і ««*технократичним перекосом» знання на шкоду його гуманітарній складовій*»[37]. Риси постмодерну — критична рефлексивність, плюралізм, «*толерантність до невизначеності*», увага до різноманітності й інклюзії[38].

Жан-Франсуа Ліотар. Фото: Bracha L. Ettinger, CC BY-SA 2.0

Мішель Фуко. Суспільне надбання

Жан-Франсуа Ліотар у «Ситуації постмодерну» (1979) визначив постмодерн як недовіру до метанаративів — великих розповідей про прогрес, емансипацію, абсолютний дух[39]. Цікаво, що ця книжка — доповідь про стан знання для Ради університетів Квебеку. Її діагноз: знання в постіндустріальному суспільстві підпорядковується принципу ефективності[40].

Мішель Фуко в «Наглядати й карати» (1975) показав школу як дисциплінарну установу поруч із в'язницею і казармою: розклад, нагляд, іспит[41]. Жак Дерріда навчив «розбирати» тексти — шукати приховані протиставлення. А белл гукс вважала, що вже перестановка меблів в аудиторії в коло — «*перший, засадничий політичний акт звільнення*»[42].

37. Горбунова Л. С. Постмодернізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 118.
38. Там само. С. 119.
39. Lyotard J.-F. La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Paris : Minuit, 1979.
40. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 196.
41. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / пер. з фр. П. Таращука. Київ : Основи, 1998.
42. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 333.

Що дає	Де межа
ЗНАННЯ	
контекстуальність, критичне мислення	множинність прочитань відсутність фактів
ВЛАДА	
діалог замість авторитаризму	релятивізм на службі пропаганди
ГОЛОСИ	
різноманітність та інклюзія	агресія — факт, а не «точка зору»

Критичне мислення — не сумнів у всьому, а вміння відрізняти аргумент від маніпуляції

Схема 6.5. Постмодернізм в освіті: сила і межа

Критики вважають, що постмодернізм «*веде до морального нігілізму, політичної апатії*»[43]. У час війни й пропаганди теза «усе відносно» стає небезпечною. Множинність інтерпретацій не скасовує фактів.

ЖАРТОМА

Постмодерніст каже: «Істина — це лише інтерпретація». Студент на заліку каже: «Моя відповідь — це лише інтерпретація». Викладач-постмодерніст ставить «незараховано» і пояснює: «Це теж лише інтерпретація».

Від трансверсального розуму до трансверсальних компетентностей

З постмодерном пов'язують концепцію «трансверсального розуму» Вольфганга Вельша — здатності переходити між різними раціональностями, культурами й дисциплінами[44]. Ця ідея «*знайшла своє втілення в рекомендаціях* ЮНЕСКО» щодо трансверсальних компетентностей[45,46].

43. Горбунова Л. С. Постмодернізм. С. 120.
44. Там само. С. 121.
45. Там само. С. 122.
46. UNESCO. Regional Study on Transversal Competencies in Education Policy and Practice (Phase I). Bangkok : UNESCO, 2015.

Мислення	Стосунки	Я сам	Світ
критичне й інноваційне	*міжособистісні навички*	*внутрішньоособистісні*	*глобальне громадянство*
аналіз, творчість, розв'язання проблем	комунікація, команда, розв'язання конфліктів	самодисципліна, емпатія, толерантність до невизначеності	повага до різноманітності, громадянська участь

Схема 6.6. Трансверсальні компетентності (ЮНЕСКО, 2015)

Рамку розробила мережа ЮНЕСКО ERI-Net для Азійсько-Тихоокеанського регіону; в Україні їй близькі «наскрізні вміння» Нової української школи.

НАВЧАЛЬНИЙ КЕЙС

Перечитування «Заповіту»

Сергій пише есе. Перше прочитання: вірш Шевченка — символ національної ідеї і вільної України. Викладачка пропонує знайти інші шари: біблійні мотиви, тему смерті й безсмертя, загальнолюдську свободу від «кайданів». Сергій бачить: нові прочитання не скасовують національного змісту, а поглиблюють його. Класика — не музейний експонат з однією «правильною» інтерпретацією, а текст, що говорить до кожного покоління. Чому «Заповіт» звучить інакше після 2022 року?

6.6

Фемінізм: рівність і турбота

Фемінізм — це «*соціальний, політичний, культурний та інтелектуальний рух, спрямований як на досягнення рівних прав жінок, так і на встановлення нового порядку, в якому стандарт не визначався би чоловічими мірками*»[47].

47. Гомілко О. Є. Фемінізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 124.

Мері Волстонкрафт. Портрет роботи Джона Опі. Суспільне надбання

Сімона де Бовуар. Фото: Fritz Cohen. Суспільне надбання

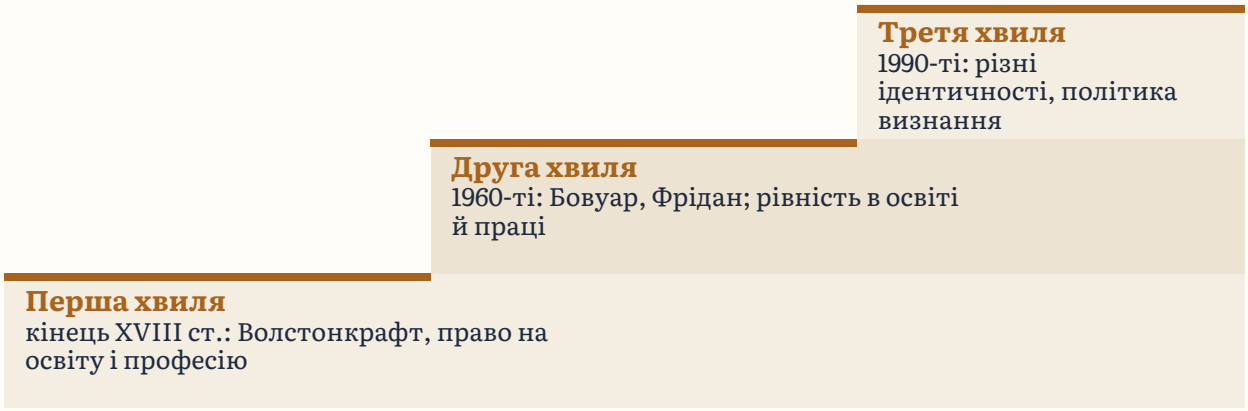

Схема 6.7. Три хвилі фемінізму

Перша хвиля почалася з Мері Волстонкрафт[48]. Її «На захист прав жінки» (1792) вимагав для дівчат такої самої освіти, як для хлопців (про її полеміку з «Емілем» Руссо йшлося в лекції 4). Сімона де Бовуар у «Другій статі» (1949) розрізнила біологічну стать і соціально нав'язану роль: «Жінкою не народжуються — нею стають»[49,50].

Бовуар важливо читати в контексті. Коли вона пише, що людство віддало перевагу «статі, що вбиває», а не «статі, що народжує», це не її ідеал, а опис патріархальної логіки, яку вона критикує.

48. Там само. С. 125.
49. Бовуар С. де. Друга стать : у 2 т. / пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собка. Київ : Основи, 1994–1995.
50. Гомілко О. Є. Фемінізм. С. 126.

Нел Ноддінгс (1929–2022). Фото: Jim Noddings, CC BY-SA 4.0

белл гукс (1952–2021). Фото: Alex Lozupone, CC BY-SA 4.0

Для філософії освіти особливо важлива етика турботи. Психологиня Керол Гілліган у книжці «Іншим голосом» (1982) показала, що поруч з етикою справедливості, яка мислить правилами й правами, існує етика турботи, що мислить стосунками й відповідальністю[51]. Нел Ноддінгс у книжці «Турбота» (1984) перенесла цю ідею в педагогіку: основа виховання — стосунок турботи між учителем і учнем[52]. Етика турботи ставить питання про «*відношення між справедливістю та турботою*»[53]. белл гукс у «Навчати долати межі» (1994) описала освіту як практику свободи[54]. Ім'я «белл гукс» авторка свідомо писала з малої літери: важить ідея, а не особа.

ЖАРТОМА

белл гукс писала своє ім'я з малої літери, щоб наголосити: важить ідея, а не автор. Студентам, які так само пишуть з малої літери власне прізвище на титулі курсової, нагадаю: у вас це поки що не філософська позиція.

Освітні завдання фемінізму: включити жіночий досвід у зміст навчальних програм, підтримувати жінок у науці й доступ до «чоловічих» галузей, боротися з гендерними стереотипами в підручниках і класі.

51. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982.
52. Noddings N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. Berkeley : University of California Press, 1984.
53. Гомілко О. Є. Фемінізм. С. 126.
54. hooks b. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York : Routledge, 1994.

Український фемінізм має свою історію: 1887 року Наталія Кобринська разом з Оленою Пчілкою видала альманах «Перший вінок». А сьогодні десятки тисяч жінок служать у Силах оборони України; з 2018 року закон гарантує їм рівні права на військовій службі. Немає «жіночих» чи «чоловічих» професій.

ЖАРТОМА

Ще кілька років тому хтось вважав керування технікою «чоловічою» справою. Тепер операторка дрона пояснює колегам налаштування з точністю, якої заздрять інженери. Стереотипи збиваються швидше, ніж здається.

Операторка дронів Мирослава, 128-ма бригада ЗСУ. Фото: АрміяInform, CC BY 4.0

Астронавтка Енн Макклейн на МКС. NASA, суспільне надбання

6.7

Підсумок: шість образів учня

Таблиця 6.1. Шість напрямів — шість образів учня

	Ключова ідея	Учень	Учитель
Екзистенціалізм	існування передує сутності	той, хто обирає себе	співрозмовник
Феноменологія	назад до самих речей	носій живого досвіду	тактовний провідник
Аналітична філософія	ясність понять	той, хто розуміє	аналітик понять
Прагматизм	ідея = наслідки	дослідник	організатор досвіду
Постмодернізм	недовіра до метанаративів	один із багатьох голосів	фасилітатор діалогу
Фемінізм	рівність і турбота	особа поза стереотипами	той, хто дбає

Жоден напрям не має монополії на істину про освіту. Добрий учитель вміє міняти окуляри: бути співрозмовником на кризовій розмові, аналітиком понять на семінарі, організатором досвіду на проєкті і тим, хто дбає, завжди. Наступного разу ми перейдемо від напрямів до проблем: що таке навчання й учіння, яка цінність знань і хто визначає навчальну програму.

Питання для самоконтролю

1. Що означає теза «існування передує сутності» і які освітні наслідки вона має?
2. Чим відрізняються стосунки «Я — Ти» і «Я — Воно» в освіті? Як це стосується онлайн-навчання?
3. Що таке нестабільні форми виховання за Больновим?
4. Що таке епохе й життєсвіт? Як учитель може практикувати феноменологічний підхід?
5. Що Роман Інґарден дає вчителеві літератури?
6. Чим відрізняються навчання від дресирування, виховання від індоктринації?
7. Чому Вітгенштайн-учитель — повчальна історія для педагогіки?
8. Що таке прагматична максима Пірса? Як прагматизм перевіряє ідеї?
9. Які ідеї Дьюї втілено в Новій українській школі?
10. Як поєднати постмодерну множинність прочитань і тверде знання фактів про війну?
11. Що таке етика турботи? Як вона співвідноситься зі справедливістю?
12. Який із шести напрямів найближчий до того, як навчали вас? А до того, як хотіли б навчати ви?

Глосарій

Екзистенціалізм
напрям, що ставить у центр людське існування, свободу, вибір і відповідальність.

Існування передує сутності
теза Сартра: людина спершу існує, а ким бути, визначає своїм вибором.

Автентичність
життя відповідно до власного вибору, без самообману і «як усі».

«Я — Ти»
за Бубером, стосунок зустрічі, протилежний ставленню до іншого як до речі («Я — Воно»).

Епохе (ἐποχή)
у феноменології — утримання від суджень, «взяття в дужки» готових теорій.

Інтенціональність
за Гуссерлем, спрямованість свідомості: свідомість завжди є свідомістю «про щось».

Життєсвіт (Lebenswelt)
повсякденний світ досвіду, з якого виростає наукове пізнання.

Концептуальний аналіз
метод аналітичної філософії: прояснення значення понять.

Прагматична максима
принцип Пірса: значення ідеї — в її практичних наслідках.

Навчання через дію
принцип Дьюї: знання здобувають, розв'язуючи реальні проблеми в спільній діяльності (learning by doing).

Метанаратив
за Ліотаром, «велика розповідь», що претендує пояснити все.

Трансверсальні компетентності
уміння, що «проходять крізь» усі предмети (ЮНЕСКО, 2015).

Етика турботи
етичний підхід, у центрі якого стосунок турботи (Гілліган, Ноддінгс).

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Бубер М. Я і Ти / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2001.
4. van Manen M. Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy. Albany : SUNY Press, 1990.
5. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і літера, 2011.
6. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / пер. з нім. Є. Поповича. Київ : Основи, 1995.
7. Peters R. S. Ethics and Education. London : Allen & Unwin, 1966.
8. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York : Macmillan, 1916. Укр. пер.: Дьюї Дж. Демократія і освіта. Львів : Літопис, 2003.
9. Rorty R. Education as Socialization and as Individualization // Rorty R. Philosophy and Social Hope. London : Penguin, 1999. P. 114–126.
10. Lyotard J.-F. La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Paris : Minuit, 1979.
11. Фуко М. Наглядати й карати: народження в’язниці / пер. з фр. П. Таращука. Київ : Основи, 1998.
12. Бовуар С. де. Друга стать : у 2 т. / пер. з фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собка. Київ : Основи, 1994–1995.
13. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982.
14. Noddings N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. Berkeley : University of California Press, 1984.
15. hooks b. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York : Routledge, 1994.
16. Biesta G. The Beautiful Risk of Education. Boulder : Paradigm Publishers, 2013.

ЛЕКЦІЯ

7 Навчання і учіння як проблема філософії освіти

> *«Книги — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить.»*
>
> Іван Франко

Читальна зала Києво-Могилянської академії. Фото: Anntinomy, CC BY-SA 4.0

Що варто знати? Як ми змінюємося, коли вчимося? І як навчитися не давати собою маніпулювати? Сьогодні чотири великі питання: цінність знань і навчальна програма, трансформативна освіта, предметні галузі та медіаосвіта. А почнемо зі школи, якої немає на жодній мапі, бо вона під землею.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

7.1 Школа під землею: що таке навчання?

7.2 Цінність знань і навчальна програма

7.3 Логіка і критичне мислення

7.4 Трансформативна освіта і навчання дорослих

7.5 Предметні галузі: педагогічна, природнича, релігійна, художня

7.6 Медіаосвіта в часи інформаційної війни

7.7 Підсумок

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- розрізняти утилітарне і класичне розуміння цінності знань, два способи виробництва знань;
- пояснювати функції навчальної програми та напрями її оновлення;
- описувати рівні навчання Бейтсона й етапи трансформативного навчання Мезіроу;
- характеризувати особливості педагогічної, природничої, релігійної, художньої освіти;
- застосовувати підходи медіаосвіти й метод SIFT до перевірки інформації.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

утилітаризм | Mode 1 / Mode 2 | навчальна програма (курикулум) | критичне мислення | андрагогіка | самокероване навчання | навчитися вчитися | дезорієнтувальна дилема | трансформативне навчання | ейджизм | медіаграмотність | метод SIFT

7.1

Школа під землею: що таке навчання?

Школа в харківському метро. Фото: Офіс Президента України, CC0

З вересня 2023 року діти в Харкові вчаться на станціях метро, а згодом і в спеціально збудованих підземних школах: так безпечніше під обстрілами. Немає звичних класів, дзвінків, шкільного подвір'я, — але є вчитель, учні й бажання вчитися. Що ж тоді таке навчання, якщо його не можна звести до будівлі, розкладу й програми?

ЖАРТОМА

Харківські школярі першими в Європі мають підставу казати «я їду до школи» і «я вже в школі» одночасно: вагон і клас розділяє лише платформа. Запізнитися через поїзд тут — поважна причина вдвічі.

Коли український викладач проводить заняття в укритті, він «*не відстає від своїх європейських колег*», а «*здійснює безпрецедентну роботу з утримання онтологічного горизонту смислу в ситуації колапсу*»; і саме тоді «*його маргіналізований укриттям простір стає справжнім центром розгортання світової історії*»[1]. Навчання — це не стіни, а стосунок і смисл.

ЖАРТОМА

Шкільна будівля без учнів — просто будівля. Учні без будівлі — все одно школа. Філософи освіти знали це давно, але довести на практиці довелося харківським учителям.

ПИТАННЯ ДО ВАС

Що з вашого шкільного досвіду лишилося б, якби забрати будівлю, дзвінок і журнал? Що саме тоді й було навчанням?

7.2

Цінність знань і навчальна програма

Головний корпус Університету Гумбольдта в Берліні — символ дослідницького університету. Фото: Christian Wolf, CC BY-SA 3.0 DE

1. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 439.

Прийнято казати, що в сучасному суспільстві цінність знань зростає. Так, але природа цієї цінності інша. «*Абстрактна етика в науках крок за кроком поступається етиці утилітаризму, яка спрямована на досягнення конкретних прагматичних результатів за мінімальних витрат*»[2,3]. Якщо в античній теорії цінність абсолютна, бо є способом буття блага, то в утилітаризмі вона відносна[4].

Генрі Вільям Пікерсгілл. Джеремі Бентам. Суспільне надбання

ДЖЕРЕМІ БЕНТАМ (1748–1832)

Батько утилітаризму. Його формула: «Найбільше щастя найбільшої кількості людей — мірило правильного і неправильного» («Фрагмент про врядування», 1776)[5]. Бентам заповів своє тіло науці: його «автоікону» — скелет в одязі з восковою головою — досі можна побачити в Університетському коледжі Лондона, першому університеті Англії, що приймав студентів незалежно від віросповідання.

Утилітаризм сформувався наприкінці XVIII ст.: «Фрагмент про врядування» вийшов 1776 року, а «Вступ до принципів моралі та законодавства» — 1789-го.

ЖАРТОМА

Бентам заповів, щоб його тіло виставили в університеті. Він і досі присутній на засіданнях ради коледжу. За легендою, в протоколах його позначають як «присутній, але не голосує». Найбільш дисциплінований член будь-якої ради.

Грецький компаративіст Андреас Казаміас зауважує: дискурс ЄС щодо освіти «*пройнятий інструменталістським етосом, який розглядає знання і культуру як засіб досягнення економічних цілей*»[6]. Саме на цьому утилітарному ґрунті будується ідеал «суспільства знань».

2. Терепищий С. О. Цінність знань та навчальна програма // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 129.
3. Терепищий С. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016.
4. Терепищий С. О. Цінність знань та навчальна програма. С. 130.
5. Bentham J. A Fragment on Government. London : T. Payne, 1776.
6. Терепищий С. О. Цінність знань та навчальна програма. С. 130.

Таблиця 7.1. Два способи виробництва знань (за М. Ґіббонсом та ін., 1994)

	Спосіб 1 (традиційний)	Спосіб 2 (новий)
Мета	когнітивна корисність: знання як надбання людства	пряме застосування для конкретного користувача
Хто визначає напрям	сам науковець	попит: промисловість, уряд, суспільство
Де виробляють	в академічній спільноті, у межах дисциплін	у мережах, часто поза університетами
Критерій якості	наукове значення, рецензія колег	плюс вплив, корисність, ефективність

Цю відмінність описали Майкл Ґіббонс, Гельґа Новотни та їхні колеги в книжці «Нове виробництво знань» (1994)[7]. Але є й жорсткіша оцінка «Mode 2»: знання «*легітимізується вже не критерієм фундаментальної істинності, а суто прагматичною, миттєвою доречністю*», — це «*інтелектуальний «фастфуд»*»[8].

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ

Філософія, історія, теоретична математика — «некорисні»? Але саме з «некорисної» теорії чисел виросла сучасна криптографія, що захищає ваші банківські картки.

Альтернатива утилітарному знанню — класичний університет. Гумбольдтівська модель (1810) поєднала дослідження і викладання, свободу викладання й навчання і «*право витрачати роки на проблему, яка не має жодної очевидної утилітарної користі*»[9,10]. Ньюмен в «Ідеї університету» (1852) додав, що університет існує «*задля цілісного формування інтелекту*»[11]. Докладно про обидві моделі йтиметься в лекції 10.

Навчальна програма

Навчальна програма в широкому сенсі — «*масштабна тривала система підготовки фахівця з певної спеціальності*», у вузькому — програма конкретної дисципліни; у широкому значенні вживають ще слово «курикулум»[12].

7. Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., Trow M. The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies. London : Sage, 1994.
8. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 26.
9. Там само. С. 176.
10. Humboldt W. von. Über die innere und äußere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin (1810) // Humboldt W. von. Werke in fünf Bänden. Bd. 4. Darmstadt : WBG, 1964.
11. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 177.
12. Терепищий С. О. Цінність знань та навчальна програма. С. 132.

Функції	Оновлення
на які питання відповідає	*основні напрями*
зміст: модулі, теми	міждисциплінарні зв'язки
місце серед інших дисциплін	навчання впродовж життя
очікувані результати	самомоніторинг і критичне мислення
методи оцінювання	різні форми оцінювання

Схема 7.1. Що визначає навчальна програма і куди вона змінюється

Сьогодні наголошують на відході від стандартизованого оцінювання й на оцінюванні прогресу щодо власного розвитку учня, «*а не стандартною нормою*», але й застерігають: нове треба вводити поступово, «*уникнути суб'єктивізму та псевдоноваторських підходів*»[13].

ГБ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Герт Бієста (Три питання до будь-якої програми)

Бієста радить перевіряти будь-яку навчальну програму трьома питаннями: що вона дає для кваліфікації (знань і вмінь), для соціалізації (входження в традиції та спільноти) і для суб'єктифікації — становлення людини як відповідального, вільного «хтось»[14]. Утилітарна програма зазвичай бачить лише перше питання.

ВПРАВА НА 5 ХВИЛИН

Уявіть, що ви пишете програму однієї шкільної дисципліни для дітей, які вчаться в метро під час війни. Що залишите обов'язковим? Що приберете? Що додасте — і чому? Яку «цінність знань» ви цим обираєте?

7.3

Логіка і критичне мислення

Критичне мислення — це «*об'єктивний, раціональний, правильний формат розуміння отриманої інформації*», що реалізується через усвідомлення, обґрунтованість, рефлексивність[15]. Його основа — логіка, «*наука про закони та форми правильного міркування*»[16]. Розрізняють паралогізми (помилки ненавмисні, через незнання) і софізми (навмисні, щоб увести в оману)[17].

13. Там само. С. 133.
14. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, № 1. P. 33–46.
15. Гайдич Н. М. Логіка та критичне мислення // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 135.
16. Там само. С. 135.
17. Там само. С. 135.

Тотожності	Суперечності	Виключеного третього	Достатньої підстави
A є A	*не (A і не-A)*	*A або не-A*	*чому?*
думка має бути тотожна сама собі	два несумісні судження не можуть бути істинними разом	з двох суперечливих одне істинне, третього не дано	кожна істинна думка має бути обґрунтована

Схема 7.2. Чотири закони мислення

Особливо корисна для медіаграмотності тема запитань. Це запитання з хибною передумовою — провокаційні, на які не можна дати правильної відповіді. Приклад: «Чи перестанеш ти все життя плакати?»[18].

Схема 7.3. Правила аргументації і помилки, що їх порушують

Окрема група — некоректні прийоми: «аргумент до публіки», «до особи», «до авторитету», «до мас»[19]. І важливе застереження: *«розкритикувати аргументи чи форму аргументації, не означає розкритикувати саму тезу»*[20]. Це правило варто пам'ятати кожному, хто сперечається в коментарях.

ЖАРТОМА

«Аргумент до особи» в чистому вигляді: «Що може знати про логіку людина, яка ставить крапку з комою?» Логічна помилка. Але, визнаймо, крапка з комою справді викликає сумніви.

18. Там само. С. 140.
19. Там само. С. 141.

7.4

Трансформативна освіта і навчання дорослих

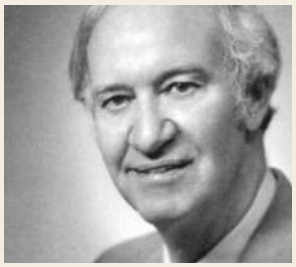
Мануель Кастельс, 2014. CC BY-SA 2.0

МАНУЕЛЬ КАСТЕЛЬС

Іспанський соціолог, автор трилогії «Інформаційна епоха» (1996–1998). Глобалізація й інформаційна революція, за ним, змінили всі сфери життя; новий стан цивілізації — мережеве суспільство[21]. Звідси образи «простору потоків» і «позачасового часу», у які викинуто індивіда[22].

Висновок для освіти: «*Освіта в суспільстві перманентної трансформації повинна трансформувати індивіда, тобто бути трансформативною освітою*», і супроводжувати людину все життя[23]. Три наріжні камені теорії навчання дорослих — андрагогіка, самокероване навчання і трансформативне навчання[24].

Андрагогіка: дорослі вчаться інакше

Малкольм Ноулз. Суспільне надбання

МАЛКОЛЬМ НОУЛЗ (1913–1997)

Американський дослідник, який зробив андрагогіку — науку про навчання дорослих — популярною[25]. Саме слово ще 1833 року вжив німецький учитель Александр Капп.

20. Там само. С. 141.
21. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура / пер. з англ. О. Марченка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
22. Горбунова Л. С. Трансформативна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 144.
23. Там само. С. 144.
24. Там само. С. 144.
25. Knowles M. S. The Modern Practice of Adult Education: Andragogy versus Pedagogy. New York : Association Press, 1970.

Таблиця 7.2. Шість принципів андрагогіки за Ноулзом

Принцип	Що він означає для дорослого
Потреба знати	навіщо мені це?
Самосприйняття	я відповідаю за свої рішення
Досвід	головний ресурс навчання
Готовність	вчуся, коли це потрібно в житті
Орієнтація на задачі	не предмет, а проблема
Внутрішня мотивація	сенс, а не оцінка

Українська реальність дає безліч прикладів: ветерани, які опановують нову професію; вчителі, що за тиждень навчилися вести уроки онлайн; мільйони користувачів «Дія.Освіти». Це і є самокероване навчання дорослих.

ЖАРТОМА

Андрагогіка каже: дорослий учиться, коли розуміє, навіщо. Тому найшвидший курс у житті кожного українця — «як перезапустити роутер після блекауту». Мотивація стовідсоткова, досвід щоденний.

Бейтсон: навчитися вчитися — і перевчатися

Антрополог Ґреґорі Бейтсон у «Кроках до екології розуму» (1972) розрізнив рівні навчання[26,27]:

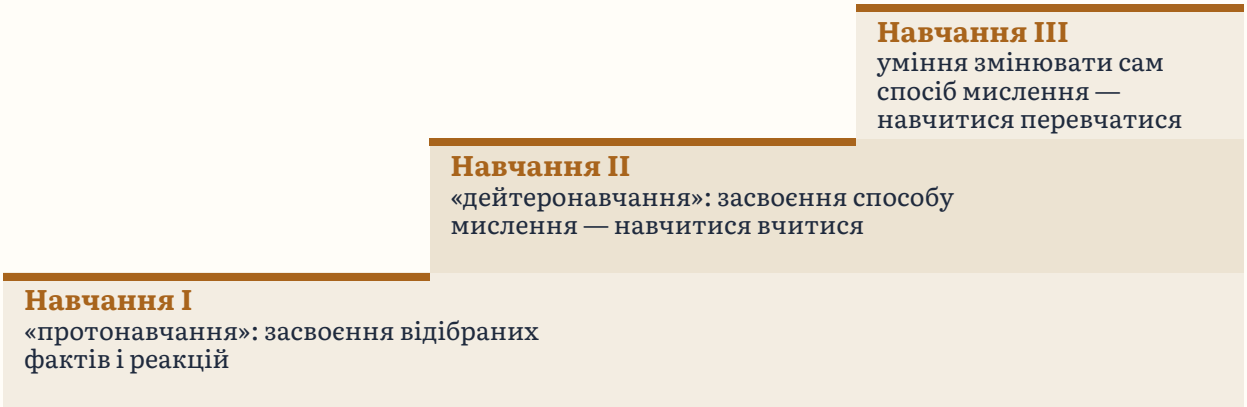

Схема 7.4. Рівні навчання за Бейтсоном

Без «навчання навчатися» перше навчання призводить до «*висушування і окостеніння розуму*»; а в нестабільному світі вищою цінністю стає «навчання перевчатися» — знання про те, «*як позбавлятися від звичок, що перетворилися на окови*»[28].

26. Bateson G. Steps to an Ecology of Mind. San Francisco : Chandler, 1972.
27. Горбунова Л. С. Трансформативна освіта. С. 145.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Дельфін-винахідник

Дресувальниця Карен Прайор винагороджувала дельфіна лише за нові трюки. Кілька сеансів поспіль тварина повторювала старі рухи й нічого не отримувала. А потім ніби «зрозуміла правило» — і почала сама вигадувати нові трюки, яких її ніхто не вчив. Бейтсон бачив тут Навчання II: дельфін засвоїв не трюк, а спосіб навчатися. Чи вчить нас університет лише фактам — чи ще й учитися й перевчатися?

Дельфін-афаліна. Фото: Giles Laurent, CC BY-SA 4.0

Цікаво, що вищого рівня навчання дельфін досяг саме тоді, коли за старе перестали хвалити.

ЖАРТОМА

Дельфін Карен Прайор зрозумів, що за повторення старого рибки не дають, і почав винаходити. Ідеальна модель оцінювання творчої роботи. Чомусь у робочих програмах вона досі не прописана.

Мезіроу: навчання, що змінює того, хто вчиться

Теорія трансформативного навчання Джека Мезіроу (1923–2014) почалася з особистого: його дружина Іді в зрілому віці повернулася до коледжу — і змінилася на очах. Мезіроу дослідив жінок, які поверталися до навчання (1978), і помітив, що вони переглядали саме уявлення про себе. Теоретичні засади він узяв у Томаса Куна (парадигма), Паулу Фрейре (консцієнтизація) і Юрґена Габермаса (комунікативна дія)[29,30].

Ключові поняття: система орієнтацій, або «особистісна парадигма»; смислові схеми — звичні ідеї й алгоритми поведінки; смислові перспективи — глибші переконання, «*структура припущень, у межах яких минулий досвід асимілює і трансформує новий досвід*»[31]. Трансформація буває «епохальна» — швидка, через інсайт, та «інкрементальна» — поступова[32].

28. Там само. С. 145.
29. Там само. С. 146.
30. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco : Jossey-Bass, 1991.
31. Горбунова Л. С. Трансформативна освіта. С. 146.
32. Там само. С. 147.

Схема 7.5. Етапи трансформативного навчання за Мезіроу

За Мезіроу, у дискурсі діє лише «*специфічний «ненасильницький примус» найкращого аргументу*»[33,34].

КОЛЕКТИВНА ДИЛЕМА

24 лютого 2022 року

Для мільйонів українців цей день став дезорієнтувальною дилемою в повному сенсі Мезіроу: звичні уявлення про сусідів, мову, історію, себе не витримали зіткнення з реальністю. Перехід на українську, переосмислення культурної спадщини, нові професії й ролі — приклади трансформативного навчання цілого суспільства.

Навчання та освіта дорослих

Навчання та освіту дорослих (НОД) визначають за рекомендацією ЮНЕСКО 2015 року як сукупність формального, неформального й інформального навчання, через яке дорослі розвивають здібності «*необхідні для життя і праці, як у своїх власних інтересах, так і в інтересах своїх громад*»[35]. Важливе поняття тут — ейджизм: дискримінація за віком, термін запропонував 1969 року американський геронтолог Роберт Батлер[36]. Освіта — не прерогатива молодості.

ЖАРТОМА

Ейджизм — це коли вас вважають «застарим» для навчання. Його дзеркальна версія — коли першокурсника вважають «замолодим» для власної думки. Філософія освіти проти обох.

НОД пов'язане з арістотелівським фронесисом (φρόνησις) — практичною мудрістю, що виробляє ««*доброчесний інтелект*»»[37], і з досвідом переміщених осіб, для яких навчання дорослих особливо затребуване[38].

33. Там само. С. 148.
34. Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія. Суми : Університетська книга, 2015.
35. Гомілко О. Є. Навчання та освіта дорослих // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 150.
36. Там само. С. 151.
37. Там само. С. 154.
38. Там само. С. 152.

7.5

Предметні галузі

Урок у школі в харківському метро. Фото: Офіс Президента України, CC0

Педагогічна освіта: хто вчить учителів

Педагогічна освіта — це «*система підготовки кваліфікованих працівників дошкільної, початкової, середньої та вищої освіти*»; її особливості визначаються «*підвищеними соціальними, морально-етичними, когнітивними, комунікативними*» вимогами[39]. Стейкхолдерами є сім'я, громада, держава, бізнес і заклади освіти[40]. Виклики — модернізація вищої школи, європейський освітній простір, дефіцит учителів, навчання під час війни. Університет Драгоманова — один із провідних педагогічних університетів України, тож це про нас.

ЖАРТОМА

Педагогічна освіта — єдина галузь, де студенти на практиці раптом опиняються по інший бік парти і з подивом виявляють, що вчителька все бачила. Абсолютно все.

ПОДУМАЙТЕ

Який учитель найбільше вплинув на вас? Що він робив такого, чого не опишеш у жодній програмі?

39. Кивлюк О. П. Педагогічна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 158.
40. Там само. С. 160–161.

Математична та природнича освіта

Природознавство має сформувати «*науковий світогляд, критичне мислення*» і готувати фахівця, який діятиме за принципом ««*не нашкодь іншому*»»[41]. Тенденції — STEM-освіта, інтегровані курси, міждисциплінарність і трансдисциплінарність, посилення гуманітарної складової[42].

Марина В'язовська. Фото: Petra Lein, CC BY-SA 2.0 DE

МАРИНА В'ЯЗОВСЬКА

Киянка, випускниця природничого ліцею № 145 і Київського університету. 2016 року розв'язала задачу щільного пакування куль у вимірі 8, а 2022-го отримала Філдсівську премію — друга жінка в історії з такою нагородою. Що вирішальне для таких історій: талант, учитель, школа — чи середовище, де математику люблять?

Задача про щільне пакування куль звучить абстрактно, але саме нею користуються інженери зв'язку, коли пакують сигнали в канал.

Релігійна освіта: вірити, знати, розуміти інших

Конфесійна	Релігієзнавча
МЕТА	
передати віру і практику традиції	зрозуміти релігію як явище культури
ДЕ	
церковні школи, катехізація, семінарії	світська школа й університет
УЧИТЕЛЬ	
носій традиції	фахівець, конфесія якого — його особиста справа

Спільна мета — подолання релігійної нетерпимості й діалог традицій

Схема 7.6. Дві моделі релігійної освіти

41. Новіцька Т. В. Математична та природознавча освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 165.
42. Там само. С. 166.

Згідно із Загальною декларацією прав людини освіта має сприяти «*взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами*», а тому релігійну освіту у світській школі можна розглядати як «*критичне та «об'єктивне» … вивчення та пояснення феномену релігії*»[43]. Закон України «Про освіту» гарантує «*невтручання релігійних організацій в освітній процес*» і «*різнобічність та збалансованість інформації*»[44]. В українських школах є курси на вибір: «Основи християнської етики», «Етика», «Культура добросусідства».

ЖАРТОМА

Релігієзнавча модель вимагає від учителя пояснити спільне й відмінне в християнстві, ісламі, юдаїзмі та індуїзмі за сорок п'ять хвилин. Порівняно з цим створення світу за шість днів виглядає неквапним проектом.

Інтер'єр Софії Київської. Фото: Galvm, CC BY-SA 4.0

Художня та літературна освіта

Іван Труш. Портрет Івана Франка. Суспільне надбання

ІВАН ФРАНКО

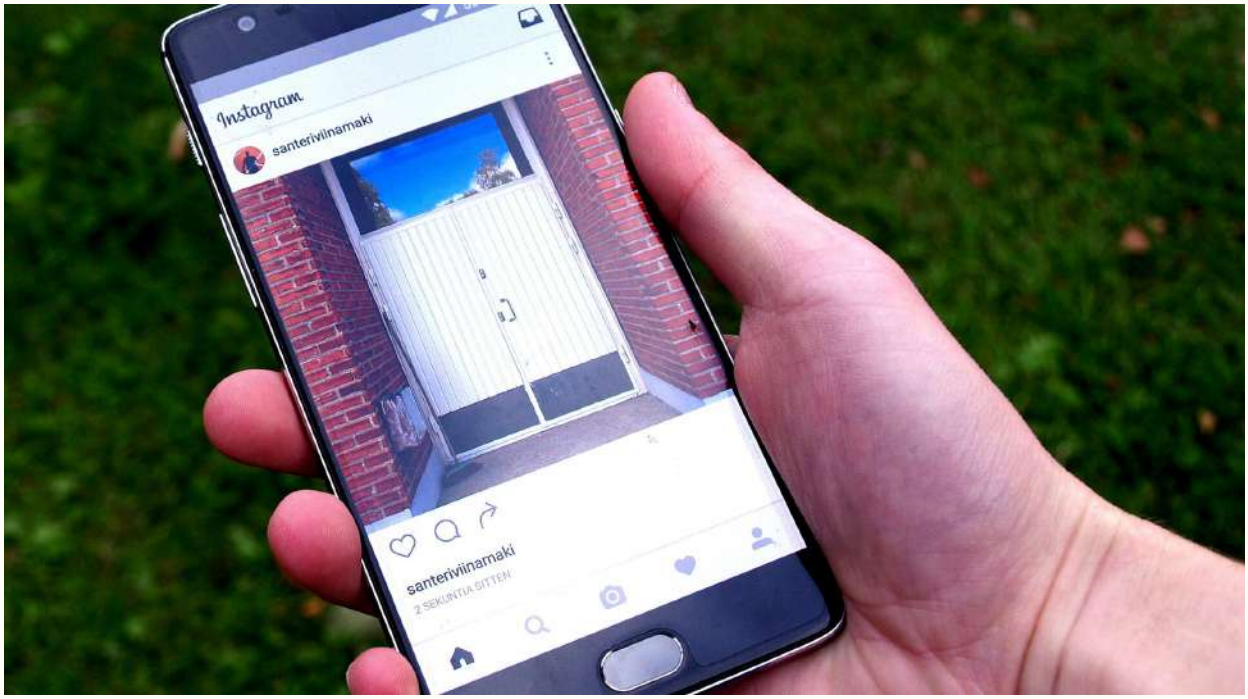
«Книги — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить». Франко — не лише поет, а й невтомний учитель нації, перекладач і дослідник; його слова — найкраща формула літературної освіти.

43. Гомілко О. Є. Релігійна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 170.
44. Там само. С. 171.

Художня освіта розвиває емоційний інтелект і «*має виявити і розвинути художні здібності людини, хоча б і приховані*»[45]. Література «*сприяє самопізнанню*»: великі автори допомагають «*зазирнути до прихованих глибин нашої натури*»[46]. А ще читання розширює мову: «*робота над власною мовою є обов'язком освіченої людини, особливо освітян*»[47].

7.6

Медіаосвіта в часи інформаційної війни

Смартфон. Фото: Santeri Viinamäki, CC BY-SA 4.0

Медіаосвіта — це «*процес розвитку особистості за допомогою і на матеріалі засобів масової комунікації*» з метою формування медіакультури і підготовки до «*безпечної та ефективної взаємодії*» з медіа[48]. Її результат — медіаграмотність[49]. Серед завдань — захист «медіаімунітету» особистості[50,51].

45. Заблоцький В. П. Художня та літературна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 173.
46. Там само. С. 175.
47. Там само. С. 176.
48. Кивлюк О. П. Медіаосвіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 177.
49. Там само. С. 178.
50. Там само. С. 178.
51. Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. Київ : Центр Вільної Преси, 2014.

Схема 7.7. Віхи медіаосвіти

Ще 1933 року Френк Лівіс і Деніс Томпсон запропонували першу програму «захисту» учнів від масової культури[52]. Лен Мастерман 1985 року сформулював ключову тезу: медіа не віддзеркалюють, а репрезентують реальність[53]. А Генрі Дженкінс пізніше показав, що в епоху культури участі учень не лише споживає, а й створює медіа[54].

ЖАРТОМА

Лівіс і Томпсон 1933 року хотіли захистити учнів від згубного впливу кіно і реклами. Якби вони побачили стрічку коротких відео, то, мабуть, попросили б повернути 1933 рік.

Таблиця 7.3. Основні підходи до медіаосвіти

Підхід	Суть	Учень
Захисний («щеплення»)	захистити від шкідливого впливу медіа	той, кого треба вберегти
Мистецький	вчити розрізняти якісне кіно й медіамистецтво	глядач зі смаком
Репрезентаційний (Мастерман)	медіа конструюють реальність: хто, як і навіщо?	аналітик
Критичний	влада, ідеологія, стереотипи в медіа	критичний громадянин
Партисипативний (Дженкінс)	культура участі: створювати, а не лише споживати	автор і учасник

52. Leavis F. R., Thompson D. Culture and Environment: The Training of Critical Awareness. London : Chatto & Windus, 1933.
53. Masterman L. Teaching the Media. London : Comedia, 1985.
54. Jenkins H. et al. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. Cambridge, MA : MIT Press, 2009.

Існує й ширший перелік — дванадцять теорій медіаосвіти, від «протекціоністської» до теорії розвитку критичного мислення[55].

ЖАРТОМА

Протекціоністська модель медіаосвіти — як мама, що забирає в дитини телефон. Партисипативна — як мама, що разом з дитиною знімає відео про те, чому телефон треба іноді відкласти. Друге працює краще, але потребує більше батареї.

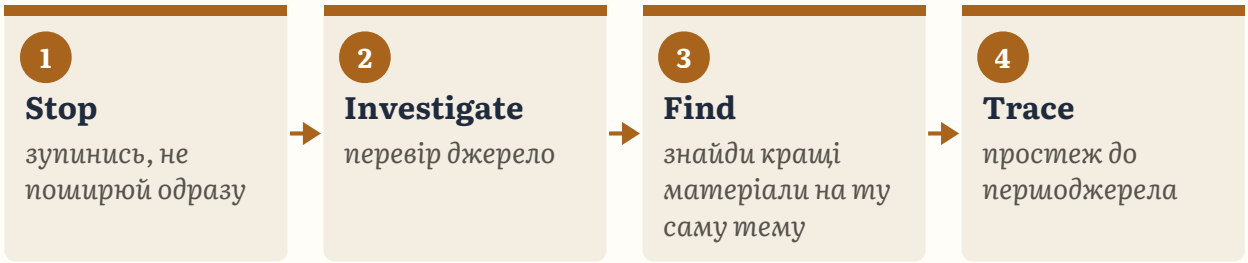

Схема 7.8. Метод SIFT (Майк Колфілд)

Україна має власний досвід медіаграмотності як оборони. 2014 року викладачі й студенти Могилянської школи журналістики почали перевіряти фейки — проєкт StopFake став відомим у світі. 2018 року інфомедійну грамотність почали інтегрувати в шкільні предмети, а 2021-го запрацював національний проєкт «Фільтр».

ЖАРТОМА

Метод SIFT займає в середньому три хвилини. Фейк поширюється за три секунди. Тому перше слово методу — «Stop»: інакше ви програєте змагання, навіть не знаючи, що в ньому берете участь.

ВПРАВА

Оберіть допис, що сьогодні «завірусився» у вашій стрічці, і перевірте його за методом SIFT. Скільки часу це забрало? Що ви з'ясували? Кому вигідно, щоб ви в це повірили?

55. Кивлюк О. П. Медіаосвіта. С. 181–182.

7.7

Підсумок

Таблиця 7.4. Що ми дізналися про навчання

Тема	Ключова ідея	Питання до себе
Цінність знань	знання — не лише інструмент користі	чого я вчуся заради себе, а не заради оцінки?
Трансформативна освіта	справжнє навчання змінює перспективу	яка дилема змінила мене?
Рівні навчання	вчитися вчитися і перевчатися	чи вмію я відмовитися від звички мислення?
Предметні галузі	кожна галузь формує свій тип мислення	чого мені бракує: науки, мистецтва, віри?
Медіаосвіта	медіа репрезентують, а не віддзеркалюють	кому вигідно, щоб я в це повірив?

Наступного разу ми перейдемо від питань навчання до питань влади й відповідальності: політика та етика освіти, громадянська освіта, інклюзивність і справедливість.

Питання для самоконтролю

1. Чим утилітарне розуміння цінності знань відрізняється від класичного?
2. Порівняйте два способи виробництва знань за Ґіббонсом. Які ризики має «Mode 2»?
3. Що означали для університету ідеї Гумбольдта і Ньюмена?
4. Які функції виконує навчальна програма і в яких напрямах її оновлюють?
5. Назвіть закони мислення і правила аргументації. Наведіть приклад запитання з хибною передумовою.
6. Що таке андрагогіка і які її принципи?
7. Поясніть рівні навчання за Бейтсоном. Що означає «навчитися перевчатися»?
8. Які етапи трансформативного навчання за Мезіроу? Згадайте свою «дезорієнтувальну дилему».
9. Що таке ейджизм і чому він суперечить ідеї навчання впродовж життя?
10. Чи потрібна релігійна освіта у світській школі — і в якій формі?
11. Які підходи до медіаосвіти ви знаєте? Перевірте один допис за методом SIFT.
12. Чи має університет вчити тільки тому, що «знадобиться на роботі»?

Глосарій

Утилітаризм
етика, що оцінює дії за користю їхніх наслідків (Бентам, Мілль).

Mode 1 / Mode 2
традиційний академічний і новий, орієнтований на застосування, способи виробництва знань (Ґіббонс та ін.).

Навчальна програма (курикулум)
система підготовки фахівця або програма окремої дисципліни.

Критичне мислення
раціональне, обґрунтоване й рефлексивне опрацювання інформації.

Андрагогіка
теорія і практика навчання дорослих (Капп, Ноулз).

Самокероване навчання
навчання, яке доросла людина сама планує, організовує й оцінює.

Навчитися вчитися
за Бейтсоном, Навчання II — засвоєння не фактів, а способу мислення й навчання.

Трансформативне навчання
за Мезіроу, навчання, що змінює саму систему смислових перспектив людини, а не лише додає знань.

Дезорієнтувальна дилема
за Мезіроу, досвід, що не вкладається у звичну перспективу і запускає трансформацію.

Ейджизм
дискримінація за віком (термін Р. Батлера, 1969).

Медіаграмотність
знання й уміння аналізувати, оцінювати і створювати медіатексти.

Метод SIFT
метод перевірки інформації: Stop, Investigate, Find, Trace (М. Колфілд).

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Терепищий С. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016.
4. Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., Trow M. The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies. London : Sage, 1994.
5. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура / пер. з англ. О. Марченка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
6. Knowles M. S. The Modern Practice of Adult Education: Andragogy versus Pedagogy. New York : Association Press, 1970.
7. Bateson G. Steps to an Ecology of Mind. San Francisco : Chandler, 1972.
8. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco : Jossey-Bass, 1991.
9. Горбунова Л. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія. Суми : Університетська книга, 2015.
10. Masterman L. Teaching the Media. London : Comedia, 1985.
11. Jenkins H. et al. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. Cambridge, MA : MIT Press, 2009.
12. Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. Київ : Центр Вільної Преси, 2014.
13. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, № 1. P. 33–46.

ЛЕКЦІЯ

8 Політика та етика освіти

> *«Освіта — це та точка, в якій ми вирішуємо, чи любимо ми світ настільки, щоб узяти на себе відповідальність за нього.»*
>
> Ганна Арендт, «Криза в освіті»

Червона зала Чернівецького університету — колишньої резиденції митрополитів Буковини (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО). Фото: Ilya, CC BY-SA 3.0

Хто має право керувати в аудиторії і чому ми погоджуємося підкорятися? За що відповідає вчитель, а за що — студент? Як навчатися разом, коли ми різні за мовою, походженням, можливостями, статтю? Сьогодні говоримо про те, де освіта стає політикою, а педагогіка — етикою.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

8.1 Влада, авторитет і відповідальність

8.2 Академічна доброчесність

8.3 Мультикультуралізм і космополітизм

8.4 Громадянська освіта

8.5 Інклюзія і справедливість

8.6 Гендерна освіта

8.7 Підсумок

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

влада | легітимність | харизма | авторитет | академічна доброчесність | мультикультуралізм | космополітизм | громадянськість | інклюзія | безбар'єрність | гендерна рівність | сегрегація

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- розрізняти владу, легітимність і легальність, три типи панування за Вебером;
- пояснювати, чому Арендт пов'язує авторитет учителя з відповідальністю за світ;
- називати види порушень академічної доброчесності;
- порівнювати мультикультуралізм і космополітизм, громадянську освіту й індоктринацію;
- характеризувати соціальну модель інклюзії та стратегії подолання гендерної сегрегації.

8.1

Влада, авторитет і відповідальність

Макс Вебер (1864–1920). Фото: Ernst Gottmann. Суспільне надбання

Ганна Арендт (1906–1975). Фото: Barbara Niggl Radloff, CC BY-SA 4.0

Влада є в кожній аудиторії, навіть якщо про неї ніхто не говорить: хтось визначає тему, ставить оцінки, вирішує, кому дати слово. Розрізняють освітню, наукову й управлінську владу; з боку викладача влада може мати «*експертний, лідерський або авторитарний характер*», а з боку студента виявлятися в «*рисах ініціативності, доброчесності, гнучкості*»[1]. Кінцева ж мета освітньої діяльності — «*дати змогу учням зрозуміти, як нести відповідальність за власні вчинки*»[2].

Макс Вебер: чому ми підкоряємося

Німецький соціолог Макс Вебер дав визначення, яке досі цитують усі підручники політології: держава — «*людська спільнота, яка в межах певної території успішно претендує на монополію легітимного фізичного насильства*» («Політика як покликання», 1919)[3]. Ключове слово тут — *легітимного*. Влада — це можливість здійснити свою волю навіть усупереч опору. Легітимність — суспільне визнання влади законною, готовність добровільно їй підкорятися. Легальність — лише юридичне закріплення. Влада може бути легальною, але нелегітимною — і навпаки.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЦИТАТУ

В інтернеті Веберу приписують афоризм «Держава — організація, яка надає найдорожчі послуги найнижчої якості». У його працях такого немає. Справжнє визначення — вище. Перш ніж цитувати класика, знайдіть першоджерело: це теж частина академічної доброчесності.

1. Костенко А. М. Академічна доброчесність // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 185.
2. Там само. С. 185.
3. Weber M. Politik als Beruf. München ; Leipzig : Duncker & Humblot, 1919.

Чому ж люди визнають владу? Вебер виокремив три «чисті типи» легітимного панування[4]. Вони добре помітні й у класі.

Традиційне	Харизматичне	Раціонально-легальне
віра в непорушність звичаю	*віра у виняткові якості лідера*	*віра в правильність правил*
«авторитет вічно вчорашнього» монархії, патріархальні громади у класі: «бо я старший і так заведено»	виникає в часи зламу пророки, вожді, революціонери у класі: улюблений учитель, за яким ідуть	закони і процедури сучасні демократії, бюрократія у класі: силабус, критерії оцінювання, статут

Схема 8.1. Три типи легітимного панування за Вебером

Жоден тип не трапляється в чистому вигляді: найкращий викладач зазвичай поєднує прозорі правила з особистою харизмою, а повагу до традиції — з готовністю її переглянути.

ЖАРТОМА

Традиційний авторитет у класі звучить як «бо я так сказала». Харизматичний — «бо це я сказала». Раціонально-легальний — «бо так написано в силабусі, пункт 4.2, який ви погодили першого вересня». Третій варіант найнудніший, але єдиний, який можна оскаржити.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Кафедра — не для пророків

У листопаді 1917 року, в розпал Першої світової, Вебер виступив перед студентами в Мюнхені з лекцією «Наука як покликання». Молодь чекала від професорів відповіді на питання «як жити» і політичних закликів. Вебер відповів жорстко: кафедра — не місце для пророків і демагогів. Викладач має вчити ясно мислити, показувати «незручні факти», незручні для будь-якої партії, і поважати свободу студента робити власний вибір. Влада над аудиторією, яка не може заперечити, вимагає особливої стриманості й чесності[5].

4. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen : J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 1922. Teil I, Kap. III.
5. Weber M. Wissenschaft als Beruf. München ; Leipzig : Duncker & Humblot, 1919.

ДЛЯ ДИСКУСІЇ

Чи може викладач бути нейтральним, коли йдеться про війну проти його країни? Де межа між позицією і пропагандою? Чи суперечить Веберова «стриманість» обов'язку називати злочин злочином?

Сам Вебер не був байдужим спостерігачем: він брав участь у політичному житті й писав гострі публіцистичні статті. Але розрізняв трибуну і кафедру. Згадаймо ще одну його формулу: епоха тотальної спеціалізації перетворила нас на «*фахівців без духу*», які володіють «*гіпертрофованою експертністю у вкрай вузьких сегментах*», але втрачають здатність бачити ціле[6].

ЖАРТОМА

Вебер радив не перетворювати кафедру на трибуну. Сучасна версія поради: не перетворюйте лекцію на допис у соцмережах. Особливо якщо в ній сорок сім слайдів, три меми і жодного джерела.

Ганна Арендт: авторитет як відповідальність

Ганна Арендт у статті «Криза в освіті» (1958) пропонує несподівану відповідь на питання про авторитет. Учитель відрізняється від учня не лише тим, що знає більше: його авторитет ґрунтується на тому, що він бере на себе відповідальність за світ, у який вводить нових людей[7]. Якщо дорослі від цієї відповідальності відмовляються, дітей залишають сам на сам із тиском однолітків. Звідси парадокс: освіта має бути консервативною в доброму сенсі. Щоб зберегти в дитині нове й революційне, треба спершу передати їй світ, який вона колись змінить.

Дослідник Арендт Петер Лілья пояснює: нові покоління «*мають бути введені у світ таким, яким він є, а не таким, яким його хоче бачити певна ідеологія або політичний рух*»; саме так діти можуть стати «*вільними політичними акторами, здатними нести відповідальність за майбутнє нашого спільного світу*»[8]. А розрізнення поведінки й вчинку зі «Становища людини» (1958) дає освіті головне завдання: не дресувати передбачувану поведінку, а уможливити вчинок[9,10].

Американський педагог Генрі Жиру додає: викладач не має права залишатися «*технічним працівником*» сфери послуг; його «*онтологічне покликання — бути публічним інтелектуалом*»[11,12]. Авторитет у цьому сенсі — не власність учителя, як посада чи диплом, а стосунок: він виникає лише тоді, коли учень визнає, що вчитель має що йому сказати[13].

6. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 129.
7. Arendt H. The Crisis in Education // Arendt H. Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought. New York : Viking Press, 1961. P. 173–196.
8. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 355.
9. Там само. С. 355.
10. Арендт Г. Становище людини / пер. з англ. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1999.
11. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 346.
12. Giroux H. A. On Critical Pedagogy. New York : Continuum, 2011.
13. Bingham C. Authority Is Relational: Rethinking Educational Empowerment. Albany : SUNY Press, 2008.

ФОРМУЛА

Влада без відповідальності — свавілля. Відповідальність без авторитету — безсилля.

Хто відповідає за якість освіти?

Відповідальність — це «*форма контролю та регулювання*» освітнього, наукового й виховного процесу[14]. Її несуть усі: держава, заклади, викладачі, студенти, батьки. Ідеться про «потрійну відповідальність» студента й викладача[15].

Студент	Викладач
ЦІЛІ	
сформулювати власні цілі навчання	визначити цілі, досяжні в курсі
ДІЇ	
обрати й виконати види навчальної діяльності	розробити систему оцінювання і зворотного зв'язку
ПІДТРИМКА	
повідомляти про труднощі, що заважають	створити систему підтримки студентів

Якість — це не сума знань, а вміння вчитися впродовж життя

Схема 8.2. Потрійна відповідальність

Небезпечна протилежність — модель «студента-клієнта», університету як торгового автомата (див. лекцію 1). Студент «*пасивно очікує на видачу товару*», а питання «*ким він стає внаслідок цього процесу*» виноситься за дужки[16].

8.2

Академічна доброчесність

Академічна доброчесність — «*сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень*» (ст. 42 Закону України «Про освіту», 2017)[17]. Ця ж стаття містить і перелік порушень.

14. Костенко А. М. Академічна доброчесність. С. 186.
15. Там само. С. 185.
16. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 359.

Перевіряти на запозичення варто всі роботи студентів — «*від реферату до дипломної роботи*», а доброчесність стала «*важливим тригером сучасної освітньої трансформації в Україні*»[18]. Але технічна перевірка — лише паркан. Важливіше розуміти, навіщо він: доброчесність — це про довіру. Диплом, здобутий нечесно, знецінює дипломи всіх інших.

ЖАРТОМА

Самоплагіат — єдиний вид крадіжки, де злодій і потерпілий підписуються однаково. Антиплагіатна система, щоправда, впізнає обох.

ПИТАННЯ ДО ВАС

Ви попросили генеративний ШІ написати есе і здали його як власне. Це плагіат, обман чи «новий інструмент»? А якщо ви лише відредагували текст ШІ? Де, на вашу думку, проходить межа і що має бути записано в правилах вашого університету?

Таблиця 8.1. Порушення академічної доброчесності (за Законом України «Про освіту», ст. 42)

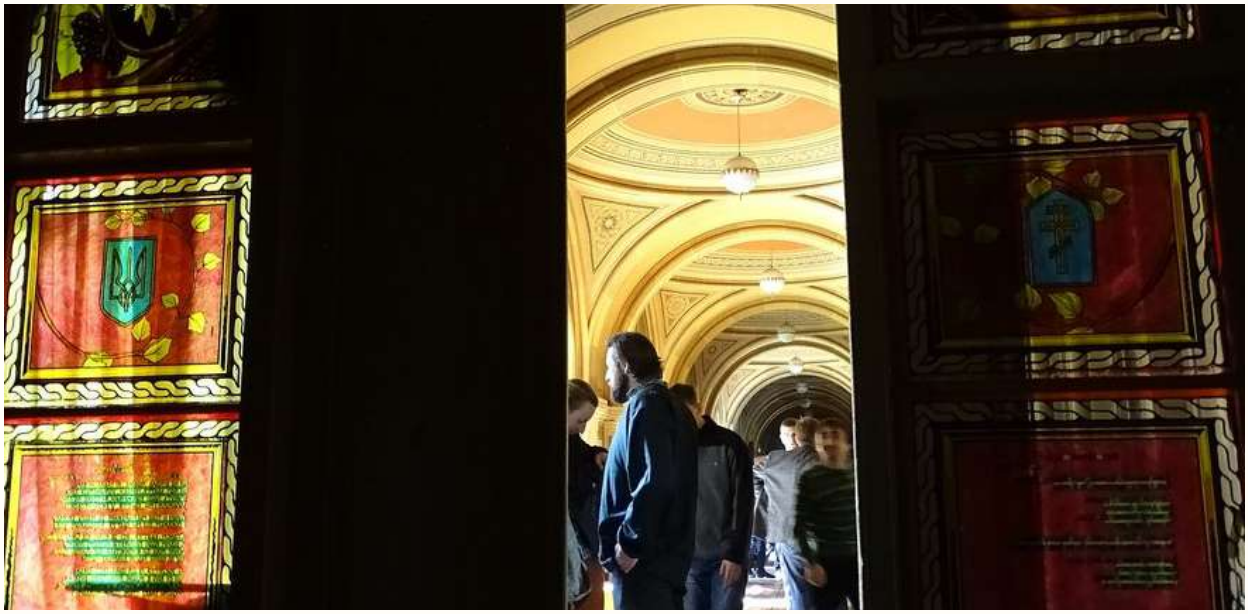
Порушення	Що це
Академічний плагіат	оприлюднення чужих результатів як власних або відтворення чужих текстів без зазначення авторства
Самоплагіат	видавання власних раніше опублікованих результатів за нові
Фабрикація	вигадування даних чи фактів
Фальсифікація	свідома зміна наявних даних
Списування	використання недозволених джерел під час виконання робіт і оцінювання
Обман	завідомо неправдива інформація про власну діяльність чи освітній процес
Хабарництво	надання чи отримання будь-яких благ задля неправомірної переваги
Необ'єктивне оцінювання	свідоме завищення або заниження оцінки

17. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Ст. 42 «Академічна доброчесність». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

18. Костенко А. М. Академічна доброчесність. С. 186.

8.3

Мультикультуралізм і космополітизм

Чернівецький університет. Фото: Adam Jones, CC BY-SA 2.0

Глобалізація має два обличчя: з одного боку, вона активізує міжкультурну взаємодію й інтеграцію, з іншого — «*викликає міграційні процеси*», «*супроводжується зростанням соціальної напруженості, появою міжнаціональних конфліктів*»[19]. Відповіддю на ці виклики стали два ідеали: мультикультуралізм і космополітизм.

Мультикультуралізм: різноманіття як норма

Мультикультуралізм розуміють як «*політику, спрямовану на збереження й розвиток в окремій країні і світі загалом культурних відмінностей*»[20]. Мультикультурна ж освіта «*створює рівні умови для всіх етносів щодо реалізації їх культурних потреб*»; саме в ній «*повною мірою реалізується принцип діалогу та взаємодії культур*»[21]. Першою країною, що 1971 року проголосила мультикультуралізм офіційною державною політикою, стала Канада.

Засновниками мультикультурної освіти вважають американських дослідників Джеймса Бенкса (концепція освітньої рівності), Соню Нієто (критична модель плюралізму) і Крістін Слітер (антирасистська освіта)[22]. Нієто описала рівні, якими школа може підтримувати плюралізм.

19. Бобрицька В. І., Гальперіна В. О. Мультикультуралізм та космополітанізм в освіті // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 188.
20. Там само. С. 189.
21. Там само. С. 190.
22. Там само. С. 191.

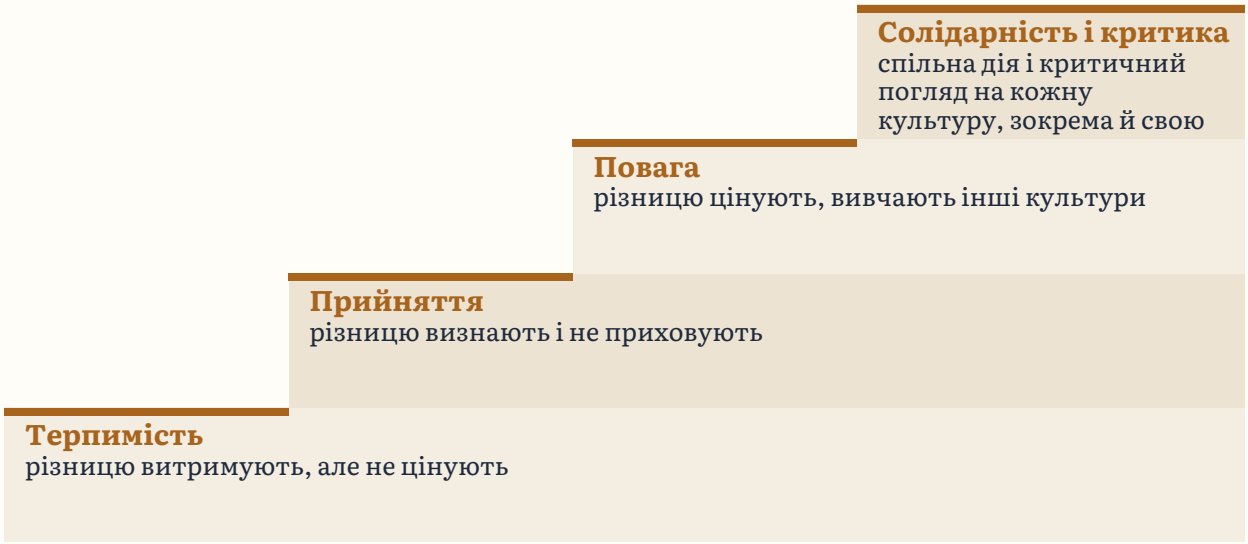

Схема 8.3. Рівні підтримки плюралізму за Сонею Нієто

Засади мультикультурної освіти — «*визнання природності розмаїття образів життя*», реабілітація маргінальних культур, плюралізм і децентралізація, «*відмова від панування цілого над частковим*»[23].

ЖАРТОМА

Шкала Нієто на прикладі гуртожитку. Терпимість — сусід готує щось незнайоме, і ви мовчите. Прийняття — ви перестаєте відчиняти вікно. Повага — питаєте рецепт. Солідарність і критика — наступного разу готуєте разом і чесно кажете, що солі забагато.

Вілл Кимліка

ВІЛЛ КИМЛІКА (НАР. 1962)

Канадський філософ, автор книжки «Мультикультурне громадянство» (1995). Кимліка доводить, що права меншин — не виняток із ліберальної демократії, а її частина. Він розрізняє права на самоврядування (для корінних народів і національних меншин), поліетнічні права (для іммігрантських спільнот) і права на особливе представництво[24]. Справедлива держава не може бути «культурно нейтральною»: вона все одно обирає мову, свята, підручники, — тож має чесно враховувати тих, хто опинився в меншості.

23. Там само. С. 190.
24. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford : Clarendon Press, 1995.

Багатокультурна Україна

Ханський палац у Бахчисараї. Фото: A.Savin, CC BY-SA 3.0

Україна — багатокультурна країна. Її корінні народи — кримські татари, караїми і кримчаки — визнані Законом «Про корінні народи України» (2021)[25]. Угорці, румуни, болгари, поляки, роми, євреї, гагаузи та інші національні спільноти мають свої школи, мови й традиції. Буковина і Чернівці — історичний приклад співжиття багатьох культур; резиденцію митрополитів, де нині університет, спроєктував чеський архітектор Йозеф Главка.

Але не кожна «багатонаціональність» є мультикультуралізмом. Порівняймо дві імперські школи XIX століття. У Галичині під владою Габсбургів діяла «інклюзивна колонізація»: від підданих вимагали лояльності монархові «*за умови збереження відносної культурної автономії*». На Наддніпрянщині Російська імперія практикувала «ексклюзивну колонізацію», яка вимагала «*повної і беззастережної асиміляції*»; школа там здійснювала «*акт онтологічного стирання ідентичності*»[26]. Головним наслідком колоніальної педагогіки, за Франком Фаноном, є «*інтерналізація суб'єктом ненависті до власного походження*»[27,28]. Справжній мультикультуралізм — протилежність асиміляції.

ЕТИЧНЕ ПИТАННЯ

Як поєднати право меншин навчатися рідною мовою і обов'язок держави забезпечити всім громадянам володіння державною українською мовою? Де закінчується захист меншини і починається відмова від спільного простору?

25. Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20

26. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 389.

Космополітизм: «я — громадянин світу»

Коли Діогена Синопського запитали, звідки він, той відповів: «*Я — громадянин світу*», κοσμοπολίτης (космополі́тес)[29]. Ідею підхопили стоїки: кожна людина належить і до своєї громади, і до спільноти всіх розумних істот. Іммануїл Кант у трактаті «До вічного миру» (1795) запропонував «світове громадянське право» — право кожного на гостинне ставлення на чужій землі — як одну з умов миру між народами[30].

ЖАРТОМА

Діоген жив не в дерев'яній бочці, як його малюють, а в пітосі — великому глиняному глеку для зерна чи вина. Тож перший космополіт довів, що громадянину світу досить одного глека житлоплощі. Ріелтори досі не можуть йому цього пробачити.

Жан-Леон Жером. Діоген (1860). Художній музей Волтерса, Балтимор. Суспільне надбання

У XX–XXI століттях космополітизм повернувся у філософію освіти. Марта Нуссбаум (есей «Патріотизм і космополітизм», 1994; книжка «Плекаючи людяність», 1997) пропонує виховувати громадян світу, здатних співчувати далеким людям: наші прихильності — це концентричні кола, від себе й родини до всього людства, і освіта має «підтягувати» зовнішні кола ближче до центру[31,32]. У книжці «Не заради прибутку» (2010) вона застерігає, що «*редукція освітньої системи до інструмента економічної вигоди неминуче*

27. Там само. С. 392.
28. Fanon F. Black Skin, White Masks / transl. R. Philcox. New York : Grove Press, 2008 (ориг. 1952).
29. Діоген Лаертський. Життя і вчення славетних філософів.
30. Kant I. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf. Königsberg : F. Nicolovius, 1795.
31. Nussbaum M. C. Patriotism and Cosmopolitanism // Boston Review. 1994. Vol. 19, № 5.
32. Nussbaum M. C. Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1997.

призводить до ерозії самих підвалин демократичного устрою»[33,34]. Ентоні Аппіа обстоює «вкорінений космополітизм»: любов до свого і повага до чужого не суперечать одне одному[35].

Космополітизм пов'язують з ідеями Амартії Сена та Юрґена Габермаса: для Габермаса світова спільнота можлива лише в контексті спільної політичної культури людей, «*базованої на загальних демократичних цінностях*»[36]. Мультикультурна освіта містить космополітичні цінності — «*повагу, доброту, мир, справедливість, толерантність, любов*»[37].

СЛОВО З ТЯЖКОЮ ІСТОРІЄЮ

У СРСР 1949 року кампанію проти «безрідних космополітів» використали для антисемітських переслідувань інтелігенції. Сьогодні поняття повертає свій первісний гуманістичний зміст.

Українська думка мала власну суперечку про своє і світове. Пригадаймо три стратегії з лекції 5: мобілізаційну Донцова, ліберальну Драгоманова, яку опоненти таврували як надмірно космополітичну, і найважчу — Франкову. Для Франка нація — «*виснажливий щоденний проєкт раціональної свідомості*», а патріотизм «*позбавлений афективної істеричності; він виявляється через системну інституційну працю: розвиток науки, економіки та права*»[38].

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Чи можна бути одночасно патріотом і космополітом? Чи змінює війна вашу відповідь — і якщо так, то як?

8.4

Громадянська освіта

Слово «громадянин» має юридичний вимір (паспорт, громадянство) і вимір філософсько-педагогічний. Його витоки — в античному полісі, де громадянин безпосередньо причетний до спільних справ. Від латинських *civis* («громадянин»), *civilis* («громадянський») і *civilitas* («вихованість») походять «громадянське суспільство» і «цивілізація»[39]. Ключове поняття — громадянськість: «*певний стан свідомості, духовно-моральної цінності*», обумовлений «*усвідомленням фактичної, а не лише формально-правової належності до конкретної спільноти*»[40].

Громадянська освіта — навчання принципів і форм участі громадян у суспільному й політичному житті. Вона буває формальною (шкільні курси) і неформальною (тренінги, молодіжні програми, волонтерство). Рада Європи в Хартії освіти для демокра-

33. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 297.
34. Nussbaum M. C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton : Princeton University Press, 2010.
35. Appiah K. A. Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers. New York : W. W. Norton, 2006.
36. Бобрицька В. І., Гальперіна В. О. Мультикультуралізм та космополітанізм в освіті. С. 192.
37. Там само. С. 190.
38. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 191–192.
39. Савельєв В. Л. Громадянська освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 196.

тичного громадянства та освіти з прав людини (2010) визначає її мету як розширення можливостей «*здійснювати й захищати свої демократичні права та відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, відігравати активну роль у демократичному житті*»[41].

Демократія — не «*механізм, що сам себе відтворює*»[42]. Тривожний приклад — США: лише 31 % американців змогли назвати три гілки влади[43]. Там, де громадянської освіти немає, її місце займає політична індоктринація — виховання не громадян, а «*фанатично відданих*» вождеві підданих[44].

В Україні з 2018 року десятикласники вивчають інтегрований курс «Громадянська освіта»; того ж року уряд схвалив Концепцію розвитку громадянської освіти[45].

Плакат учасника студентського голодування, жовтень 1990. Суспільне надбання

«РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ», 1990

У жовтні 1990 року студенти з Києва, Львова та інших міст оголосили голодування на площі в центрі Києва (нині Майдан Незалежності). Серед вимог — відставка голови уряду Віталія Масола і відмова від підписання нового союзного договору. Через два тижні Масол пішов у відставку. Студентський протест уперше показав, що громадянськості вчаться не лише на уроках.

Двадцять три роки потому історія повторилася. У ніч на 30 листопада 2013 року силовики жорстоко побили студентів на Майдані — і наступного дня на вулиці вийшли сотні тисяч людей. Так почалася Революція гідності.

40. Там само. С. 196.
41. Там само. С. 199.
42. Там само. С. 198.
43. Там само. С. 200.
44. Там само. С. 198.
45. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-р

Студенти біля Міністерства освіти і науки, 4 грудня 2013 року. CC0

Такі моменти не можна «натренувати»: «*у кризові моменти історії (як-от Революція Гідності) суб'єкти діяли не за інерцією звички (оскільки не існує алгоритмічної звички йти під кулі); вони здійснювали автономний акт свободи*»[46]. Вацлав Гавел у «Силі безсилих» (1978) назвав такий вибір «життям у правді»: відмовою виконувати ритуал згоди з брехнею[47, 48].

ЕҐ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Емі Ґатман (Свідоме суспільне відтворення)

Американська політична філософиня (нар. 1949) у книжці «Демократична освіта» (1987) доводить: у демократії жодна сторона — ні держава, ні батьки, ні фахівці — не має монополії на виховання. Освіта — це «свідоме суспільне відтворення», про яке громадяни домовляються разом[49]. Межі цієї домовленості задають два принципи. Перший: освіту не можна використовувати, щоб придушити раціональне обговорення інших способів життя. Другий: жодну дитину не можна позбавити освіти, потрібної для участі в цьому обговоренні.

Які якості потрібні громадянинові демократичного суспільства? Українські вчені сформулювали такий перелік[50].

46. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 356.
47. Там само. С. 436.
48. Havel V. The Power of the Powerless // The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe / ed. J. Keane. Armonk : M. E. Sharpe, 1985. P. 23–96 (ориг. 1978).
49. Gutmann A. Democratic Education. Princeton : Princeton University Press, 1987.
50. Савельєв В. Л. Громадянська освіта. С. 201.

Цінності *ким я є*	Знання *що я розумію*	Дія *що я роблю*
почуття власної гідності, шанування прав людини відданість демократичним цінностям толерантність, готовність до компромісу	політична освіченість, компетентність знання, визнання і дотримання законів	критичне й незалежне мислення, вимогливість до влади участь у спільних справах

Схема 8.4. Якості громадянина демократичного суспільства

Звісно, «*у реальному житті навряд чи можна зустріти людину, яка б було уособленням усіх перелічених чеснот*», але без ідеалу громадянська освіта втрачає дороговказ[51].

ЖАРТОМА

Оцініть себе за п'ятибальною шкалою за кожною з семи якостей. Якщо ви поставили собі сім п'ятірок, перевірте ще раз пункт про критичне мислення.

ПИТАННЯ

Чого не навчить жоден підручник громадянської освіти? Що студенти 1990 і 2013 років знали про громадянськість, чого не вчать у школі?

51. Там само. С. 201.

8.5

Інклюзія і справедливість

Вадим Свириденко, капітан збірної України на Іграх нескорених, 2017. Фото: EJ Hersom (DoD News), CC BY 2.0

Інклюзія (від англ. *inclusion* — включення) — «*процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті*»; в освіті — політика, що дає змогу «*всім дітям брати участь у всіх програмах розвитку*»[52]. Її філософія долає старий дуалізм, коли дитина з інвалідністю «включалася» в суспільство на особливих правах — у спецзакладах, з особливим статусом. Тепер поняття «„*неповноцінність*“, „*обмеженість*“, „*інакшість*“» замінюються «*універсальним поняттям „особливість*“», яка вважається варіантом норми[53].

Основою інклюзивної освіти є соціальна модель інвалідності, що вимагає «*подолання стереотипів сприйняття людей з обмеженими можливостями здоров'я як меншовартісних*»[54]. Медична модель бачить проблему в людині, яку треба «лікувати»; соціальна — у середовищі, яке треба змінити. Проблема — держава, що «*й далі сприймає людей з особливими потребами лише як пацієнтів*», а не як громадян[55].

52. Бобрицька В. І. Інклюзивність і справедливість в освіті // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 202.
53. Там само. С. 203.
54. Там само. С. 204.
55. Там само. С. 203.

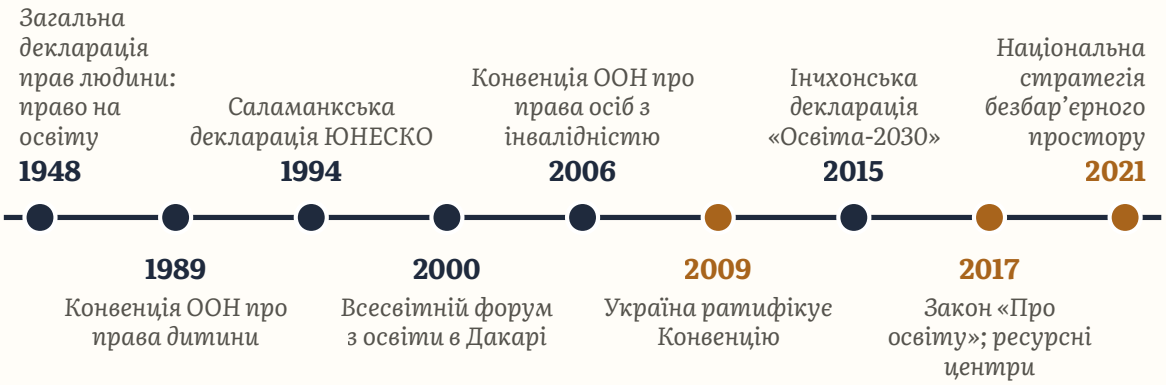

Схема 8.5. Віхи інклюзивної освіти

Саламанкська декларація 1994 року проголосила, що звичайні школи з інклюзивною орієнтацією — найефективніший спосіб боротьби з дискримінацією[56]. Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю Україна ратифікувала 16 грудня 2009 року [57]. З 2017 року громади створюють інклюзивно-ресурсні центри для комплексної оцінки розвитку дітей[58,59], а 2021 року уряд схвалив Національну стратегію безбар'єрного простору — фізичного, цифрового, освітнього, інформаційного[60].

ЖАРТОМА

Саламанку прославили університет, заснований 1218 року, і декларація 1994-го. Перший століттями вчив обраних, друга вимагає вчити всіх. Місту знадобилося вісім століть, щоб передумати, — і це обнадійливий приклад для будь-якого університету.

Дітям з ООП

розвиток через спілкування з однолітками
соціальний досвід
бар'єри як можливості

Дітям з типовим розвитком

культура спілкування, толерантність
природне ставлення до відмінностей
дружба з тими, хто не схожий на тебе

Педагогам

участь у справі соціальної справедливості
нові методики й технології формування інклюзивної свідомості

Схема 8.6. Кому корисна інклюзія

56. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris : UNESCO, 1994.
57. Конвенція про права осіб з інвалідністю (ООН, 2006) ; Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17
58. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр : постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-п
59. Бобрицька В. І. Інклюзивність і справедливість в освіті. С. 207.
60. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р

Справедливість тут означає не однакове для всіх, а те, що потрібно кожному, щоб мати рівні шанси.

ЖАРТОМА

Пандус робили для візків, а користуються ним батьки з колясками, кур'єри з валізами, студенти з самокатами і всі, хто після першої пари не готовий до сходів. Універсальний дизайн — це коли зручно стає всім, навіть тим, хто не просив.

БЛИЖЧЕ ДО НАС

Безбар'єрність після 2022 року

Війна залишила тисячі ветеранів і цивільних з пораненнями, і вони повертаються до навчання й роботи. Українські ветерани беруть участь в Іграх нескорених з 2017 року; паралімпійська збірна України — одна з найсильніших у світі. Інклюзія — це не благодійність, а справедливість: суспільство визнає, що бар'єри створює середовище, а не людина.

Інклюзія має ще й епістемічний вимір: важливо не лише бути присутнім в аудиторії, а й бути почутим. Тут допомагає поняття «несправедливості свідчення» британської філософині Міранди Фрікер: вона виникає, коли мовцеві «*апріорі відмовляють у довірі та епістемічній значущості виключно через упередження щодо його ідентичності*»[61,62].

ПЕРЕВІРТЕ СВІЙ УНІВЕРСИТЕТ

Наскільки ваш університет безбар'єрний? Подумайте не лише про пандуси, а й про шрифти, темп, формат іспитів, доступність сайту і дистанційних курсів.

Віртуальна освіта: доступ для всіх?

Віртуальна освіта — навчання за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, яке передбачає «*дистанціювання вчителя та здобувачів освіти як у просторовому, так і часто у часовому відношенні*»[63]. Вона буває асинхронною (самостійна робота під керівництвом тьютора) і синхронною (онлайн-конференції). Її переваги — доступність, гнучкість і можливість індивідуального підходу; її теоретичні опори — біхевіоризм, когнітивізм і соціальний конструктивізм[64]. Для України під час пандемії та війни це питання не зручності, а права на освіту.

61. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 433–434.
62. Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford : Oxford University Press, 2007.
63. Савельєв В. Л., Яценко О. Д. Віртуальна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 220.
64. Там само. С. 221.

Але екран має межу. Мовою Ганса Ульріха Ґумбрехта, *«екран передає meaning effects, але фільтрує presence effects, а обличчя Іншого не є функцією пікселів»*[65].

ЖАРТОМА

Головна перевага віртуальної освіти — можна вчитися в піжамі. Головний ризик — що піжама виявиться єдиним учасником заняття, який справді присутній від початку до кінця.

8.6

Гендерна освіта

Гендерна освіта — *«теоретична концепція, освітня практика та просвітницька діяльність, що передбачає залучення принципів гендерної рівності в усі компоненти освітньої системи»*; а гендерна рівність — *«рівність прав і реальних можливостей їх реалізації кожною людиною»*[66]. Її правова основа — стаття 24 Конституції України, Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005)[67], а на міжнародному рівні — Цілі сталого розвитку ООН (2015): Ціль 4 «Якісна освіта» і Ціль 5 «Гендерна рівність»[68].

Ідея ця давня. Ще Ян Амос Коменський вимагав *«вчити всіх усьому»*, і *«ідея загального доступу до знання, незалежно від гендерної чи станової належності, становила для XVII століття настільки ж радикальний концептуальний виклик»*, як відмова від геоцентричної моделі всесвіту[69].

Гендер в освіті «виробляється» не лише через доступ до навчання, а й через *«прихований навчальний план»*[70]. Такий план прирівнюється до *«виробництва або відтворення соціальних відносин — расової та гендерної ієрархії»*[71]. Виокремлюють три напрями концептуалізації гендерної освіти.

ЖАРТОМА

Прихований навчальний план ніде не записаний, але засвоюють його найкраще. Наприклад, що на шкільному святі хлопці носять парти, а дівчата — квіти. Іспит із цього предмета складають усе життя, а перескладання не передбачене.

65. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 463.
66. Матусевич Т. В. Гендерна освіта // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 212.
67. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15
68. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року : резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/70/1 від 25.09.2015.
69. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 170.
70. Матусевич Т. В. Гендерна освіта. С. 212.
71. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 331.

Конструктивістський	Плюралістичний	Диференційний
гендер — соціальна роль	*гендер — континуум*	*відмінності статей*
рівність, паритет, справедливість рівність доступу, процесу, результатів	руйнування дихотомії «маскулінне / фемінне» ризик надмірної ідеологізації	зміст і методи з урахуванням статі ризик есенціалізму і бінарності

Схема 8.7. Напрями концептуалізації гендерної освіти

Критичну метафору для цієї дискусії запропонувала Лінда Ніколсон — «вішак для одягу»: тіло уявляють вішаком, на який «вішають» культурні конструкції. Ніколсон застерігала, що такий погляд непомітно повертає біологічний фундаменталізм[72].

Вертикальна і горизонтальна сегрегація

Горизонтальна сегрегація — нерівне представлення статей у різних галузях: «жіночі» педагогіка й медицина, «чоловіча» інженерія. Вертикальна — нерівність на різних щаблях кар'єри: учительок більшість, а серед ректорів і академіків — меншість[73].

ЖАРТОМА

Горизонтальна сегрегація — коли на інженерному «самі хлопці», а на педагогічному «самі дівчата». Вертикальна — коли на педагогічному самі дівчата, а в кабінеті ректора чомусь знову хлопець.

Таблиця 8.2. Стратегії подолання горизонтальної сегрегації

Стратегія	Що робити
Деконструкції	виявляти й послаблювати стереотипи, створювати гендерно нейтральне середовище
Превентивна	зменшувати відтік чоловіків із педагогічних професій
Інформаційно-заохочувальна	просвітницькі проєкти, «інформаційні дні» в школах
Репрезентативна	показувати гендерно нетипові професійні ролі, наставництво
Профорієнтаційна	«дні відкритих дверей», що руйнують стереотипи вибору професії
Позитивних дій	тимчасові преференції під час вступу на непопулярні для певної статі спеціальності

72. Nicholson L. Interpreting Gender // Signs: Journal of Women in Culture and Society. 1994. Vol. 20, № 1. P. 79–105.
73. Матусевич Т. В. Гендерна освіта. С. 216.

Для подолання вертикальної сегрегації пропонують інформаційно-просвітницьку стратегію (центри підвищення статусу жінок у науці), організаційно-управлінську (прозорий найм, гнучкий графік, дитячі садки при університетах) і позитивні дії (фінансове заохочення закладів, що сприяють кар'єрі жінок-науковиць)[74].

ПОДУМАЙТЕ

Згадайте свою школу: хто викладав фізику, а хто — літературу? Хто був директором? Які «приховані уроки» про ролі чоловіків і жінок ви засвоїли, хоча їх ніхто не оголошував?

8.7

Підсумок

Таблиця 8.3. Етичні орієнтири освіти

Тема	Ключова ідея	Питання до себе
Влада	легітимність, а не лише легальність	чи визнають мій авторитет — і чому?
Відповідальність	авторитет учителя — відповідальність за світ	за що я відповідаю як педагог?
Доброчесність	основа довіри до освіти	чи все в моїй роботі справді моє?
Мультикультуралізм	різноманіття як норма	як поєднати права меншин і єдність?
Космополітизм	вкорінене громадянство світу	чи суперечить він патріотизму?
Громадянська освіта	участь, а не лише знання	що я роблю для спільноти?
Інклюзія і гендер	справедливість як рівні шанси	де в моєму середовищі бар'єри?

Наступного разу ми поговоримо про сучасні теорії освіти: біхевіоризм, есенціалізм, прогресивізм, конструктивізм і критичну педагогіку Паулу Фрейре.

Червона зала Чернівецького університету (фрагмент). Фото: Ilya, CC BY-SA 3.0

74. Там само. С. 216–217.

Питання для самоконтролю

1. Чим влада відрізняється від легітимності, а легітимність — від легальності?
2. Назвіть три типи легітимного панування за Вебером. Наведіть приклади зі шкільного життя.
3. Чому Вебер вважав, що кафедра — не місце для пророків? Чи можливо це під час війни?
4. Як Арендт пов'язує авторитет учителя з відповідальністю за світ?
5. Що таке академічна доброчесність? Назвіть основні види її порушень.
6. Чим мультикультуралізм відрізняється від імперської «багатонаціональності»?
7. Що означає космополітизм у Діогена, Канта і Нуссбаум? Чи можна бути патріотом і космополітом?
8. Що таке громадянськість? Чим громадянська освіта відрізняється від індоктринації?
9. Чим соціальна модель інвалідності відрізняється від медичної?
10. Інклюзія — це про справедливість чи про милосердя?
11. Що таке горизонтальна і вертикальна гендерна сегрегація? Які стратегії їх подолання?
12. Які переваги і межі має віртуальна освіта з погляду справедливості?

Глосарій

Влада
за Вебером, можливість здійснити свою волю навіть усупереч опору.

Легітимність
суспільне визнання влади законною, готовність добровільно їй підкорятися.

Харизма
віра у виняткові якості лідера як підстава його влади.

Авторитет
визнана влада, що ґрунтується не на примусі, а на довірі; за Арендт, авторитет учителя — відповідальність за світ.

Академічна доброчесність
етичні принципи й правила, що забезпечують довіру до результатів навчання і науки.

Мультикультуралізм
політика збереження й розвитку культурних відмінностей у суспільстві.

Космополітизм
ідея світового громадянства, належності кожної людини до спільноти людства.

Громадянськість
стан свідомості й цінностей, що виражає фактичну належність до спільноти і участь у ній.

Інклюзія
процес збільшення участі всіх людей у соціальному й освітньому житті.

Безбар'єрність
фізична, цифрова, інформаційна, освітня доступність середовища для всіх.

Гендерна сегрегація
горизонтальна — між галузями; вертикальна — між щаблями кар'єри.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Weber M. Wissenschaft als Beruf. München ; Leipzig : Duncker & Humblot, 1919.
4. Arendt H. The Crisis in Education // Arendt H. Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought. New York : Viking Press, 1961. P. 173–196.
5. Арендт Г. Становище людини / пер. з англ. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1999.
6. Gutmann A. Democratic Education. Princeton : Princeton University Press, 1987.
7. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford : Clarendon Press, 1995.
8. Nussbaum M. C. Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1997.
9. Nussbaum M. C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton : Princeton University Press, 2010.
10. Appiah K. A. Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers. New York : W. W. Norton, 2006.
11. Fanon F. Black Skin, White Masks / transl. R. Philcox. New York : Grove Press, 2008 (ориг. 1952).
12. Havel V. The Power of the Powerless // The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe / ed. J. Keane. Armonk : M. E. Sharpe, 1985. P. 23–96 (ориг. 1978).
13. Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford : Oxford University Press, 2007.
14. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris : UNESCO, 1994.

ЛЕКЦІЯ

9 Сучасні теорії освіти

> *«Ніхто нікого не навчає, і ніхто не навчається сам: люди навчають одне одного, і посередником між ними є світ.»*
>
> Паулу Фрейре, «Педагогіка пригноблених»

Паулу Фрейре (у центрі) на зустрічі в Бразилії, 1963. Фонд Correio da Manhã. Суспільне надбання

За кожною шкільною партою, кожним журналом і кожним «молодець!» стоїть певна теорія освіти, навіть якщо про неї ніхто не здогадується. Сьогодні п'ять теорій і п'ять образів учня: той, хто реагує, діє, засвоює, будує і визволяється. Спробуйте впізнати свою школу.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

9.1 Біхевіоризм: учень, що реагує

9.2 Неопрогресивізм: учень, що діє

9.3 Есенціалізм: учень, що засвоює

9.4 Конструктивізм: учень, що будує

9.5 Критична педагогіка: учень, що визволяється

9.6 Підсумок

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати схеми S → R і S → O → R та принцип оперантного підкріплення;
- називати пріоритети й риси неопрогресивної освіти і впізнавати їх у НУШ;
- аргументувати за і проти есенціалізму в епоху штучного інтелекту;
- розрізняти соціальний і радикальний конструктивізм та їхні освітні настанови;
- порівнювати «банківську» і проблемну освіту за Фрейре.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

біхевіоризм · оперантне научіння · підкріплення · програмоване навчання · неопрогресивізм · метод проєктів · есенціалізм · ключові знання · конструктивізм · акомодація · банківська освіта · критична свідомість

9.1

Біхевіоризм: учень, що реагує

Джон Вотсон (1878–1958). Суспільне надбання

Едвард Торндайк (1874–1949). Суспільне надбання

Беррес Фредерік Скіннер (1904–1990). Фото: Silly rabbit, CC BY 3.0

Біхевіоризм (від англ. *behavior* — поведінка) розглядає освітній процес «*крізь проблему поведінкових реакцій — зовнішніх проявів психічної діяльності*». Найбільшої популярності теорія зазнала в 1920–1960-х роках, «*отримавши домінуючий статус як у західній психології, так і філософії освіти*»[1]. Не варто плутати біхевіоризм із біхевіоралізмом — напрямом політичної науки, що досліджує політичну поведінку[2].

Маніфестом напряму стала стаття Джона Вотсона «Психологія з погляду біхевіориста» (1913): психологія має вивчати не невидиму «душу», а те, що можна спостерігати й вимірювати, — поведінку[3]. Це ідея «*психології без психіки*»[4]. Едвард Торндайк ще раніше сформулював «закон ефекту»: закріплюється та реакція, яка приносить задоволення[5].

ЖАРТОМА

Щур у скриньці Скіннера хвалиться сусідові: «Я так видресирував цього вченого, що щоразу, коли я натискаю на важіль, він дає мені їжу». Питання, хто кого підкріплює, біхевіоризм залишив відкритим.

1. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 225.
2. Там само. С. 225.
3. Watson J. B. Psychology as the Behaviorist Views It // Psychological Review. 1913. Vol. 20, № 2. P. 158–177.
4. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм. С. 225.
5. Thorndike E. L. Animal Intelligence: Experimental Studies. New York : Macmillan, 1911.

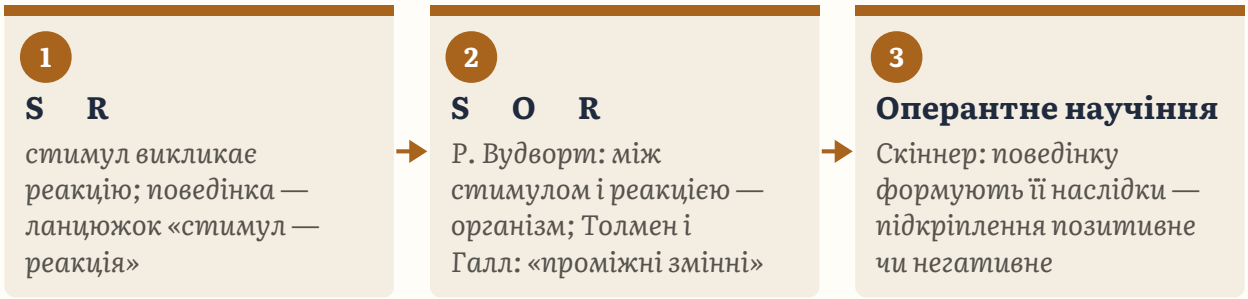

Схема 9.1. Від класичного біхевіоризму до оперантного научіння

Схему S → O → R запропонував Роберт Вудворт: між стимулом і реакцією стоїть організм (organism) з його станами[6]. Необіхевіористи — Беррес Фредерік Скіннер, Едвард Толмен, Кларк Галл — розвинули класичну схему, а Толмен і Галл описали «проміжні змінні»: мотиви, очікування, когнітивні карти. Їхня основна теза: «*людська поведінка є керованим процесом, що зумовлений застосуванням стимулів та вимагає позитивного підкріплення*»[7]. Толмен показав, що навіть щури в лабіринті будують «когнітивні карти»[8]. А Скіннер пішов найдалі: наукове дослідження поведінки, за ним, має виходити з її закономірності та «*ілюзорності такого явища, як свобода волі*»[9,10].

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Скіннер на уроці математики доньки

11 листопада 1953 року Скіннер прийшов на батьківський день до класу своєї доньки — і жахнувся. Усі діти розв'язують ті самі задачі в тому самому темпі; швидші нудьгують, повільніші губляться, а про свої помилки дізнаються через кілька днів, коли вчителька поверне зошити. З погляду теорії підкріплення це було марнування часу. За кілька днів Скіннер сконструював першу «навчальну машину»: маленькі кроки, миттєвий зворотний зв'язок, кожен — у своєму темпі[11,12]. Так народилося програмоване навчання.

Навчальна машина Скіннера. Фото: Silly rabbit, CC BY 3.0

6. Woodworth R. S. Psychology. Rev. ed. New York : Henry Holt, 1929.
7. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм. С. 226.
8. Tolman E. C. Cognitive Maps in Rats and Men // Psychological Review. 1948. Vol. 55, № 4. P. 189–208.
9. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм. С. 226.
10. Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity. New York : Knopf, 1971.
11. Skinner B. F. The Science of Learning and the Art of Teaching // Harvard Educational Review. 1954. Vol. 24, № 2. P. 86–97.
12. Skinner B. F. Teaching Machines // Science. 1958. Vol. 128, № 3330. P. 969–977.

Досвід програмованого навчання показав: освіта «*виявилась ефективною тільки на етапі формування простих вмінь та навичок*»[13]. Біхевіоризм прижився в математиці (покрокові програми) й у вивченні мов (аудіолінгвальний метод: учні вголос промовляють фрази, а вчитель одразу виправляє помилки)[14].

ЖАРТОМА

Під час Другої світової війни Скіннер навчав голубів наводити ракети на ціль — проєкт так і називався, «Голуб». Голуби вчилися сумлінно, але військові проєкт закрили. Мабуть, перший в історії випадок, коли відмінників відрахували через недовіру міністерства.

Скіннер у вашому смартфоні

Біхевіоризм не зник — він переселився в інтерфейси. Слідом за Адамом Алтером можна сказати: «*архітектура платформ цілеспрямовано експлуатує біхевіористський принцип «змінного підкріплення». Жест оновлення стрічки новин структурно тотожний взаємодії з ігровим автоматом*»[15]. Перманентна непевність щодо наступної винагороди «*утримує нейробіологічну систему суб'єкта в режимі виснажливого дофамінового очікування*»[16]. «Серії» днів у застосунках для вивчення мов, бали, бейджі, рівні — це оперантне підкріплення.

ЖАРТОМА

Застосунок для вивчення мов нагадує про «серію» з такою тривогою, ніби від неї залежить ваше життя. Скіннер пишався б. Його голуби, щоправда, обходилися без пуш-сповіщень і все одно вчилися.

Здобутки	Недоліки
що дав біхевіоризм	*за що його критикують*
ширше коло досліджуваних об'єктів	дегуманізація: ідеал — «легко програмована особистість»
міждисциплінарні зв'язки з педагогікою	ігнорування свідомості й творчості
нові методи вимірювання поведінки	біологізація: людину ототожнюють із твариною
покрокові програми, аудіолінгвальний метод	маніпулятивність контролю

Схема 9.2. Біхевіоризм: здобутки і недоліки

13. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм. С. 228.
14. Там само. С. 228.
15. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 235.
16. Там само. С. 236.

Найгостріша критика стосується стосунку вчителя й учня: вчитель визначає, що є правильною реакцією, взаємодія «*позбавлена діалогічності*», а учень «*втрачає суб'єктність у освіті*»; знання «*не засвоюються глибинно, вони не є персоніфікованими*»[17]. Американський публіцист Алфі Кон у книжці «Покарані винагородами» (1993) доводить, що зовнішні заохочення — зірочки, бали, похвала — можуть руйнувати внутрішню мотивацію[18].

ЖАРТОМА

Зірочка в зошиті — найдешевша валюта у світі. Але подумайте, скільки за неї зроблено домашніх завдань.

ДЛЯ ДИСКУСІЇ

Оцінки, рейтинги, стипендії, «зірочки» в зошитах — це біхевіоризм у дії. Чи можна навчати зовсім без зовнішнього підкріплення? І чи варто?

9.2

Неопрогресивізм: учень, що діє

Школа Саммергілл (Англія) — символ вільної, прогресивної освіти. Суспільне надбання

Неопрогресивізм — освітня теорія, що виникла в 1970–1980-х роках «*як спроба обґрунтувати принципи освіти, орієнтованої на забезпечення реальних потреб учнів*». Це «друга хвиля» прогресивізму, популярного в американській школі в так звану «добу прогресивізму» на початку XX століття[19]. Обидві хвилі спираються на просвітницьку ідею прогресу: якщо суспільство змінюється, освіта не може дивитися лише в минуле.

17. Свириденко Д. Б. Біхевіоризм. С. 229.
18. Kohn A. Punished by Rewards: The Trouble with Gold Stars, Incentive Plans, A's, Praise, and Other Bribes. Boston : Houghton Mifflin, 1993.
19. Свириденко Д. Б. Неопрогресивізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 230.

Що нового принесла друга хвиля? Постіндустріальне суспільство потребує «*вміння працювати у команді, бути здатним навчатись протягом життя, мати розвинене нелінійне мислення*». І ще одне: неопрогресивісти вважали за потрібне «*розібратись із тим, ким в результаті стають учні, не обмежуючись тим, що вони будуть знати*»[20].

Гуманізм	**Участь**	**Управління змістом**
потреби особистості	*учень у суспільстві*	*учень у центрі*
автономія учня індивідуалізація всупереч стандартам відповідальність за власні успіхи	стати «господарем свого життя» учитель — партнер демократія і відповідальність	учні беруть участь у рішеннях про зміст самоменеджмент проєкти замість готових рішень

Схема 9.3. Три пріоритети неопрогресивізму (за Пітером Сілкоком)

Ці пріоритети[21,22] визначають риси неопрогресивної освіти: соціальні навички й командна робота, демократія і відповідальність, проєктне навчання й підприємливість, критичне мислення, освітнє партнерство, навчання впродовж життя, практичні навчальні плани й персоналізація[23]. Головна відмінність від традиційної школи — у мотивації: замість зовнішніх стимулів (оцінки, дипломи, схвалення) неопрогресивізм спирається «*на внутрішню мотивацію суб'єктів навчання — саме тоді освіта починає цікавити їх по-справжньому*»[24].

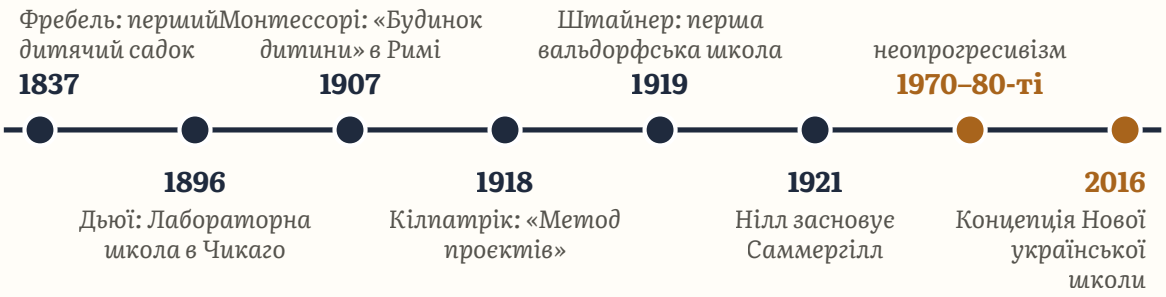

Схема 9.4. Від прогресивізму до неопрогресивізму

Попередником прогресивізму вважають Фрідріха Фребеля: учитель має сприяти самовираженню дитини, «*а не бути транслятором зразків та інструкцій*»[25]. Вільям Кілпатрік розробив метод проєктів: освіта наближається до реальних проблем, «*всупереч традиційній школі, яка транслює готові знання та моделі рішень*»[26,27]. Серед представни-

20. Там само. С. 231.
21. Там само. С. 231–232.
22. Silcock P. Three Principles for a New Progressivism // Oxford Review of Education. 1996. Vol. 22, № 2. P. 199–216.
23. Свириденко Д. Б. Неопрогресивізм. С. 232.
24. Там само. С. 232–233.
25. Там само. С. 233.
26. Там само. С. 233.
27. Kilpatrick W. H. The Project Method // Teachers College Record. 1918. Vol. 19, № 4. P. 319–335.

ків — Джон Дьюї, Рудольф Штайнер і Марія Монтессорі[28]. Олександр Нілл 1921 року заснував в Англії школу Саммергілл, де відвідування уроків добровільне, а правила ухвалюють загальні збори, на яких голос учня дорівнює голосу вчителя[29]. Монтессорі відмовилася від одновікових класів на користь трирічних циклів і довела, що «*різновіковість є необхідною умовою індивідуалізації темпів пізнання*»[30].

Але ці ідеї впираються в простір. Ще 1896 року Дьюї не зміг купити для Лабораторної школи столів, «за якими можна працювати», — лише парти, «щоб слухати» (див. лекцію 6). Доки освітній простір структурується партами, будь-які реформи «*„активного“ чи „особистісно-орієнтованого“ навчання неминуче розбиваються об чавунну реальність*»[31].

Сам Дьюї згодом критикував і надто запальних прихильників: у книжці «Досвід і освіта» (1938) він застерігав, що відкинути стару школу ще не означає збудувати нову, а свобода без організації досвіду стає хаосом[32].

НУШ — неопрогресивна школа?

Урок у школі в харківському метро. Фото: Офіс Президента України, CC0

Концепція Нової української школи (2016) ставить учня в центр, а вчителя робить партнером і фасилітатором; вона спирається на компетентнісний підхід і наскрізні вміння, інтегровані уроки, проєкти, ранкові зустрічі та партнерство школи, батьків і громади[33]. Багато що тут — прямо з неопрогресивного списку.

28. Свириденко Д. Б. Неопрогресивізм. С. 233.
29. Neill A. S. Summerhill: A Radical Approach to Child Rearing. New York : Hart, 1960.
30. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 220.
31. Там само. С. 330.
32. Dewey J. Experience and Education. New York : Macmillan, 1938.
33. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Київ : МОН України, 2016.

ПОДУМАЙТЕ

Яких рис неопрогресивізму в НУШ найбільше? А чого, на вашу думку, бракує — може, якраз фундаментальних знань, за які обстоюють есенціалісти?

9.3

Есенціалізм: учень, що засвоює

Архіджинназіо — історичний корпус Болонського університету. Фото: Anita.malina, CC BY-SA 4.0

Есенціалізм (від лат. *essentia* — сутність) — освітня теорія, що виходить «із *фундаментальної ролі традиційних дисциплін*»: читання, письма, літератури, історії, математики, природничих наук, мистецтва й музики. Освіта тут — «*засіб передачі знань та накопиченого культурного досвіду від вчителя до учня*»[34]. Ця консервативна теорія поширилася в США в 1930-х роках як альтернатива прагматизму й прогресивізму; її засновник — Вільям Беглі, який 1938 року оприлюднив «Платформу есенціаліста»[35,36].

34. Свириденко Д. Б. Есенціалізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 235.
35. Там само. С. 235.
36. Bagley W. C. An Essentialist's Platform for the Advancement of American Education // Educational Administration and Supervision. 1938. Vol. 24. P. 241–256.

Освіта есенціалістів — «*вчитель-центрована*»: учитель організовує процес «*системним чином відповідно до високих стандартів, із дотриманням учнями навчальної дисципліни*»[37]. І принципова теза: «*не важливо, наскільки той чи інший предмет подобається учням*» — його треба засвоїти, бо він важливий для становлення особистості й громадянина[38]. Навчання відбувається переважно в лекційній формі[39].

ЖАРТОМА

Есенціаліст і конструктивіст сперечаються, чи треба знати таблицю множення напам'ять. Есенціаліст відповідає за дві секунди. Конструктивіст — за двадцять хвилин, зате самостійно вивів таблицю з нуля і пишається цим.

У 1980-х есенціалізм пережив «другу хвилю». Її найвідоміший представник — Ерік Дональд Гірш, автор книжки «Культурна грамотність» (1987) і руху «Ключові знання» (Core Knowledge)[40,41]. Цей підхід застосовували майже в 1300 школах у 46 штатах США[42]. Британський соціолог Майкл Янг пізніше запропонував поняття «потужного знання»: школа має давати дітям знання, яких вони не здобудуть удома, — інакше освіта лише відтворює нерівність[43].

ЖАРТОМА

Гірш доклав до «Культурної грамотності» список із приблизно п'яти тисяч імен, дат і понять, які має знати кожен освічений американець. Перша реакція більшості читачів — тихенько перевірити, скільки з них знаєш сам.

Найгостріша критика: обов'язкові дисципліни витісняють вибіркові, тож освіта «*скоріше слугує інструментом закріпачення та уніфікації розуму*», а мислення, яке вона формує, «*позбавлене ознак критичності*»[44]. Але в епоху генеративного штучного інтелекту аргументи есенціалістів зазвучали по-новому. Адже алгоритм «*генеруює „безшовний" досвід, пропонуючи гладкі відповіді*», а «*абсолютний інтелектуальний комфорт є синонімом епістемологічної стагнації*»[45]. Хто нічого не знає сам, той не може перевірити й машину.

ДЕБАТИ НА 7 ХВИЛИН

Половина групи захищає тезу «Таблицю множення, правопис і хронологію історії треба знати напам'ять навіть у час ChatGPT», половина — спростовує. Чи вдасться знайти позицію, яку приймуть обидві сторони?

37. Свириденко Д. Б. Есенціалізм. С. 235.
38. Там само. С. 235.
39. Там само. С. 236.
40. Там само. С. 236–237.
41. Hirsch E. D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. Boston : Houghton Mifflin, 1987.
42. Свириденко Д. Б. Есенціалізм. С. 237.
43. Young M. Bringing Knowledge Back In: From Social Constructivism to Social Realism in the Sociology of Education. London : Routledge, 2008.
44. Свириденко Д. Б. Есенціалізм. С. 237–238.
45. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 301.

Критики кажуть	Прихильники відповідають
ЗМІНИ	
консерватизм гальмує інновації	мода на інновації мінлива, суттєве — стале
ЗНАННЯ	
забагато знань, замало вмінь	без фундаменту немає ні критичного мислення, ні творчості
РІЗНОМАНІТТЯ	
суперечить багатокультурності й інклюзії	спільний канон знань об'єднує суспільство
УЧЕНЬ	
учень «майже позбавлений ролі»	в епоху ШІ знання «в голові» — запорука незалежності

Обидві сторони праві наполовину

Схема 9.5. Есенціалізм: «за» і «проти»

9.4

Конструктивізм: учень, що будує

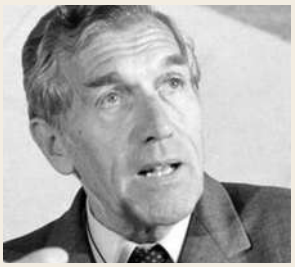
Конструктивізм (від лат. *constructio* — побудова) розуміє пізнання «*як активної побудови суб'єктом моделі світу, а не як просте його відображення*»[46]. Різні версії конструктивізму об'єднує переконання, що знання «*не є простим відображенням, „калькою" реальності*», а конструюється суб'єктом на основі досвіду[47]. Головне питання конструктивізму сформулював австро-американський психолог і теоретик комунікації Пауль Вацлавік: «*Як ми знаємо, що те, що ми знаємо, ми знаємо?*»[48]. Саме поняття стало популярним після збірника за його редакцією «Винайдена реальність» (1981)[49].

ЖАРТОМА

Вацлавік відомий ще й книжкою «Інструкція, як бути нещасним» (1983). Це, мабуть, єдиний посібник, який читачі успішно виконують без жодного зовнішнього підкріплення.

46. Степаненко І. В. Конструктивізм // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 239.
47. Там само. С. 240.
48. Там само. С. 240.
49. Watzlawick P. (Hrsg.) Die erfundene Wirklichkeit: Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? München : Piper, 1981.

Пауль Вацлавік, 1988. CC BY-SA 4.0

ПАУЛЬ ВАЦЛАВІК (1921–2007)

Австро-американський психолог, психотерапевт і теоретик комунікації, автор знаменитої аксіоми «неможливо не комунікувати». За Вацлавіком, реальність — продукт людського спілкування, вона принципово множинна, і жодна її версія не є простим відображенням «об'єктивної» реальності[50].

Жан Піаже: дитина будує схеми

Найближчий до освіти корінь конструктивізму — психологія Жана Піаже (1896–1980). Молодий Піаже в Парижі перевіряв дитячі тести на інтелект, і його зацікавили не правильні, а неправильні відповіді: діти помилялися закономірно, бо мислили інакше, ніж дорослі. Дитина не отримує знання готовим — вона засвоює новий досвід у наявні схеми (асиміляція) або перебудовує самі схеми (акомодація). За Піаже, «*акт пізнання можливий виключно через стан когнітивного дисбалансу*», і саме «*в моменті цього тертя відбувається акомодація*»[51,52]. А ще Піаже показав, що інтелект «*не бере свого початку у сфері абстракції; його першоджерелом є фізичний рух*»[53].

ЖАРТОМА

Піаже першим зрозумів, що неправильні відповіді дітей найцікавіші. Відтоді кожен учитель, який перевіряє контрольні, має наукове виправдання, щоб час від часу сміятися.

Соціальний конструктивізм Пітера Бергера й Томаса Лукмана («Соціальне конструювання реальності», 1966)[54] має три базові положення: «*знання — це вибудовування*», «*істина множинна*», «*критерій „доброго“ знання — це придатність*»[55]. Звідси висновок для освіти: знання «*не можуть пропонуватися і здобуватися в освітньому процесі як вже готові істини*»[56]. Психолог Джордж Келлі назвав це «конструктивним альтернативізмом»: завжди можливі альтернативні пояснення того самого[57].

50. Степаненко І. В. Конструктивізм. С. 244.
51. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 300–301.
52. Piaget J. The Equilibration of Cognitive Structures: The Central Problem of Intellectual Development. Chicago : University of Chicago Press, 1985 (ориг. 1975).
53. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 222.
54. Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності: трактат з соціології знання / пер. з англ. Київ : Основи, 2004 (ориг. 1966).
55. Степаненко І. В. Конструктивізм. С. 241.
56. Там само. С. 241.
57. Там само. С. 242.

Соціальний	Радикальний
КЛАСИКИ	
П. Бергер і Т. Лукман (1966), К. Герген	Е. фон Глазерсфельд, П. Вацлавік
ЗНАННЯ	
вибудовується у взаєминах і мові	організовує внутрішній світ суб'єкта
ІСТИНА	
множинна; критерій — «придатність»	немає реальності, однакової для всіх
НАГОЛОС	
епістемологічний	ще й онтологічний

Учень не отримує готові істини, а досліджує, питає, перевіряє

Схема 9.6. Два різновиди конструктивізму

Термін «радикальний конструктивізм» запропонував Ернст фон Глазерсфельд[58,59]. Його настанови для викладання показано на схемі 9.7[60,61].

Ернст фон Глазерсфельд. CC BY-SA 2.0 DE

ЕРНСТ ФОН ГЛАЗЕРСФЕЛЬД (1917–2010)

Народився в Мюнхені, дитинство й юність минули в Італії та Швейцарії, війну пережив в Ірландії, з 1966 року працював у США. Вважав, що знання не «відображає» світ, а допомагає нам у ньому орієнтуватися, як ключ, що підходить до замка, нічого не кажучи про сам замок. Українською перекладено його «Вступ до радикального конструктивізму»[62].

1 Питання
почати не з істин, а з того, що стимулює мислення

→

2 Застосування
будувати ситуації, де нове знання потрібне

→

3 «Наївні» поняття
студенти — не tabula rasa

→

4 Аргумент
помилка без пояснення вбиває мотивацію

→

5 Рефлексія
просити описати хід думок

Схема 9.7. Настанови навчання за Е. фон Глазерсфельдом

58. Там само. С. 244.
59. Глазерсфельд Е. фон. Вступ до радикального конструктивізму // Філософська думка. 2001. № 2. С. 33–58.
60. Степаненко І. В. Конструктивізм. С. 244–245.
61. Glasersfeld E. von. Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning. London : Falmer Press, 1995.
62. Глазерсфельд Е. фон. Вступ до радикального конструктивізму.

Чи означає конструктивізм, що треба відкинути традиційну освіту? Ні. Кеннет Герген наголошує, що конструктивізм «*не вимагає відмови від традиційних освітніх практик. Всі практики по-своєму конструюють світ*»[63].

ГБ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Герт Бієста (Повернути вчителя)

Бієста — один із найгостріших критиків конструктивізму в освіті. Якщо учень лише «будує» знання з того, що вже має, то вчитель у кращому разі — джерело, у якого можна «повчитися» (learning from). Бієста наполягає на іншому досвіді — «бути навченим» (being taught by): коли вчитель приносить учневі те, чого той сам у собі знайти не міг, — як дар[64,65]. Тож учитель — не лише «фасилітатор» і «архітектор середовища».

ПИТАННЯ ДО ВАС

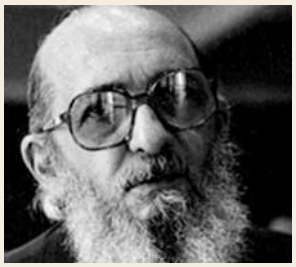
Згадайте відкриття, яке ви зробили самостійно, і знання, яке вам хтось «подарував» так, що ви самі ніколи б до нього не дійшли. Що з цього навчання вам дорожче?

9.5

Критична педагогіка: учень, що визволяється

Критична педагогіка заявила про себе наприкінці 1960-х років не лише як філософсько-освітня течія, а й як соціальний рух: її представники розглядають освіту «*як політичний акт, відмовляючись від нейтралітету знань*». Її мета — «*звільнення від гноблення через пробудження критичної свідомості*»[66]. Інакше кажучи, «*акт освіти ніколи не буває політично чи епістемологічно нейтральним*»; він розгортається або як пристосування до статус-кво, або як практика звільнення[67].

63. Степаненко І. В. Конструктивізм. С. 245.
64. Biesta G. Receiving the Gift of Teaching: From “Learning From” to “Being Taught By” // Studies in Philosophy and Education. 2013. Vol. 32, № 5. P. 449–461.
65. Biesta G. The Rediscovery of Teaching. New York : Routledge, 2017.
66. Степаненко І. В. Критична педагогіка // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 248.
67. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 345.

Паулу Фрейре, 1977. Фото: Slobodan Dimitrov, CC BY-SA 3.0

ПАУЛУ ФРЕЙРЕ (1921–1997)

Бразильський педагог, громадський діяч і науковець, засновник критичної педагогіки. Працював із неписьменними селянами північного сходу Бразилії. Головна праця — «Педагогіка пригноблених»: написана 1968 року, вперше видана 1970-го англійською та іспанською[68]. 1986 року отримав премію ЮНЕСКО «Освіта для миру»[69]. Українською перекладено «Педагогіку пригноблених», «Формування критичної свідомості» та «Педагогіку свободи»[70].

Банківська і проблемна освіта

У «банківській» освіті, за Фрейре, учні — «*сховища, депозитарії, а викладачі відіграють роль вкладників*»; учневі дозволено лише «*приймати, розкладати по поличках і зберігати вклади*»[71]. Знання при цьому стає «*подарунком, яким ті, хто вважає себе здатними знати, обдаровують тих, кого вони вважають такими, хто не знають нічого*»[72]. У банківській моделі знання — це «*відчужений капітал, що механічно депонується у свідомість пасивного, об'єктивованого учня*»[73].

ЖАРТОМА

У банківської освіти є особливість, якої немає в справжніх банках: вклад, зроблений напередодні іспиту, автоматично знімається з рахунку наступного ранку. Разом зі сном і без жодних відсотків.

Таблиця 9.1. Дві моделі освіти за Паулу Фрейре

	«Банківська» освіта	Проблемна освіта
Учень	порожній рахунок, куди «вкладають» знання	співдослідник реальності
Учитель	той, хто знає і говорить	той, хто вчиться разом з учнями
Мета	пристосувати до світу	змінити світ
Метод	монолог, запам'ятовування	діалог, питання, рефлексія

Проблемна освіта починається «*з розв'язання протиріччя між вчителем і учнем*», щоб «*обидва одночасно були і вчителем, і учнем*»[74]. Метод Фрейре має три принципи: соціологічний аналіз (вивчення життєвого світу учня), тематизацію й проблематизацію[75]. Результат — «усвідомленість» (порт. *conscientização*): «*критична свідомість, орієнтована на дію, на перетворення світу*»[76].

68. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : Юніверс, 2003.
69. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 249.
70. Фрейре П. Педагогіка свободи: етика, демократія і громадянська мужність / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
71. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 250.
72. Там само. С. 250–251.
73. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 179.
74. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 251.
75. Там само. С. 253.

ІСТОРІЯ З ЖИТТЯ

Анжікус, 1963: читати за 40 годин

У бразильському містечку Анжікус команда Фрейре навчила читати й писати близько 300 сільськогосподарських робітників приблизно за 40 годин занять. Секрет: навчання починалося не з букваря, а з «генеративних слів» із життя самих людей — «цегла», «урожай», «зарплата» — і з розмови про те, чому їхнє життя саме таке. Ці теми називають *temas geradores*: вони мають виходити із соціального контексту учня й охоплювати якомога більше фонем мови[77]. Після військового перевороту 1964 року Фрейре ув'язнили, а потім він майже шістнадцять років прожив у вигнанні. Висновок Анжікуса: вчитися читати слово — означає вчитися «читати світ».

Пам'ятник Фрейре біля Анжікуса. Фото: GLandovsky, CC BY-SA 4.0

Ранній досвід Анжікуса Фрейре описав в окремій книжці «Освіта як практика свободи» (1967). А критику «банківської» освіти він розгорнув пізніше — у другому розділі «Педагогіки пригноблених». Читати її радимо в українському перекладі О. Дем'янчука[78].

Критична свідомість *що вміє учень*	Новий учитель *яким він має бути*
розуміти зв'язок «знання — влада» «читати між рядків» опиратися стереотипам, консюмеризму, мілітаризму вчитися самостійно й ініціювати зміни	вірить у людей і любить їх прагне визволення, а не «приручення» має «нетерпляче терпіння» сміливий, радіє життю, рефлексує

Схема 9.8. Критична свідомість і новий учитель за Фрейре

Учитель, за Фрейре, має постійно питати себе: «*Яку політику я проводжу в аудиторії? Як бути вірним своєму політичному вибору?*»[79].

76. Там само. С. 254–255.
77. Там само. С. 253.
78. Фрейре П. Педагогіка пригноблених.
79. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 255.

Послідовники: Ілліч, Жиру, гукс

Іван Ілліч у книжці «Звільнення від шкіл» (1971) пішов ще далі: школа «*деградувала до статусу догматичної церкви модерної епохи*», де «*диплом стає вагомішим за реальну компетенцію*»[80,81]. Генрі Жиру розвинув «граничну педагогіку», що «*намагається поєднати емансипаторність модернізму з постмодерністським опором*»[82], і закликав бачити у вчителях інтелектуалів, а не техніків[83]. А белл гукс пропонувала почати з простого — переставити меблі: «*коло руйнує ієрархію, бо в колі немає центру*»[84,85].

ЖАРТОМА

Ілліч закликав звільнити суспільство від шкіл. Іронія долі: «Звільнення від шкіл» найчастіше читають саме в закладах освіти — за програмою, з дедлайном і з оцінкою.

Поняття «прихованого навчального плану», яке підхопили Ілліч і Жиру, запровадив американський педагог Філіп Джексон («Життя в класах», 1968)[86]. Його механіка проста: у банківській моделі «*головним об'єктом засвоєння стає не наукова формула, а сама практика покірного мовчання перед лицем інституційної Влади*»[87].

Критична педагогіка в цифрову добу має нове завдання. «*Якщо метод Фрейре був спрямований на дешифрування ідеологічних конструктів у класичних академічних текстах, то сьогоднішнім імперативом стає герменевтика самих алгоритмів*»; адже «*у просторі так званих „безкоштовних" сервісів індивід ніколи не є споживачем; він завжди є товаром*»[88]. І ще одне: в колоніальній школі пригноблені вчилися «критичного читання світу» — вміння читати між рядків імперського дискурсу[89]. Для українців це знайомий досвід.

В Україні ідеї критичної педагогіки стали предметом осмислення з 2000-х років, коли з'явилися переклади; серед дослідників — В. Гайденко, О. Дем'янчук, О. Заболотна, С. Клепко, М. Триняк та інші[90].

Прикладімо до п'яти теорій три функції освіти з лекції 1 — кваліфікацію, соціалізацію і суб'єктифікацію[91]. Видно, що кожна теорія бачить лише частину картини. Біхевіоризм і есенціалізм дбають передусім про кваліфікацію, неопрогресивізм — про соціалізацію й участь, критична педагогіка — про суб'єктифікацію і свободу. Добра освіта тримає всі три виміри разом і щоразу питає: заради чого?

80. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 173.
81. Illich I. Deschooling Society. New York : Harper & Row, 1971.
82. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 257–258.
83. Giroux H. A. Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning. Granby, MA : Bergin & Garvey, 1988.
84. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 466.
85. hooks b. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York : Routledge, 1994.
86. Jackson P. W. Life in Classrooms. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1968.
87. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 330.
88. Там само. С. 344.
89. Там само. С. 395.
90. Степаненко І. В. Критична педагогіка. С. 260.
91. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, № 1. P. 33–46.

ПИТАННЯ ДО ВАС

Що для вас означає фрейрівське «читати світ», а не лише слово? Де у вашому житті найпотрібніше вміння «читати між рядків»?

9.6

Підсумок

Таблиця 9.2. П’ять теорій освіти

Теорія	Навчання — це…	Учень	Учитель
Біхевіоризм	формування поведінки через підкріплення	той, хто реагує	дресирувальник
Неопрогресивізм	задоволення потреб особи й суспільства	активний учасник	гід, фасилітатор
Есенціалізм	передача незмінного культурного спадку	той, хто засвоює	авторитет
Конструктивізм	побудова знань на власному досвіді	дослідник	архітектор середовища
Критична педагогіка	визволення від несправедливості	співдослідник світу	той, хто вчиться разом

Наступного разу ми поговоримо про вищу освіту: ідею університету, нові форми університетів, Болонський процес, принципи європейської вищої освіти — і штучний інтелект в освіті.

Питання для самоконтролю

1. Що таке біхевіоризм? Чим схема S → O → R відрізняється від S → R?
2. Що таке оперантне підкріплення? Наведіть приклади з цифрових застосунків.
3. Які здобутки й недоліки має біхевіоризм?
4. Чим неопрогресивізм відрізняється від прогресивізму початку XX століття?
5. Назвіть три пріоритети і риси неопрогресивної освіти. Які з них є в НУШ?
6. Що таке есенціалізм? Яку роль він відводить учителеві й обов'язковим дисциплінам?
7. Чи потрібні «ключові знання» в епоху штучного інтелекту? Аргументуйте.
8. Що об'єднує різні версії конструктивізму? Чим соціальний відрізняється від радикального?
9. Що таке асиміляція й акомодація за Піаже?
10. Чим «банківська» освіта відрізняється від проблемної за Фрейре?
11. Що таке критична свідомість і яким має бути вчитель за Фрейре?
12. Яка з п'яти теорій домінувала у вашій школі? А в університеті?

Глосарій

Біхевіоризм
напрям, що вивчає навчання як зміну спостережуваної поведінки (Вотсон, Скіннер).

Оперантне научіння
формування поведінки через підкріплення її наслідків (Скіннер).

Підкріплення
наслідок поведінки, що підвищує ймовірність її повторення: позитивне (винагорода) чи негативне (усунення неприємного).

Програмоване навчання
навчання малими кроками з миттєвим зворотним зв'язком.

Неопрогресивізм
«друга хвиля» прогресивізму 1970–1980-х: освіта, орієнтована на реальні потреби учня.

Метод проєктів
навчання через розв'язання реальних життєвих проблем (Кілпатрік).

Есенціалізм
теорія, що наголошує на передачі суттєвого знання через традиційні дисципліни (Беглі, Гірш).

Ключові знання (Core Knowledge)
за Гіршем, спільний зміст знань, який школа має передати кожному учневі як основу культурної грамотності.

Конструктивізм
погляд на пізнання як активну побудову суб'єктом моделі світу.

Акомодація
за Піаже, перебудова пізнавальних схем під новий досвід.

«Банківська» освіта
за Фрейре, модель, у якій учитель «вкладає» знання в пасивного учня.

Критична свідомість
усвідомлення відносин «знання — влада» і здатність діяти для змін.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Watson J. B. Psychology as the Behaviorist Views It // Psychological Review. 1913. Vol. 20, № 2. P. 158–177.
4. Skinner B. F. The Science of Learning and the Art of Teaching // Harvard Educational Review. 1954. Vol. 24, № 2. P. 86–97.
5. Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity. New York : Knopf, 1971.
6. Kohn A. Punished by Rewards: The Trouble with Gold Stars, Incentive Plans, A's, Praise, and Other Bribes. Boston : Houghton Mifflin, 1993.
7. Woodworth R. S. Psychology. Rev. ed. New York : Henry Holt, 1929.
8. Dewey J. Experience and Education. New York : Macmillan, 1938.
9. Neill A. S. Summerhill: A Radical Approach to Child Rearing. New York : Hart, 1960.
10. Bagley W. C. An Essentialist's Platform for the Advancement of American Education // Educational Administration and Supervision. 1938. Vol. 24. P. 241–256.
11. Hirsch E. D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. Boston : Houghton Mifflin, 1987.
12. Young M. Bringing Knowledge Back In: From Social Constructivism to Social Realism in the Sociology of Education. London : Routledge, 2008.
13. Watzlawick P. (Hrsg.) Die erfundene Wirklichkeit: Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? München : Piper, 1981.
14. Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності: трактат з соціології знання / пер. з англ. Київ : Основи, 2004 (ориг. 1966).
15. Глазерсфельд Е. фон. Вступ до радикального конструктивізму // Філософська думка. 2001. № 2. С. 33–58.
16. Piaget J. The Equilibration of Cognitive Structures: The Central Problem of Intellectual Development. Chicago : University of Chicago Press, 1985 (ориг. 1975).
17. Biesta G. Receiving the Gift of Teaching: From "Learning From" to "Being Taught By" // Studies in Philosophy and Education. 2013. Vol. 32, № 5. P. 449–461.
18. Biesta G. The Rediscovery of Teaching. New York : Routledge, 2017.
19. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : Юніверс, 2003.
20. Фрейре П. Педагогіка свободи: етика, демократія і громадянська мужність / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
21. Illich I. Deschooling Society. New York : Harper & Row, 1971.
22. Giroux H. A. Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning. Granby, MA : Bergin & Garvey, 1988.
23. hooks b. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York : Routledge, 1994.

ЛЕКЦІЯ

10 Принципи європейської вищої освіти

> *«Ландшафт більше не можна описувати. Його можна лише утримувати.»*
>
> С. Терепищий. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту (2026), с. 476

Герби студентів на стінах Архіджинназіо, Болонья. Фото: Ввласенко, CC BY-SA 3.0

Університетові майже тисяча років. Він пережив чуму, Реформацію, тоталітаризми й масифікацію. Чи переживе він ринок, війну і штучний інтелект? Сьогодні шлях від середньовічної корпорації магістрів і школярів до Болонського процесу — і далі, до розуміння університету як освітнього ландшафту, який у час розриву вже не можна просто описувати, а можна лише утримувати.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЇ

10.1 Ідея університету: від Болоньї до Габермаса

10.2 Нові форми університетів

10.3 Болонський процес і принципи європейської вищої освіти

10.4 Освітній ландшафт: університет у час розриву

10.5 Штучний інтелект і університет майбутнього

10.6 Підсумок курсу

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ

universitas · академічна свобода · автономія · Bildung · liberal education · академічний капіталізм · ЄКТС · трикутник знань · освітній ландшафт · понтифік · гетеротопія · кінцуґі · бажані труднощі · резонанс

ПІСЛЯ ЛЕКЦІЇ ВИ ЗМОЖЕТЕ

- пояснювати ідею університету в Гумбольдта, Ньюмена, Ясперса і Габермаса;
- характеризувати підприємницький, відкритий і корпоративний університет;
- називати цілі Болонського процесу й принципи європейської вищої освіти;
- аналізувати університет через концепт освітнього ландшафту та фігуру понтифіка;
- аргументувати межі делегування мислення штучному інтелекту.

10.1

Ідея університету: від Болоньї до Габермаса

Слово *universitas* у Середньовіччі означало не будівлю, а корпорацію — *universitas magistrorum et scholarium*, спільноту магістрів і школярів зі своїми правами (докладніше — у лекції 3). «*Принциповим поняттям у визначенні університету є академічна свобода*»[1].

Першим університетом вважають Болонський, а його умовну дату народження, 1088 рік, встановили до 800-річного ювілею 1888 року. Університет виріс із міських шкіл права, куди з'їжджалися студенти з усієї Європи: містам, гільдіям і торгівлі потрібні були юристи, адміністратори, лікарі.

ЖАРТОМА

Болонський університет обрав собі день народження за вісімсот років після того, як народився, і саме до ювілею. Кращої ілюстрації академічної автономії годі шукати.

Фрідріх I Барбаросса. Мініатюра XII ст. Суспільне надбання

AUTHENTICA HABITA (1155–1158)

Імператор Фрідріх I Барбаросса взяв під захист «тих, хто мандрує заради навчання». Студенти й магістри отримали право вільно пересуватися, захист від помсти за борги земляків і власний суд — магістрів або єпископа[2]. Цей привілей вважають першою фіксацією академічної свободи і попередником сучасного принципу мобільності.

Ця автономія «*не була дарованим привілеєм, а здобувалася в жорстких соціальних конфліктах*». Найсильнішою зброєю університету була *cessatio* — страйк і масовий вихід із міста. Так, після страйку в Оксфорді 1209 року, постав Кембридж (див. лекцію 3)[3].

Університет — це передусім спільнота, а не місце: «*інтелектуальне життя могло переміщуватися разом із людьми, відтворюючись у нових просторах*»[4]. Для українських університетів, переміщених з окупованих міст, ця середньовічна істина знову стала буквальною.

1. Гомілко О. Є. Ідея університету // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 263.
2. Там само. С. 263.
3. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. С. 114–115.
4. Там само. С. 112–113.

1988 року, до 900-річчя Болонського університету, 388 ректорів підписали Велику хартію університетів (*Magna Charta Universitatum*): академічна свобода, інституційна автономія, єдність досліджень і навчання[5]. Хартія проголошує, що дослідницька й викладацька діяльність університету «*має бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади*»[6]. Сьогодні її підписали понад 900 університетів із понад 90 країн, а 2020 року вийшла оновлена редакція.

Ідея університету та ідея Європи

Г. В. Ф. Гегель (1770–1831). Суспільне надбання

Едмунд Гуссерль (1859–1938). Суспільне надбання

Ідея університету тісно пов'язана з ідеєю Європи: Європа — «*не є ні географічним, ні політичним, ні економічним явищем. Вона є поняттям духовного порядку*». Для Гегеля це ідеал раціонального життя, що примиряє свободу індивіда з інституціями; для Гуссерля — «*нормативна ідея культури*»[7]. Місія університету — «*зберегти або навіть в деяких випадках відродити ідею Європи*»[8]. Українські університети, що працюють під обстрілами, роблять саме це.

5. Magna Charta Universitatum. Bologna, 18 September 1988 ; Magna Charta Universitatum 2020. URL: https://www.magna-charta.org
6. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 264.
7. Там само. С. 265.
8. Там само. С. 266.

Гумбольдт: університет як храм науки і самотності

Пам'ятник В. фон Гумбольдту роботи П. Отто. Суспільне надбання

ВІЛЬГЕЛЬМ ФОН ГУМБОЛЬДТ (1767–1835)

Прусський філософ, мовознавець і державний діяч. 1810 року заснував Берлінський університет — зразок дослідницького університету для всього світу. Його формула людини: «справжня мета людини — найвище й найпропорційніше формування її сил в одне ціле» («Ідеї до спроби визначити межі діяльності держави», 1792)[9].

Берлінський університет засновано в найгірший момент прусської історії — після поразки від Наполеона. Збанкрутіла держава віддала під університет королівський палац принца Генріха на Унтер-ден-Лінден і найняла зіркових професорів. За переказом, король Фрідріх Вільгельм III сказав тоді: «Держава мусить компенсувати духовними силами те, що вона втратила фізично»[10]. Гумбольдт формулює парадокс: університет служить державі найкраще тоді, коли зберігає автономію від її прагматичних запитів[11,12].

Звідси гумбольдтівські засади: єдність дослідження й викладання (*Einheit von Forschung und Lehre*), свобода викладання (*Lehrfreiheit*) і свобода навчання (*Lernfreiheit*), «самотність і свобода» вченого. Професор — не ретранслятор готових істин, а дослідник; студент — «*молодший партнер у спільному пізнавальному пошуку*», а архітектурна метафора університету — «*не виробничий цех, а тиша бібліотеки*»[13].

Ньюмен, Ясперс, Габермас

Дж. Е. Мілле. Джон Генрі Ньюмен. Суспільне надбання

ДЖОН ГЕНРІ НЬЮМЕН (1801–1890)

Англійський богослов, ректор Католицького університету в Дубліні, автор «Ідеї університету» (1852/1873)[14]. Мета університету — універсальне знання, а не професійна підготовка; університет формує «філософський склад розуму». Кардинал (1879), 2019 року канонізований.

9. Humboldt W. von. Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen (1792). Breslau : E. Trewendt, 1851.
10. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 175.
11. Там само. С. 174–175.
12. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 267.
13. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 176.
14. Newman J. H. The Idea of a University Defined and Illustrated. London : Basil Montagu Pickering, 1873.

Ньюмен заперечував Бентамові з його «корисними знаннями»: «*знання є самоціллю*» освіти[15]. Університет для нього — «„*місце освіти*“, *а не місце „поучіння*“», де прищеплюють «*скоріше інтелектуальних рис та звичок, ніж вузьких, механічних вмінь*»[16,17]. Якщо Гумбольдт мислив університет через науку (*Wissenschaft*), то Ньюмен — через культуру; разом вони утворюють «*двоєдиний фундамент класичного європейського університету*»[18].

ЖАРТОМА

Ньюмен — єдиний автор книжки з назвою «Ідея університету», якого офіційно визнано святим. Тож коли викладач цитує Ньюмена з особливим благоговінням, у нього є канонічні підстави.

Карл Ясперс (1883–1969). Суспільне надбання

Юрген Габермас (нар. 1929). Фото: Wolfram Huke, CC BY-SA 3.0

Карл Ясперс видав «Ідею університету» 1923 року, а 1946-го — на руїнах Європи — переписав її[19,20]. Університет для нього — «*водночас дослідницький і навчальний заклад, царство освіти, життя, що базується на спілкуванні, космос наук*»; а проголошувати спеціалізацію абсолютом — «*варварство розчленування життя на царини компетенцій*»[21]. Університет для Ясперса — «*передусім моральна форма життя*», спільнота, «*об'єднана безумовним зобов'язанням перед істиною*»[22].

> *Університет — це місце, де суспільство й держава дозволяють розгортатися найяснішій свідомості епохи.*[23]

Юрген Габермас бачить в університеті осередок демократії: його ідея — «*проект втілення певної ідеальної форми життя*», яку члени університету «*інтерсуб'єктивно поділяли б*»[24]. «Ідеальна мовленнєва ситуація» — це коли всі аргументують вільно й рівно і переконує лише сила кращого аргументу.

15. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 268.
16. Там само. С. 269.
17. Ідея університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик ; відп. ред. М. Зубрицька. Львів : Літопис, 2002.
18. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 177.
19. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 270.
20. Jaspers K. Die Idee der Universität. Berlin ; Heidelberg : Springer, 1946.
21. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 272–273.
22. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 202.
23. Jaspers K. Die Idee der Universität.
24. Гомілко О. Є. Ідея університету. С. 274.

ЦІНА ІДЕЇ

«Біла троянда», Мюнхен, 1943

Коли значна частина німецької професури пішла на компроміс із нацизмом, професор філософії Курт Губер і його студенти, серед них Ганс і Софі Шолль, таємно друкували листівки проти диктатури. Друкували поза університетом, а 18 лютого 1943 року розкидали їх у світловому дворі Мюнхенського університету. Їх стратили. Це «*найвищий фізичний доказ тези Ясперса: справжній університет — це не лояльна до влади державна установа і не стіни аудиторій, а невидима, солідарна спільнота тих, хто має мужність називати зло злом навіть перед лицем смерті*»[25].

10.2

Нові форми університетів

Великий купол Массачусетського технологічного інституту. Фото: Peacearth, CC BY-SA 4.0

Причини кризи класичного університету такі: пошук істини не приваблює ні бізнес, ні державу; виробництву потрібне практично орієнтоване навчання; «*„повільне“ навчання в університеті суперечить „швидкому“ способу життя в місті*»; масовість руйнує ціннісну структуру; триває адміністративне втручання[26]. Відповіддю стали нові форми університету[27].

25. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 202–203.
26. Терепищий С. О. Університет у сучасну добу // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 278–279.

Таблиця 10.1. Нові форми університетів

Форма	Що це	Приклади
Підприємницький	синтез вищої освіти й комерції, академічний капіталізм: патенти, стартапи, спін-оф компанії	MIT (1861): випускники — співзасновник HP Вільям Г'юлетт, співзасновник Intel Роберт Нойс, астронавт Базз Олдрін
Відкритий	навчання будь-де і для будь-кого: віртуальний кампус, дистанційна освіта	IGNOU (Індія, 1985) — мільйони студентів; в Україні — Prometheus (з 2014)
Корпоративний	навчальний підрозділ компанії для розвитку персоналу	«Університет гамбургера» McDonald's (1961), Apple University, Disney Institute

Поняття підприємницького університету запропонував Бертон Кларк (1998), а «академічного капіталізму» — Шейла Слотер і Ларрі Леслі (1997)[28,29]. Ризик очевидний: коли критерієм стає прибуток, «некорисні» дисципліни — філософія, філологія, фундаментальна наука — опиняються під загрозою.

ЖАРТОМА

«Університет гамбургера» McDonald's має понад 275 тисяч випускників. Його перевага над класичним університетом: тут абсолютно точно знають, яким має бути кінцевий продукт.

Ще 1963 року президент Каліфорнійського університету Кларк Керр проголосив «мультиверситет», порівнявши університет із промисловим підприємством. Відповіддю став «Рух за свободу слова» в Берклі (1964): 21-річний студент філософії Маріо Савіо закликав «*покласти свої тіла на шестерні*» машини[30,31]. Білл Ріджингс («Університет у руїнах», 1996) показав, як пошук істини підміняється порожнім словом «досконалість» (*excellence*), а Жак Дерида («Університет без умов», 2001) обстоював університет як місце «*безумовного опору*»[32,33,34].

Університети змінюються разом із містами. Складові «нової логіки» університету — корпоратизацію, конкуренцію, кооперацію та інтернаціоналізацію[35]. Університет і влада — окрема тема: 1968 року студенти Нантера й Сорбонни показали «*радикальну ідеологічну та пропагандистську силу університетських спільнот*»[36].

27. Там само. С. 279–280.
28. Clark B. R. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. Oxford : Pergamon, 1998.
29. Slaughter S., Leslie L. L. Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997.
30. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 204.
31. Kerr C. The Uses of the University. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1963.
32. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 203.
33. Readings B. The University in Ruins. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996.
34. Derrida J. L'Université sans condition. Paris : Galilée, 2001.
35. Терепищий С. О. Університет у сучасну добу. С. 281–283.
36. Там само. С. 287.

10.3

Болонський процес і принципи європейської вищої освіти

Болонський процес — міжурядова реформа зі створення Європейського простору вищої освіти. Болонська декларація 1999 року наголошує: «*Ми повинні забезпечити існування такої системи вищої освіти в Європі, яка була б привабливою для всього світу і відповідала б особливостям наших культурних і наукових традицій*»[37,38]. Засади простору — взаємовизнання ступенів, зрозумілі дипломи трьох циклів і співпраця у забезпеченні якості[39].

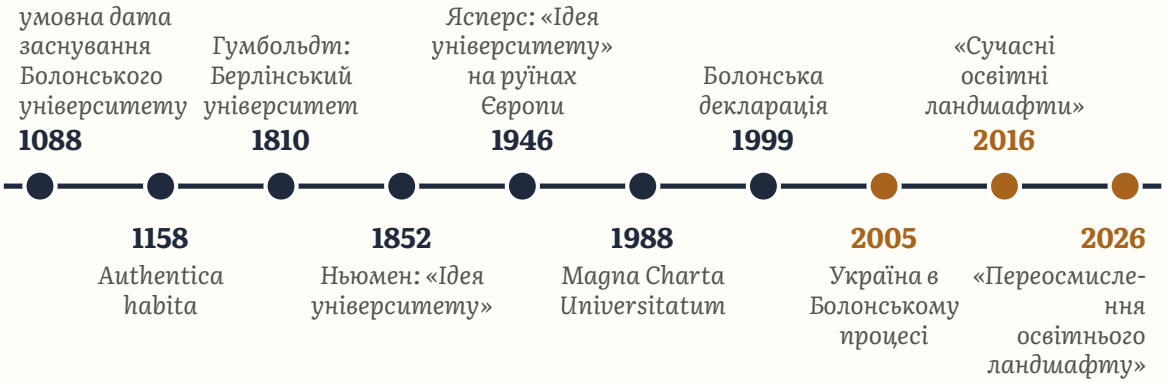

Схема 10.1. Від Болоньї до освітнього ландшафту

Україна приєдналася до Болонського процесу 19 травня 2005 року в Бергені[40], а 2010 року було проголошено Європейський простір вищої освіти. Закон «Про вищу освіту» 2014 року розширив автономію українських університетів[41].

ЖАРТОМА

ЄКТС дозволяє перенести кредити з Болоньї до Києва і назад. На жаль, банківські кредити так легко не переносяться, хоча студенти досі не втрачають надії.

Основна суперечність процесу — між автономією університету та орієнтацією вищої освіти на економічні запити; якщо мета — «*приведення у відповідність вищої освіти та практичних потреб суспільства (трикутник знань), то виникають ризики послаблення автономії*»[42]. Для західного університету це загроза втратити ідентичність, а для українського — «*можливість її набути*»[43].

37. Гомілко О. Є. Болонський процес // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 291.
38. The Bologna Declaration of 19 June 1999: Joint declaration of the European Ministers of Education. URL: https://www.ehea.info
39. Гомілко О. Є. Болонський процес. С. 291–292.
40. Там само. С. 294.
41. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18
42. Гомілко О. Є. Болонський процес. С. 293.
43. Там само. С. 294.

Свобода *знання і думки*	**Простір** *мобільність і визнання*	**Якість і справедливість** *для кого освіта*
свобода руху знань свобода навчання й викладання лібералізм	мобільність студентів і викладачів взаємозалік кредитів (ЄКТС) багатомовність інтернаціоналізація	якість вищої освіти трикутник знань освіта впродовж життя соціальний вимір

Схема 10.2. Принципи європейської вищої освіти

Кожен із принципів має власну історію й проблеми[44]. Принцип «трикутника знань» поєднує освіту, дослідження та інновації й потребує співпраці університетів, бізнесу та держави; в Україні після 1991 року цей трикутник було зруйновано[45]. Академічна свобода закріплена в Конституції і Законі «Про вищу освіту», але «*нормативного закріплення принципу академічної свободи недостатньо для його повної реалізації*»: заважають ієрархічність, бюрократизація й адміністративне втручання[46].

Є й жорсткіша оцінка. Після 1991 року Болонський процес в Україні часто мутував у «*бюрократичний симулякр*»: «*формальне відтворення зовнішніх атрибутів західної традиції без інтеріоризації її внутрішньої сутності*» — академічний карго-культ[47]. Болгарський політолог Іван Крастєв і американський правознавець Стівен Голмс називають це «політикою імітації»[48,49]. Анатолій Олексієнко описує університети, які навіть після Революції гідності писали до міністерства з проханням «дозволити» те, на що закон уже давав право[50,51].

44. Принципи європейської вищої освіти // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 297–347.
45. Терепищий С. О. Принцип „трикутника знань“ // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 316.
46. Терепищий С. О. Принцип свободи навчання та викладання // Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 322.
47. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 410.
48. Там само. С. 409.
49. Krastev I., Holmes S. The Light that Failed: A Reckoning. London : Allen Lane, 2019.
50. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 409.
51. Oleksiyenko A. Academic freedom and intellectual dissent in post-Soviet Ukraine // Higher Education Quarterly. 2022. Vol. 76, № 3. P. 580–594.

Фізико-технічний корпус Харківського університету після удару, березень 2022. Фото: Kharkivian, CC BY-SA 4.0

З 2022 року — зруйновані корпуси, переміщені з окупованих територій університети, викладачі й студенти на фронті — і водночас інтеграція в європейський простір. Двадцять дев'ять закладів вищої освіти було переміщено зі збереженням інституційної цілісності, і цей досвід — «*окремий внесок України у глобальні дослідження вищої освіти*»[52].

10.4
Освітній ландшафт: університет у час розриву

Сергій Терепищий, 2026. Вікісховище

СЕРГІЙ ТЕРЕПИЩИЙ (НАР. 1984)

Доктор філософських наук, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики УДУ імені Михайла Драгоманова. Запровадив у вітчизняний науковий обіг концепт «освітній ландшафт», якому присвятив монографії «Сучасні освітні ландшафти» (2016) і «Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту» (2026), створений ним дослідницький центр і YouTube-канал «Освітні ландшафти»[53].

Класичні ідеї університету описують, яким він має бути. Концепт освітнього ландшафту, який розвиває Сергій Терепищий, ставить інше запитання: у якому просторі, якими тілами, якими словами і в якому часі освіта насправді відбувається?

> *Освітній ландшафт — це філософський концепт для позначення сукупності просторових, соціально-економічних, політичних, культурних та антропологічних характерис-*

52. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 437.
53. Терепищий С. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016.

> *тик освіти, що змінюються в межах певного регіону у процесі збереження, передачі та виробництва знань.*[54]

Так звучало визначення 2016 року. Але, перечитуючи свою книжку «*під виття сирен у суцільній темряві „блекауту“*», автор констатує: текст «*зберіг свої матеріальні носії — літери, проте драматично втратив свою первісну істинність*»[55]. Навіть «академічна мобільність», що 2016 року була маркером привілею, сьогодні «*редукувалася до вироку вигнанця*»[56]. Звідси головна теза, винесена в епіграф цієї лекції: ландшафт більше не можна лише описувати — його треба утримувати.

Чотири виміри і п’ятий гість

Освітній ландшафт має чотири виміри — пластичність, вітальність, просторовість і семантичність, — і в досвіді війни кожен із них зазнає інверсії[57].

Пластичність	**Вітальність**	**Просторовість**	**Семантичність**
форма	*тіло*	*місце*	*смисл*
оновлення зі збереженням себе або «пластичність розпаду»: адаптація через деградацію	студент — жива істота, а не «голова» або тиранія ефективності і «ветеринарія»	університет як топос мислення або «не-місце», транзитний термінал	слово як скальпель для розтину реальності або «слова-зомбі» і симулякри

Схема 10.3. Чотири виміри освітнього ландшафту

Пластичність. Університет, який погоджується стати всім, чого від нього вимагають ринок, держава чи війна, «*у кінцевому підсумку перетворюється на ніщо*»; «*якщо університет втрачає здатність до критичного «ні», він неминуче деградує з простору генерації смислів до простору пасивного виконання чужих воль*»[58]. **Вітальність.** Турбота лише про виживання (zoe), яка витісняє турботу про істину й гідне буття (bios), «*перестає бути власне освітою, перетворюючись на інституційно досконалу форму ветеринарії*»[59].

Просторовість. «*Освітній простір ніколи не функціонує як нейтральний „контейнер“*»: парти, «*наглухо пригвинчені до підлоги та вишикувані в стрункі ряди потилиць, транслюють імператив покори набагато ефективніше за будь-який нормативний підручник з етики*»[60]. За Мішелем Фуко, університет — гетеротопія, «держава в державі», де

54. Там само. С. 89.
55. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 17.
56. Там само. С. 18.
57. Там само. С. 39–40.
58. Там само. С. 27.
59. Там само. С. 31.
60. Там само. С. 31–32.

час тече в іншому регістрі[61,62]; а якщо він розчиниться в потоках, то стане «не-місцем» за Марком Оже — «*гігантським аеропортом*», де «*автентичної зустрічі з Іншим не відбувається*»[63,64].

Семантичність. Слова «„*Якість*“, „*Інноваційність*“, „*Досконалість*“ (*Excellence*)» давно перетворилися на «*своєрідні магічні паролі*» — «*інституційне „Сезам, відкрийся“, що забезпечує доступ до бюджетних скринь*»[65]. Освіта ж має стати «*суворою школою підозри*», де вчать «*безжально зривати ідеологічні маски*»[66].

ЖАРТОМА

Простий тест на слова-зомбі: замініть у стратегії розвитку будь-якого закладу слово «інноваційний» на «звичайний». Якщо зміст речення не змінився, ви знайшли зомбі. Рекомендовано проводити в денний час і групами.

Таблиця 10.2. Деструкція освітнього ландшафту

Вимір	Довоєнний стан	Стан розриву (війна)
Пластичність	інноваційне оновлення зі збереженням ідентичності	адаптація через деградацію
Вітальність	суб’єкт як носій компетентностей	виживання (zoe) як передумова буття
Просторовість	стабільна інституційна топографія	фрагментовані не-місця, транзитні зони, укриття
Семантичність	віра в інституційні символи	інфляція смислу, «слова-зомбі», симулякри

До цієї четвірки «*брутально вдирається п’ятий, непроханий вимір — час*». Ще 2016 року освіта жила в модусі «відкладеного життя»: обмеження сьогодні заради винагороди завтра. Тепер час, говорячи словами Гамлета, «вийшов із суглобів» і розпався на епоху «до тривоги» та мерехтливі проміжки «після відбою», а майбутнє перетворилося з обіцянки на ставку[67].

Понтифік: той, хто будує мости

Хто ж діє в такому ландшафті? Традиційні ролі — учитель-транслятор, менеджер, фасилітатор — «*методологічно недостатні*» там, де самі інституційні рамки можуть бути зруйновані. Тому потрібна аналітична фігура понтифіка (лат. *pontifex*, від *pons* — міст

61. Там само. С. 32.
62. Foucault M. Des espaces autres // Architecture, Mouvement, Continuité. 1984. № 5. P. 46–49.
63. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 34.
64. Augé M. Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité. Paris : Seuil, 1992.
65. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 36.
66. Там само. С. 37.
67. Там само. С. 40–41.

і *facere* — робити): «*суб'єкта, що створює переходи між розірваними просторами освітнього ландшафту*»[68]. Від архітектора, менеджера, фасилітатора й коуча він відрізняється саме цією функцією (див. таблицю 1.2 у лекції 1).

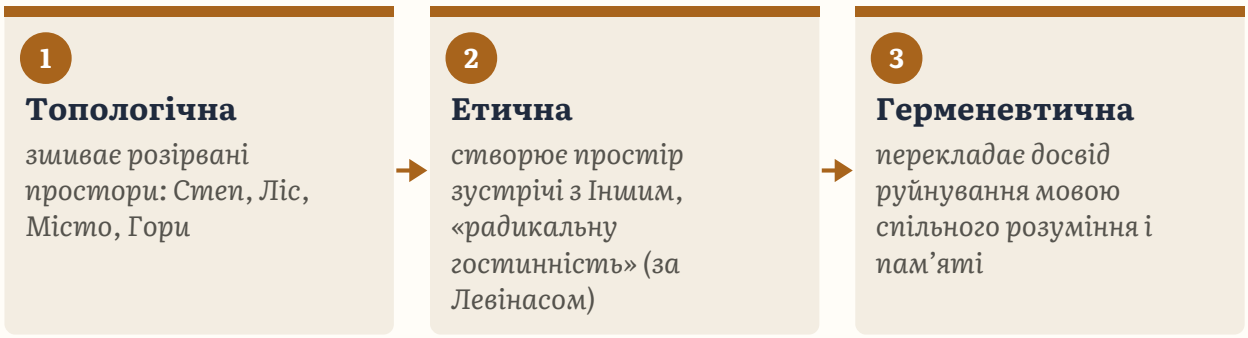

Схема 10.4. Три функції понтифіка

Понтифік утримує разом три виміри освітнього ландшафту: простір, спільноту і сенс[69]. Його топографія — розімкнений ландшафт: «*Степ концептуалізується як горизонт абсолютної волі, Ліс виступає простором тактик екзистенційного виживання, Місто втілює інституційний порядок, натомість Гори задають етичну вертикаль духовного зусилля*»[70]. Ці мости не з'єднують два надійні береги: «*берег Традиції вже давно і безповоротно пішов під воду, а берег Утопії ще навіть не встигли спроектувати*»; це «*ефемерна понтонна переправа*» в туман невідомого[71].

ЖАРТОМА

«Понтифік» — буквально «той, хто будує мости». Викладач, який посеред пари під тривогою переводить заняття з аудиторії в укриття, а з укриття в Zoom, будує їх щодня, навіть не підозрюючи про свій високий сан.

ПИТАННЯ ДО ВАС

Згадайте людину — вчителя, викладача, друга, — яка в найважчий для вас момент «навела міст»: допомогла не втратити навчання, сенс чи спільноту. Що саме вона зробила? Чи можна цього навчитися?

Кінцуґі-ландшафт

Що робити з пошрамованим освітнім простором після війни? Спокуса — «*архітектурного згладжування тріщин*», щоб відновити все так, ніби розламу не було[72]. Інша оптика — японське мистецтво кінцуґі: тріщину в кераміці не ховають, а заливають золотом. Це перегукується з «антикрихкістю» Нассіма Талеба: система, що пройшла крізь травму, «*набуває нової, вищої форми унікальності*»[73,74].

68. Там само. С. 20.
69. Там само. С. 23.
70. Там само. С. 23.
71. Там само. С. 43.
72. Там само. С. 439.
73. Там само. С. 441.
74. Taleb N. N. Antifragile: Things That Gain from Disorder. New York : Random House, 2012.

Шрам на стіні університету — «*своєрідним тілесним та архітектурним дипломом, який засвідчує факт виживання*»[75]. А викладач і студент, «*чия біографія незворотно розсічена лінією 24 лютого*», разом реалізують логіку кінцуґі: «*питання викладача, відповідь студента, спільне мовчання над текстом в укритті — і є тією мінімальною, але абсолютно необхідною золотою речовиною, яка не дає реальності розсипатися*»[76].

ЖАРТОМА

Японські майстри заливають тріщини золотом. Українські університети заклеюють вікна скотчем хрестиком і перевозять кафедри в інші міста. Техніка різна, філософія одна: тріщина — не кінець історії, а її частина.

Наприкінці книжки автор переписує власне визначення. 2016 року він був спостерігачем: «*я стояв збоку і позначав*». Досвід війни «*забрав позицію збоку*», і освітній ландшафт постав як поєднання трьох рівнів: «*простір, у якому відбувається навчання; спільноту, яка його утримує; і сенс, що надає цій взаємодії історичного та етичного значення*»[77].

> *Освітній ландшафт — це не сукупність характеристик у межах регіону, а розімкнений простір спільної присутності, який щоразу заново утримується етичним зусиллям взаємодії, перетворюючи навчання з передачі знань на подію солідарності та відновлення людського.*[78]

ГБ

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Ґерт Бієста (Освіта — не лише навчання)

Нове визначення перегукується з Бієстою. Він застерігає від «лерніфікації» — звички говорити про освіту лише мовою навчальних результатів — і формулює майже латиною: освіта доречна лише щодо тих речей, «*які не можуть відбутися без освіти*»[79,80]. Подія солідарності, спільна присутність, зустріч з Іншим — саме такі речі: їх не можна «завантажити», їх можна лише прожити разом.

10.5

Штучний інтелект і університет майбутнього

Штучний інтелект — виклик, якого не знали ні Гумбольдт, ні Ясперс. Довгий час ідеалом прогресивної освіти було *learning by doing*. Але що, коли «дію» виконує нейромережа, а людина лише формулює запит? Наслідком стає «*learning by nothing — конструювання глибоко симулятивної ілюзії компетентності*»[81].

75. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 445.
76. Там само. С. 444–445.
77. Там само. С. 476.
78. Там само. С. 476.
79. Там само. С. 358.
80. Biesta G. The future of education in the impulse society: why schools and teachers matter // PROSPECTS. 2025. Vol. 55. P. 335–343.
81. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 287.

За Дьюї, мислення народжується в «проблемній ситуації», у зазорі між проблемою і її розв'язанням; як у Гайдеґґера, ми помічаємо молоток, коли він ламається. Штучний інтелект «*заповнює простір екзистенційного та інтелектуального сумніву готовими синтаксичними структурами за частки секунди*»; його головна пропозиція — «*ліквідація тертя (frictionless)*». Студент «*привласнює кінцевий продукт, проте відчужується від самого процесу*», оминаючи «продуктивну боротьбу»[82]. Коротко кажучи, «*ШІ це як стероїди для інтелекту*»[83].

Кроуфорд	**Карр**	**Стіґлер**	**Дрейфус**
«*Світ за межами твоєї голови*», 2015	«*Скляна клітка*», 2014	«*Автоматичне суспільство*», 2015	1972
майстерність визріває лише в зіткненні з опором матеріалу	«деградація навичок»: пілот на автопілоті безпорадний у момент збою	«пролетаризація розуму»: інтелектуал віддає аналітику алгоритму	машина симулює правильну відповідь, але не переживає ризику помилки

Схема 10.5. Скляна клітка: що ми втрачаємо, делегуючи мислення

Ці автори показують те саме з різних боків[84,85,86,87,88]. Підсумковий образ: «*Пілот, який вміє літати тільки в ясну погоду з автопілотом, — це не пілот. Це пасажир у формі*»[89].

Єресь ефективності і право на помилку

Логіка менеджменту каже: хай ШІ робить 80 % «чорнової» роботи, а людина — 20 % творчості. Але в мисленні «чорнові» 80 % — «*тертя, сумніви, видалені абзаци, тупикові гілки коду*» — «*не виробничі відходи, які треба мінімізувати. Це і є сам простір конструювання сенсу. Неможливо звести дах, делегувавши заливання фундаменту машині*»[90].

Університет виростає з античного *scholē*, σχολή (схоле) — «дозвілля»: Йозеф Піпер (1948) доводив, що культура народжується лише у вільному від користі часі; Нуччо Ордіне («Корисність марного», 2013) попереджав, що без «некорисних» знань постане «*суспільство високотехнологічних варварів*»; а Ганна Арендт на прикладі Ейхмана показала, як ідеальна ефективність поєднується з «*тотальною атрофією здатності до мислення*»[91,92,93].

82. Там само. С. 288–289.
83. Там само. С. 289.
84. Там само. С. 289–291.
85. Crawford M. B. The World Beyond Your Head: On Becoming an Individual in an Age of Distraction. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2015.
86. Carr N. The Glass Cage: Automation and Us. New York : W. W. Norton, 2014.
87. Stiegler B. La Société automatique. 1. L'avenir du travail. Paris : Fayard, 2015.
88. Dreyfus H. L. What Computers Can't Do: A Critique of Artificial Reason. New York : Harper & Row, 1972.
89. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 290.
90. Там само. С. 291.
91. Там само. С. 294–298.
92. Pieper J. Muße und Kult. München : Kösel, 1948.
93. Ordine N. L'utilità dell'inutile. Manifesto. Milano : Bompiani, 2013.

Знання не росте на гладкій поверхні. Чарльз Пірс (1877) показав, що мислення починається з «роздратування сумнівом»; Піаже — що розвиток іде через когнітивний дисбаланс; Бюн-Чхоль Хан описав «Гладке», яке не чинить опору; Роберт Бьорк — «бажані труднощі», без яких навчання дає лише ілюзію знання[94,95,96,97]. Звідси завдання освітнього ландшафту в епоху ШІ: «*безкомпромісний захист Права на Помилку*»[98].

> *Найкращий вчитель — це той, хто не дає відповідь одразу. ШІ — це найгірший вчитель, бо він не вміє мовчати.*[99]

Чим відрізняється людська помилка від машинної «галюцинації»? Алгоритм «*не зазнає травми інтелектуального розриву і не здійснює структурної перебудови власної сутності внаслідок помилки*»[100]. Людина — зазнає. Тому помилка в людини — не збій, а подія розвитку.

ЖАРТОМА

ChatGPT ніколи не скаже «Вибачте, я заплутався, і мені соромно» — він скаже впевнену дурницю. Студенти теж так уміють, але їм хоча б потім соромно. А з сорому, як і з сумніву, починається мислення.

Кентавр чи протез?

Кентавр (телескоп)	Протез
СУТЬ	
симбіоз людини і ШІ (Моллік, «Спів-інтелект»)	компенсує атрофовану функцію
ПРИКЛАД	
Каспаров у «просунутих шахах»	«упередженість автоматизації»
ХТО ВИРІШУЄ	
стратегія і рішення — за людиною	довіряємо алгоритму більше, ніж собі
КОМУ ПІДХОДИТЬ	
експертові як підсилювач	новачкові як замінник мислення

Новачок + ШІ — це не кентавр, а «симулякр симбіозу»

Схема 10.6. Дві моделі співіснування з ШІ

94. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 299–303.
95. Peirce C. S. The Fixation of Belief // Popular Science Monthly. 1877. Vol. 12. P. 1–15.
96. Han B.-C. Die Errettung des Schönen. Frankfurt am Main : S. Fischer, 2015.
97. Bjork R. A. Memory and metamemory considerations in the training of human beings // Metacognition: Knowing about Knowing / ed. J. Metcalfe, A. P. Shimamura. Cambridge, MA : MIT Press, 1994. P. 185–205.
98. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 304.
99. Там само. С. 304.
100. Там само. С. 300.

Ітан Моллік пропонує модель «кентавра»[101], а Гаррі Каспаров показав, що в «просунутих шахах» найсильніший тандем людини й машини. Але Каспаров міг працювати з комп'ютером, бо роками сам долав опір шахової теорії. «*Експерт використовує ШІ як підсилювач власної суб'єктності; новачок, делегуючи алгоритму „рутину", використовує його як замінник мислення*»[102]. Бернар Стіґлер називає техніку *фармаконом* — і ліками, і отрутою; а Норберт Вінер ще 1950 року зауважив, що машини дають бездоганні відповіді, але «*онтологічно неспроможні формулювати запитання*»[103,104].

ГР

ГОЛОС СУЧАСНОСТІ

Гартмут Роза (Світ, що відповідає)

Німецький соціолог (нар. 1965) описує модерність як гонитву за доступністю світу: усе має бути досяжним, керованим, обчислюваним. Але світ, який ми цілком контролюємо, замовкає. Резонанс — стосунок, у якому світ нас зачіпає, ми відповідаємо, і обидві сторони змінюються; його не можна ні замовити, ні гарантувати[105,106]. Клас для Рози — «резонансний простір»: між учителем, учнями й предметом або щось зазвучить, або урок стане відчуженим. Алгоритм, що миттєво видає відповідь, робить світ доступним — і саме тому німим.

Голоси проти алгоритму

У 2025–2026 роках було проведено глибинні інтерв'ю і фокус-групи зі студентами та аспірантами УДУ імені Михайла Драгоманова[107]. Всупереч міфу, ніби молодь сприймає ШІ лише як спосіб уникнути зусиль, респонденти вибудовують «антропологічний кордон» — «*систему глибинних внутрішніх бар'єрів*», що захищає людську сутність від алгоритмічної редукції[108].

Таблиця 10.3. Антропологічний кордон: голоси студентів УДУ

Бастіон	Що кажуть студенти
Недосконалість	«...оця нерівність і є те, що відрізняє людину від робота... це твій почерк...»
Когнітивний драйв	«Мені важливо самому дійти до ідеї або висновку, бо саме цей процес приносить найбільше задоволення»
Парадокс довіри	«Якщо дуже зв'язаний і толковий текст... відразу підозра, що це ШІ»
Інтуїція	«Інтуїція — це те, чого ШІ абсолютно позбавлений»

101. Mollick E. Co-Intelligence: Living and Working with AI. New York : Portfolio, 2024.
102. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 305.
103. Там само. С. 306–307.
104. Wiener N. The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society. Boston : Houghton Mifflin, 1950.
105. Rosa H. Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung. Berlin : Suhrkamp, 2016.
106. Rosa H. Unverfügbarkeit. Wien ; Salzburg : Residenz Verlag, 2018.
107. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 318.
108. Там само. С. 317.

> *ШІ може обробити мільйони томів… але він ніколи не відчує того солодкого щему в грудях від усвідомлення, що знайдений рядок тексту щойно назавжди змінив твій погляд на світ.*[109]

Університет майбутнього

Якщо інформація стала всюдисущим і безкоштовним «епістемологічним повітрям», навіщо фізичний університет? Відповідь: університет має зосередитися на тому, «*що принципово не піддається алгоритмізації та диджиталізації*», — на тілесності, співприсутності й резонансі[110].

Збудження	**Резонанс**	**Такт**	**Третє місце**
Р. Коллінз, 2004	*Г. Роза*	*педагогічний*	*Р. Ольденбург*
енергія виникає лише при живій співприсутності лекція як подія, а не диктування	світ «відповідає» на наше запитування ШІ — лише ехо-камера	викладач помічає втому чи інсайт і готовий викинути план	кампус як простір випадкових зустрічей серендипність

Схема 10.7. Те, що не можна алгоритмізувати

Колективне збудження[111], резонанс[112], педагогічний такт і «третє місце»[113] — ось що робить фізичний університет незамінним[114]. «*У хорошого вчителя завжди є план уроку, але він готовий викинути його у смітник, якщо виникне цікава дискусія. ШІ ніколи не викине план*»[115]. Тож головне завдання постгумбольдтівського університету — «*інтенціональне конструювання штучного опору*»[116].

ЖАРТОМА

Простий тест: якщо після пари вас трясе — від злості чи від інсайту, — це була освіта. Якщо вам «норм», це була перетримка. Можете перевірити просто зараз.

109. Там само. С. 323.
110. Там само. С. 308.
111. Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton : Princeton University Press, 2004.
112. Rosa H. Resonanz.
113. Oldenburg R. The Great Good Place. New York : Paragon House, 1989.
114. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 308–312.
115. Там само. С. 311.
116. Там само. С. 314.

Таблиця 10.4. Сім правил інтелектуальної гігієни з ШІ

Правило	Що робити
1. Спершу сам	подумай і запиши власну версію, а вже потім питай ШІ
2. Чернетка	не віддавай «брудну» роботу: вона і є мислення
3. Спаринг	проси ШІ не писати за тебе, а знаходити слабкі місця
4. Джерела	перевіряй кожне посилання: «галюцинації» — норма машини
5. Пауза	залиш час між питанням і відповіддю
6. Відповідальність	останнє слово й підпис — за тобою
7. Почерк	цінуй свій «нерівний» стиль

ВПРАВА

Яке з семи правил ви порушуєте найчастіше? Яке готові запровадити з наступного тижня?

10.6

Підсумок курсу

Таблиця 10.5. Ідея університету: від Болоньї до ШІ

Модель	Ключова ідея	Виклик сьогодні
Середньовічна (Болонья)	корпорація, автономія, академічна свобода	зберегти свободу під тиском держави й ринку
Гумбольдтівська	єдність досліджень і навчання	наука як бізнес
Ньюменівська	знання як самоцінність	«некорисні» дисципліни під загрозою
Болонська	спільний простір, мобільність, якість	автономія чи «фабрика кадрів»
Освітній ландшафт (Терепищий)	розімкнений простір спільної присутності	утримати освіту в час розриву
Постгумбольдтівська	жива присутність, резонанс, «штучний опір»	не віддати мислення алгоритму

Десять лекцій тому ми почали з питання, що таке філософія освіти. Ми пройшли від Сократа й пайдейї через Середньовіччя, Ренесанс і Просвітництво до української філософії освіти, сучасних напрямів, етики й політики освіти — і завершили університетом майбутнього. Якщо з усього курсу залишиться одна думка, нехай це буде ця: освіта — не послуга і не передача інформації, а простір, де людина стає собою разом з іншими.

ЖАРТОМА

Вітаю: ви прослухали десять лекцій з філософії освіти і тепер точно знаєте, що не знаєте, що таке освіта. За Сократом, це і є початок мудрості. Залік, щоправда, все одно доведеться складати.

Завершімо словами Марко Поло з «Міст незримих» Італо Кальвіно: серед пекла треба *«шукати й уміти розпізнати, хто і що, посеред пекла пеклом не є, і робити так, щоб вони тривали, і створювати для них місце»*[117,118]. *«Створювати для них місце. Це і є наша освіта»*[119].

Гербі студентів в Архіджинназіо (фрагмент). Фото: Ввласенко, CC BY-SA 3.0

117. Там само. С. 475.
118. Кальвіно І. Міста незримі / пер. з італ. І. Герасим // Всесвіт. 2012. № 11–12. С. 26–88.
119. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту. С. 476.

Питання для самоконтролю

1. Що означало слово universitas у Середньовіччі і чому університет — це спільнота, а не будівля?
2. Які права давала студентам Authentica habita? Що таке cessatio?
3. Порівняйте ідеї університету Гумбольдта, Ньюмена, Ясперса і Габермаса.
4. Чим підприємницький університет відрізняється від відкритого і корпоративного?
5. Які цілі Болонського процесу? У чому його головна суперечність?
6. Назвіть принципи європейської вищої освіти. Які з них найважче реалізувати в Україні?
7. Як змінилося визначення освітнього ландшафту між 2016 і 2026 роками і чому?
8. Охарактеризуйте чотири виміри освітнього ландшафту. Що означає «пластичність розпаду»?
9. Хто такий понтифік? Чим він відрізняється від менеджера чи фасилітатора?
10. Що таке кінцуґі-ландшафт? Як ви уявляєте відновлення зруйнованого університету?
11. Де межа між використанням ШІ як «кентавра» і як «протеза»?
12. Навіщо ходити на пари, якщо будь-яку лекцію можна знайти онлайн?

Глосарій

Universitas
середньовічна корпорація магістрів і школярів зі своїми правами.

Академічна свобода
свобода викладання, навчання і досліджень від політичного й економічного тиску.

Автономія
право університету самостійно визначати зміст навчання, дослідження, кадрову й фінансову політику.

Трикутник знань
поєднання освіти, досліджень та інновацій через співпрацю університетів, бізнесу й держави.

Bildung
за Гумбольдтом, гармонійне формування всіх сил людини в одне ціле.

Liberal education
за Ньюменом, освіта, що цінує знання як самоціль і формує «філософський склад розуму».

Академічний капіталізм
орієнтація університету на ринок і прибуток.

ЄКТС
Європейська кредитна трансферна система, що полегшує мобільність.

Освітній ландшафт
розімкнений простір спільної присутності, утримуваний етичним зусиллям взаємодії (С. Терепищий).

Понтифік
суб’єкт, що будує переходи між розірваними просторами освіти.

Гетеротопія
за Фуко, «інше місце» в просторі суспільства з власним часом і правилами.

Кінцуґі
японське мистецтво реставрації золотом; метафора відновлення, що не приховує шрамів.

Бажані труднощі
за Бьорком, зусилля, що роблять навчання тривким.

Резонанс
за Розою, стосунок зі світом, у якому світ «відповідає» і обидві сторони змінюються.

Рекомендована література

1. Філософія освіти : навч. посіб. / за наук. ред. В. П. Андрущенка. 2-ге вид. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.
2. Терепищий С. Філософія освіти: переосмислення освітнього ландшафту : монографія. Київ : Видавництво Людмила, 2026. 504 с.
3. Терепищий С. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016.
4. Ідея університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик ; відп. ред. М. Зубрицька. Львів : Літопис, 2002.
5. Пелікан Я. Ідея університету: переосмислення / пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2009.
6. Newman J. H. The Idea of a University Defined and Illustrated. London : Basil Montagu Pickering, 1873.
7. Jaspers K. Die Idee der Universität. Berlin ; Heidelberg : Springer, 1946.
8. Readings B. The University in Ruins. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996.
9. Derrida J. L’Université sans condition. Paris : Galilée, 2001.
10. Kerr C. The Uses of the University. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1963.
11. Krastev I., Holmes S. The Light that Failed: A Reckoning. London : Allen Lane, 2019.
12. Oleksiyenko A. Academic freedom and intellectual dissent in post-Soviet Ukraine // Higher Education Quarterly. 2022. Vol. 76, № 3. P. 580–594.
13. Кальвіно І. Міста незримі / пер. з італ. І. Герасим // Всесвіт. 2012. № 11–12. С. 26–88.
14. Crawford M. B. The World Beyond Your Head: On Becoming an Individual in an Age of Distraction. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2015.
15. Carr N. The Glass Cage: Automation and Us. New York : W. W. Norton, 2014.
16. Stiegler B. La Société automatique. 1. L’avenir du travail. Paris : Fayard, 2015.
17. Pieper J. Muße und Kult. München : Kösel, 1948.
18. Ordine N. L’utilità dell’inutile. Manifesto. Milano : Bompiani, 2013.
19. Han B.-C. Die Errettung des Schönen. Frankfurt am Main : S. Fischer, 2015.
20. Mollick E. Co-Intelligence: Living and Working with AI. New York : Portfolio, 2024.
21. Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton : Princeton University Press, 2004.
22. Rosa H. Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung. Berlin : Suhrkamp, 2016.
23. Rosa H. Unverfügbarkeit. Wien ; Salzburg : Residenz Verlag, 2018.
24. Biesta G. The future of education in the impulse society: why schools and teachers matter // PROSPECTS. 2025. Vol. 55. P. 335–343.